

E. Sarıkow, B. Haýdarow

YKDYSADY BILIMLERIŇ ESASLARY

Özbegistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan umumy orta bilim beryän mekdepleriň
9-njy synpy üçin derslik hökmünde
neşire hödürlenen

Dördünji neşir

Daşkent — 2019

UO·K 37.015.6(075)
BBK 65.01әа7
S-32

Syn ýazarlar:

- A.N.Sattarow** – Respublikan tälim merkeziniň «Ykdysady bilimleriň esaslary» predmeti metodisti;
H.T.Jumanow – Nyzamy adyndaky DDPU «Ykdysady bilimleriň esaslary predmetini okatmagyň metodikasy» kafedrasynyň dosenti.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-5875-8-8

© «**Huquq va Jamiyat**» JCJ şeklindäki
neşirýat, 2019

M A Z M U N Y

Derslikden peýdalanmak boýunça umumy görkezmeler 5

I bap. Telekeçilik we önemçilik

<i>1-nji tema.</i> Telekeçilik	8
<i>2-nji tema.</i> Firma we onuň görnüşleri	12
<i>3-nji tema.</i> Paýdarlar jemgyýeti	16
<i>4-nji tema.</i> Firma açmak.....	21
<i>5-nji tema.</i> Firmanyň pul serişdeleri we harajatlary	25
<i>6-njy tema.</i> Umumy girdeji, peýda we zyýan	29
<i>7-nji tema.</i> Ykdysady işiň derňewi	33
<i>8-nji tema.</i> Firmany dolandyrmak — menejment	37
<i>9-njy tema.</i> Marketing	41
<i>10-njy tema.</i> Önümçilik we ekologiýa	45
<i>I baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	<i>49</i>

II bap. Döwlet we ykdysadyýet

<i>11-nji tema.</i> Döwletiň ykdysady wezipeleri	56
<i>12-nji tema.</i> Döwlet býujeti	60
<i>13-nji tema.</i> Bank ulgamy	64
<i>14-nji tema.</i> Döwletiň ykdysadyýetdäki roly	68
<i>II baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	<i>72</i>

III bap. Salgydyň görnüşleri

<i>15-nji tema.</i> Girdeji salgydy	78
<i>16-njy tema.</i> Emläk salgydy	82
<i>17-nji tema.</i> Ýer salgydy	86

<i>18-nji tema.</i> Aksiz we goşmaça gymmat salgydy.....	90
<i>III baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	94

IV bap. Ykdysady ösüş

<i>19-njy tema.</i> Esasy makroykdysady görkezijiler	98
<i>20-nji tema.</i> Ykdysady ilerleme we ösüş	102
<i>21-nji tema.</i> Özbegistan Respublikasynyň ykdysady ukyby	106
<i>IV baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	110

V bap. Inflýasiýa we işsizlik

<i>22-nji tema.</i> Inflýasiýa we onuň görnüşleri	114
<i>23-nji tema.</i> Inflýasiýanyň netijeleri	118
<i>24-nji tema.</i> İşçi güýji bazary we işsizlik	122
<i>25-nji tema.</i> Sosial gorag serişdeleri.....	126
<i>V baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	130

VI bap. Dünýä ykdysadyýeti

<i>26-njy tema.</i> Halkara söwda	134
<i>27-nji tema.</i> Halkara ykdysady gatnaşyklar	138
<i>28-nji tema.</i> Walýuta kursy	142
<i>29-njy tema.</i> Dünýä ykdysadyýeti meseleleri	146
<i>30-njy tema.</i> Dünýä maliye-ykdysady krizi.....	150
<i>VI baby gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar</i>	154
<i>9-njy synpda geçilenleri gaytalamak üçin test ýumuşlary</i>	156

DERSLIKDEN PEÝDALANMAK BOÝUNÇA UMUMY GÖRKEZMELER

Her bir tema değişli materiallar aşağıdaky bentlere bölünen we mälim tertip esasynda dersligiň sahypalaryna ýerleşdirilien. Käbir bentler bolsa belli bir belgi astynda tapawutlandyrylyp görkezilen:

1. Dersiň tertip nomeri we temanyň ady.
2. Dersiň temasyny açyp görkezmäge kömek edýän meseleli ýagdaýa değişli görkezmeli maglumat, surat, jedwel, diagramma we başga materiallar.
3. Tema değişli, esasan öýde okamaga niyetlenen esasy tekst.
4. Okuwçylary ugrukdyryjy hem-de ara alyp maslahatlaşma ündeýän soraglar we ýumuşlar.
5. Dersiň dowamynda ulanylýan daýanç adalgalaryň kesgitlemesi.
6. Özleşdirilen bilimleri çuňlaşdymak, gaýtalamak we öz-özüni barlamak üçin soraglar we ýumuşlar.
7. Hasap-hesip işlerini we ykdysady pikirlenmäni talap edýän, amalyýet bilen bagly ýumuşlar we maşklar.
8. Gözleg we kiçi barlag alyp barmak üçin okuwçylara aýry-aýry berilýän özbaşdak iş ýumuşlary.
9. Özleşdirilen bilimlere daýanmak bilen mantyky pikirlenme ýa-da toparda işlemek üçin berlen ýumuşlar.
10. Temadaky ýatda saklamaly bolan özen taglymlar we pikirler.
11. Yurdumyza we gündogara mahsus gymmatlyklar, ylmyň taryhyна degişli eserlerden sitatalar, olara degişli soraglar we ýumuşlar.
12. Ykdysady pikirlenmäni ösdürmäge, ykdysady medeniýeti şekillendirmäge we dünýägaraýsy giňeltmäge niyetlenen goşmaça maglumatlar.
13. Sitatalar.
14. Ykdysady düşunjeleri özara baglaýan formulalar.
15. “Özbaşdak iş” hökmündäki goşmaça materiallar.

Derslikde ykdysady bilimleriň esaslary predmetiniň 9-njy synp kursy 30 tema bolup berlen. Her bir tema degişli materiallary bir dersiň dowamynda we öýde öwrenmeli.

Täze temany açyp görezmekde esasan ýokarda düşündirilýän 2 – 5-nji bent materiallary bilen işlemeli.

3-nji bentde berlen materiallardan esasan öýde okamak we öwrenmek üçin peýdalanmaly.

Dersiň temasyny berkitmegi 6-njy bentdäki soraglar we ýumuşlar hem-de 7-nji bentdäki ýumuşlaryň we maşklaryň kömeginde amala aşyran makul.

8-nji bentdäki ýumuşlar kiçi gözleg we barlag hökmünde okuwçylara özbaşdak iş edip bermäge niyetlenen. Munda, zerur ýagdaýlarda okuwçy ulular bilen hyzmatdaşlyk hem etmeli bolýar.

9 – 12-nji bentdäki soraglar, özen jümleler we gymmatlyklar özbaşdak pikir ýöretmek, bilimleri baýlaşdymak, amalyýetde ulanyp görmek we öz-özüňi barlamak maksadynda ulanylany makul.

Okuwçylaryň ünsi 4-nji bentdäki açar adalgalar we 10-njy bentdäki temanyň özen jümlelerine gönükdirilmeli.

Öye wezipeler dersiň dowamynda peýdalanılmadyk 9 – 10-njy bendiň soraglary we ýumuşlary esasynda berilse, maksada laýyk bolar.

Her bir babyň ahyrynda berlen gaýtalamak üçin soraglardan we ýumuşlardan geçilenleri özbaşdak ýagdaýda gaýtalap barmak hem-de aralyk barlag işlerine taýýarlanmak maksadynda peýdalanmak maslahat berilýär. Berlen testler bolsa aralyk barlagy amala aşyrmak üçin testler taýýarlamakda nusga bolup hyzmat edýär.

Derslikden, şonuň ýaly-da, “Özbaşdak iş” hökmündäki materiallar hem orun alan. Bu materiallary okuwçylar dersden daşary wagtlarynda öwrenmekleri maksada laýyk. Olar okuwçylary özbaşdak pikirlenmäge, gözlege, barlaga ündeýär, ýurdu-myzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler barada maglumat berýär. Olar bilen işlemekde, elbetde, mugallymlaryň hem-de ata-eneleriň kömeginden we maslahatlaryndan peýdalanmaly.

Telekeçilik işini goldamak boýunça işler çalt depginde dowam etdiriler.

Şawkat Mirziýáew

I bap. Telekeçilik we önumçilik

1-nji TEMA

TELEKEÇİLİK

1

2

3

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

- Suratlardaky adamlar telekeçiliğiň nähili görnüşleri bilen meşgullanýarlar? Bu adamlaryň nähili umumy we özboluşly sypatlary bar diýip oýlaýarsyňz?
- Siz telekeçi adamlardan kimleri bilyärsiňz? Olar nähili iş bilen meşgullanýarlar? Olar nähili adamlar?

Telekeçilik diýende adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda öz serişdeleri, emlägini, bilimini we mümkünçiliklerini işe salyp, haryt öndürmek we hyzmat etmek işi düşünilýär. Telekeçilige, başgaça edip aýdanda, işewürlük ýa-da biznes diýip hem aýdylýär. Şeýle iş bilen üstünlikli meşgullanyp bilyän adamlary telekeçilik ukyby bar adamlar ýa-da telekeçi, işewür ýa-da biznesmenler diýýärler.

Telekeçilik — adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda, öz serişdesini, emlägini, bilimini we mümkünçiliklerini işe salyp, haryt öndürmek we hyzmat etmek işi.

Telekeçiler— peýda almak maksadynda harytlar we hyzmatlar döretmek üçin töwekgelçiliği öz üstüne alýan adamlar.

Telekeçilik ukyby bar adam:

- başlangyç emlák we serişde tapyp, ony işe salyp bilmeli;
- erkin ykdysady iş ýöredip bilmeli;
- peýda almaga ymtylmagy we töwekgel edip bilmeli;
- zähmetsöýüji, gaýratly we başyny başlaýyjy bolmaly;
- jogapkärlikden gaçmaly däl;
- kanunlara amal etmek bilen iş ýöretmeli;
- halal bäsdeşligiň tarapdary bolmaly.

Telekeçiliği ösdürmegiň iň möhüm şartlarından biri hususy eýeçilige esaslanan erkin bäsdeşlik gurşawynyň döredilmegidir.

Telekeçilik bazar ykdysadyýetine mahsus bolan işdir. Bazar ykdysadyýeti şertinde adamlaryň telekeçilik ukyby – tebigy, kapital we zähmet faktorlary bilen bir hatarda önumçılıgiň esasy faktoryna öwrüldi. Çünkü önumçılıgiň edil şu faktory galan üç faktory birleşdirmek mümkünçiligini berýär. Telekeçilik jemgyýet üçin gerek, çünkü bu iş netijesinde taze, goşmaça iş ýerleri döredilýär. Telekeçilik diňe bir sarp edijiler üçin däl, eýsem döwlet üçin hem zerur we peýdaly işdir. Döwlet telekeçilige giň ýol açyp bermegi bilen ilaty işe ýerleşdirmek, giň sarp ediş harytlary we hyzmatlar bilen üpjün etmek wezipesini, mälim manyda, özünden aýyrýár. Şuňuň bilen birlikde, telekeçilerden alynýan salgylaryň hasabyna döwlet hazynasy baýaýar. Şu sebäpli, döwlet telekeçiligi her taraplaýyn goldaýar.

Gymmatlyklar

Sahypgyran Emir Temuryň “Işewür, mertlik we gaýrat eýesi, tutanýerli, telekeçi we hûşgär bir adam müň-müňlerçe çäresiz, biperwaý adamlardan gowudyr” diýen öwüdini düşündiriň.

Telekeçilik *biznes-taglymdan* başlanýar. Biznes taglymyň nähili dogry saýlanandygy— biznes üstünliginiň iň esasy we başlangyç faktorlaryndan biri hasaplanýar. Yöne biznes-taglymyň özi üstünlikli biznes üçin ýeterli däl. Onuň üçin anyk hasap-hesiplere esaslanan plan düzмелі bolýar. *Biznes-plan* — biznes-taglymy amala aşyrmak maksadynda ýerine ýetirmek zerur olan, özara laýyklaşdyrylan hereketler maksatnamasýndan ybarat resminama. Aýdaly, hyýalyňyza örän zor biznes-taglym geldi. Ony amala aşyrmak üçin size serişde gerek. Serišdäni bankdan ýa-da tanyşlaryňzy şärik edinip bilersiňiz. Olar serişdelerini “gury” söze bermeýärler. Siz öz taglymyňzy kagyza geçirip, hasap-hesip edip, hakykatdan hem peýdaly bolýandygyny subut etmeli bolýarsyňz. Bir söz bilen aýdanda, biznes plan düzmegiňiz, onuň üstünlikli bolmagyna, ilki bilen, özüňiz göz ýetirmelisiňiz we şärikleriňizi hem ynandyrmalysyňz. *Biznes-plan*, birinji nobatda, telekeçiniň özi üçin möhüm.

Adatda, biznes plan:

- kärhananyň gysgaça häsiýetnamasy;
- öndürilýän harydyň ýa-da hyzmatyň häsiýetnamasy;
- önumçılıgi guramak we dolandırmak prinsipleri;
- önumçılık harajatlary, düşewünt, planlaşdyrylan peýda we onuň paýlanyşy;
- öndürilýän harydyň ýa-da hyzmat bazarynyň derňewi;

– jemleýji netijeler ýaly maglumatlardan ybarat bolýar.

Biznes plan – biznes-taglymy amala aşyrmak maksadynda edilmegi zerur bolan, özara laýyklaşdyrylan hereketler maksatnamasy.

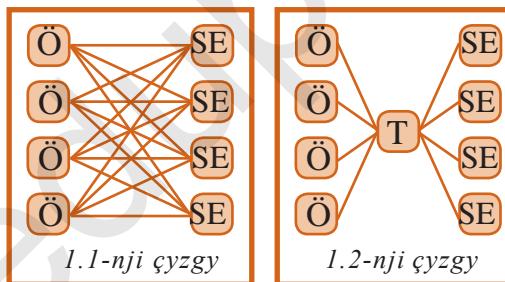
Olardan käbirleri bilen tanşyp çykýarys.

Önümçilik işine esaslanan telekeçilikde önemçiliği tebigy, kapital we zähmet faktorlary birleşip herekete gelýär. Telekeçi önemçilik seriðdeleri — ýer, bina, desga, gural-enjamlary, çig maly satyn alýar, işçi işgärleri hakyna tutýar. Dürli hili harytlary öndürýär we sarp edijilere satýar. Adatda, telekeçiliğin şeýle görnüşi bilen ukyplı, biznesde gowuja ýagdaý eýe bolan, uzagy oýlap iş ýöredýän telekeçiler meşgullanýarlar.

Telekeçiliğin täjirçilik görnüşi bilen meşgullanýanlar harytlary satyn alýarlar, soň bolsa başgalara satýarlar. Elbetde, munda harydyň satylyş nyrhy, onuň satyn alınan nyrhyndan ýokary bolýar. Nyrhlaryň arasyndaky tapawut telekeçilik peýdası hökmünde telekeçi tarapyndan özleşdirilýär.

Täjirçilik — harydy belli bir nyrhda satyn alyp, soň başga birine öz peýdasyny gözlemek bilen gymmadrak nyrhda satmakdan ybarat telekeçilik işi.

Telekeçiliğin täjirçilik görnüşi ykdysadyýetde möhüm orun tutýar. Täjirler öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky baglanyşyklary aňsatlaşdyryár, aluw-satuw gatnaşyklaryny çaltlandyrýár. Öndürijiler bilen sarp edijileriň arasyndaky, 1.1-nji çyzgyda täjirsiz, 1.2-nji çyzgyda bolsa täjiriň kömegindäki baglanyşyklaryň shemasy muny aýdyň görkezip dur. Çyzgylarda öndürijiler bilen sarp edijileriň diňe dört sanyynyň ýagdaýy görkezilen. Hany, indi olaryň sany on, ýüz ýa-da ondan-da köp bolan ýagdaýlaryny göz öňüne getirip görün!

Maliye telekeçiliği täjirçilige meňzäp gidýär. Diňe maliye telekeçilikde haryt aluw-satuwyň ýerine pul we gymmatly kagyzlar aluw-satuwy amala aşyrylýar. Pul seriðdeleri karzyna berilýär. Daşary ýurt walýutalary,

aksiýa we başga gymmatly kagyzlar satyn alynýar we satylýar. Maliýe telekeçiliginde karz berlende göterim görnüşinde, gymmat baha kagyzlar aluw-satuw prosesinde bolsa olaryň satyn alynýan we satylýan nyrlarynyň arasyndaky tapawut görnüşindäki peýda özleşdirilýär.

Maliýe telekeçiliği — pul we gymmatly kagyzlar aluw-satuwy bilen bagly telekeçilik işi.

Telekeçiliğiň ätiýaçlandyryş görnüşi häzirki wagtda giň ýáýran. Şeýle iş bilen ýokary ýagdaý eýe bolan telekeçiler meşgullanýarlar. Çünkü ol uly başlangıç serişdäni talap edýär. Telekeçi dürli garaşylmadyk ýagdaýlarda görülyän zyýanyň öwezin dolmaga mälîm hakyň hasabyna kepillendirýän şahs hökmünde işleyär. Häzirki wagtda karz ätiýaçlandyryşy, emlák ätiýaçlandyryşy, durmuş ätiýaçlandyryşy, şepagat ätiýaçlandyryşy ýaly ätiýaçlandyryş şekilleri bar. Beýle ätiýaçlandyryş görnüşlerinde yzygider tölenýän ätiýaçlandyryş tölegleriň hasabyna haýsy-da bolsa bir ýagdaý ýuze çykanda çekilen zyýan tölenýär.

Ätiýaçlandyryş — dürli garaşylmadyk ýagdaýlar netijesinde ýuze çykýan maliýe meselelerinden goramak işi.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Telekeçilik diýende nämäni düşünýärsiňiz?
2. Telekeçilik ukyby bar adamy häsiýetlendirip beriň.
3. Telekeçiler sanynyň köpelýänliginiň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňz?
4. Telekeçilik hemme wagt hem peýda getirýärmi?
5. Telekeçilik işiniň görnüşlerini sanap beriň.
6. Täjircilik we maliýe telekeçiliginiň nähili meňzeş we tapawutly taraplary bar?
7. Ätiýaçlandyryş näme we onuň durmuşymzdaky orny nähili?
8. Telekeçilik işiniň haýsy görnüşini jemgyyetimiz üçin möhüm diýip hasaplaýarsyňz?
9. Telekeçilik işinden döwlet, telekeçiniň özi we sarp edijiler nähili bähbit görýändigini sanap geçiň.

Şuny ýatda saklaň!

- Telekeçilik işi peýda almaga gönükdirilen bolup, ol töwekgelçiliği talap edýär.

2-nji TEMA

FIRMA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERİ

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlarda görkezilen telekeçilik işlerinden haýsylaryny guramak kynrak? Náme sebäpden?
2. Olaryň haýsylaryny bir adam özi gurap, ýöretmegi onçakly kyn däl?
3. Haýsylaryny şärik bilen hyzmatdaşlykda guran makul?
4. Suratlardaky kärhanalary ýöretmek üçin nähili guramaçylyk işlerini amala aşyrmak zerur, diýip oýlaýarsyñz?

Mälim bolşy ýaly, haryt öndürmek we hyzmat etme prosesi kärhanalarda amala aşyrylyar. Döwlet emlägi esasynda döredilen kärhanalara — *döwlet kärhanalary*, hususy emlák esasynda döredilen kärhanalara *bolsa hususy kärhanalar* diýilýär. Şonuň ýaly-da, döwlet we hususy emläge esaslanan garyşyk görnüşdäki kärhanalar hem bolmagy mümkün.

Telekeçilik işi amala aşyrylýan kärhana *firma* diýilýär. Firma dürli harytlary we hyzmatlary peýda gazanmak üçin öndürýär. Firmalar, köplenç, hususy emlák esasynda döredilýär. Firmalar nähili emlák esasynda döredilişine, kim tarapyndan nähili dolandyrylyşyna, firmanyň peýdasy nähili paýlanyşyna we firmanyň işiniň netijesine kim we nähili jogap berýändigine garap dürli şekillerde bolýar.

Hususy firma mülkdary ýeke şahs bolup, firma onuň emlägi we serişdesi esasynda döredilýär we gönüden-göni şu mülkdar tarapyndan dolandyrylyár. Firmanyň işinden alınan peýda hem, zyýan hem diňe firmanyň eýesine degişli. Firmanyň eýesi firmanyň işiniň netijesine doly jogapkär bolýar.

Kärhana – haryt önümçiliği we hyzmat etme amala aşyrylýan hojalyk guramasy.

Firma – telekeçilik işi amala aşyrylýan kärhana.

Hususy firma – ýeke şahsyň emlägi esasynda döredilýän we dolandyrylyán firma.

**Abu Reýhan
Muhammet ibn
Ahmet
al-Biruny**
(973 – 1048)

Beýik alym we akyldar Abu Reýhan Birunynyň köp sanly eserlerinde onuň ykdysady garaýyşlary öz beýanyny tapypdyr. Ol ykdysady işler — zähmet, gurluşyk, döredijilik esasynda adamyň isleglerini kanagatlandyrırmaga bolan ymtylmasý ýatýar, diýip hasaplapdyr. Ol özüniň eserlerinde fiziki zähmet bilen bir wagtda akyl zähmetiniň hem möhümdigini nygtäýar. Ol iş haky zähmetiň agyrlygyna we önümliligine bagly bolmalydygyny nygtapdyr. Alymyň eserlerinden zähmet bölünışigine degişli pikirler hem orun alypdyr. Alym şol döwürden başlap adam faktorynyň ykdysadyýetdäki ähmiýeti barada gymmatly pikirleri aýdyp geçipdir.

Iki we ondan artyk adamlaryň emlägi esasynda, bilelikde işlemek maksadynda döredilen firma — *şereket* diýlip atlandyrylyár. Şereket onuň agzalarynyň bähbitlerine hyzmat edýär. Şereketde ony esaslandyran agzalaryň işlemekleri hökman bolup, umumy iş netijesi — peýda olaryň arasynda özara ylalaşyga görä paýlanýar. Şuňuň bilen birlikde, şereketiň agzalary şereketiň borçlaryna doly jogapkär bolýarlar. Bu, eger şereket işi ýöremän, karza batyp *synsa*, karzy şereketiň agzalary ony guramak

üçin goşan emläginiň we serişdesiniň hasabyna, ol hem ýetmese, öz şahsy emläginiň hasabyna örtmäge mejbür diýildigidir. Şerekete oba hojalygyndaky *fermer hojalyklaryny* mysal getirmek mümkün.

Şereket – bilelikde işlemek maksadynda iki we ondan artyk adamlaryň emlägi esasynda döredilen we iş netijesine bilelikde doly jogap berilýän firma.

Mälim bolşy ýaly, ulurak möçberdäki telekeçiliği guramak uly başlangyç serişdäni talap edýär. Munuň üçin birnäçe şahslaryň ýa-da kärhanalaryň şärikliginde cemeleşip, emläklerini birleşdirmeli bolýarlar. Şu maksatda *şärikçilik firmalary* döredilýär. Şärikçilik esasynda düzülen firmanyň guramaçylary onuň *esaslandyryjylary* diýlip atlandyrylýar. Esaslandyryjylar firmanyň başlangyç kapitalyna — *ustaw gaznasyna* öz pul serişdesi we emlägi bilen goşant goşýarlar. Esaslandyryjylar firmanyň eýeleri hasaplanyp, firmanyň gündelik işinde we ony dolandyrmakda gönüden-göni gatnaşmazlygy-da mümkün. Şeýle iş netijesinden alynýan peýda hem, görülyän zyýan hem esaslandyryjylaryň arasynda *gurmaçylyk sertnamasynda* nazarda tutulan, mälim ylalaşylan kada görä paýlanýar.

Şärikçilik esasynda düzülen firmalaryň işinden çekilen zyýan esaslandyryjylar tarapyndan nähili öwezi doldurylyşyna garap dürli atlar bilen atlandyrylýar. Şeýle firmalaryň iň köp ýaýran görnüşi – bu jogapkärligi çäklendirilen jemgyyet görnüşindäki şärikçilik firmasydyr. Eger esaslandyryjylar çeken zyýany diňe firmany guramakda goşan goşantlary göwrümünde öwezini dolsalar, şeýle firma – *jogapkärligi çäklendirilen jemgyyet* diýlip atlandyrylýar. “Ltd” goşmaçasy, iňlisçe “limited” (çäklendirilen) sözünüň gysgaltmasы bolup, adatda, jogapkärligi çäklendirilen *jemgyyetiň* esaslandyryjylary bolsa çekilen zyýany doly göwrümde bile öwezini dolyarlar. Hatda zerur bolanda, öz şahsy emläklerini satyp bolsa-da, firmanyň zyýanyň töleyärler.

Şärikçilik firmasy – iki we ondan artyk şahslaryň (adam ýa-da kärhanalaryň) serişdeleri esasynda döredilen we mälim ylalaşyk şertleri esasynda eýelik edilýän, dolandyrylýan we iş netijesine jogap berilýän firma.

Firmanyň ustaw gaznasy — firmanyň işini ýöretmek üçin onuň guramaçylary tarapyndan goşulýan goşant — emläk we serişde.

Telekeçilik işi bilen firma açmazdan hem meşgullanmak mümkün. Munuň üçin “*Ýekebara hususy telekeçi*” diýen derejäni almak we bellenen tertipde salgytlary töláp durmak ýeterli.

Ýurduň ykdysadyýetinde başga görnüşdäki firmalar hem bolmagy mümkün. Ykdysady şertlerden gelip çykyp firmanyň görnüşleri kämilleşip, ykdysadyýete barha uýgunlaşýarlar.

Özbekistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatyna görä ýurdumyzda 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä iş ýöredýän kärhanalaryň we guramalaryň sany 323 müňe ýetdi. Olardan 72,4 müňüsü hususy kärhanalar, 15,5 müňüsü maşgala kärhanalary, 170,2 müňüsü jogapkärligi çäklendirilen jemgyyetler we 64,9 müňüsü başga kärhanalar we guramalardyr.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Firmalar haýsy aýratynlyklaryna garap görnüşlere bölünýär?
2. Firmanyň her bir görnüşine ýasaýan çägiňizden mysal getiriň.
3. Her bir firma görnüşiniň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini sanaň.
4. Şereket we şärikçilik firmasynyň nähili meňzeşligi we tapawudy bar?
5. Hususy firmalar döwlet kärhanalaryndan nämesi bilen tapawutlanýar?
6. Jogapkärligi çäklendirilen we çäklendirilmedik firmalaryň arasyndaky tapawudy aýdyň.

Ýumuş

Firma barada soraglar	Hususy firma	Şereket	Şärikçilik firmasy
a) kim eýelik edýär?			
b) emlägi nähili şekillenýär?			
c) nähili dolandyrylýar?			
d) peýda nähili paýlanýar?			
e) iş netijesine jogapkärligi nähili?			

1. Jedweli depderiňize göçüriň we onuň birinji sütündäki soraglara jogaplar esasynda jedweliň boş gözeneklerini dolduryň.
2. a) dükan; b) kiçi çorekhana; ç) uly konditer sehi; d) uly un zawodyný açmakçy bolsaňyz, firmanyň haýsy görnüşini saýlan bolardyňyz?

1

2

3

4

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

- 1-nji suratda aksiyalar görkezilen. Olar nähili kagyzlar? Bilýänleriňizi synpdaşlarynyz bilen pikir alyşyň.
- 2-nji suratdaky fond indeksleri barada telewideniye arkaly berlen maglumatlar ýadyňyzdamy? Olaryň haýsysyny bilýärsiňiz we ol barada nämeleri aýdyp bilersiňiz?
- 3-nji suratdaky zawod, 4-nji suratdaky bank ýaly iri kompaniyalaryň işini guramakda we dolandyrmakda telekeçiler nähili kynçylyklara duşmagy mümkün diýip oýlaýarsyňz?

Jogapkärligi çäklendirilen firmalar iri kärhanalar möçberinde — *paýdarlar jemgyýeti* görünüşinde döredilýär. Paýdarlar jemgyýeti başlangycz ustaw gaznasynyň göwrümine deň mukdarda öz aksiyalaryny çykarýar we satýar. Bu aksiyany satyn alan her bir adam jemgyýetiň *paýdaryna* öwrülýär. Jemgyýet paýdara her ýylky peýdasyn dan satyn alan aksiyasyna degişlilikde hal — *dividend* töleyär. Paýdarlar jemgyýetini daşary ýurtlarda *paýdarlar kompaniyasy* ýa-da *korporasiýalar* diýip hem atlandyrýarlar. Eger paýdarlar jemgyýetiniň aksiyalary islendik şahsa satysa, şeýle jemgyýet açyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti diýlip, eger diňe öňünden

belläp goýlan şahslar toparyna (meselem, jemgyýetiň esaslandyryjylaryna ýa-da işgärlerine) satysa, ol ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti diýlip atlandyrylýar.

Birinji paýdarlar jemgyýeti XVI asyrda Niderlandiýada döredilen “Ost-Ind” kompaniýasy bolup, ol Hindistan bilen Ýewropanyň arasynda söwda-satyk işlerini alyp barypydyr.

Paýdar satyn alan aksiýalarynyň sanyna garap, paýdarlar jemgyýetini dolandyrmakda ses bermek ýoly bilen gatnaşmagy mümkün. Ol näçe aksiýa satyn alan bolsa, paýdarlar jemgyýetiniň umumy mejlisinde şonça sese eýe bolup, ol ýa-da bu karary kabul etmekde, jemgyýetiň ýolbaşçylaryny saýlamakda öz sesi bilen täsir etmegi mümkün. Şu sebäpli, paýdarda aksiýa näçe köp bolsa, ol kärhanany dolandyrmak meselelerine şonça köpräk täsir edip bilyär. Eger paýdar aksiýalaryň ýarysyndan köpüsini, ýagny aksiýalaryň gözegçilik paketini ele alsa, ol kärhananyň ýeke-täk hojaýyna öwrülýär. Çünki, paýdarlaryň umumy mejlisinde islendik kararyň kabul edilmeginde onuň pikiri — sesi aýgytlaýy bolýar.

Paýdarlar jemgyýeti — ustaw gaznasynyň aksiýalaryny satmak ýoly bilen şekillenýän, jogapkärligi çäklendirilen iri firma.

Aksiýa — firmanyň ustaw gaznasyna goşant goşulandyggyny tassyklaýan we eýesine firmanyň peýdasyn dan mälim girdeji almak hukugyny berýän resminama — gymmat baha kagyz.

Açyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti — aksiýalary islendik şahsa satylýan jemgyýet.

Ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyýeti — aksiýalary diňe öňünden belläp goýlan şahslar toparyna satylýan jemgyýet.

Aksiýalar iki hili — ýonekeý we ýeňillikli bolýar. *Ýonekeý aksiýalar* olardan gelýän girdeji — diwidendi kepillendirmeýär. Ýone paýdarlar jemgyýetiniň umumy mejlisinde ses bermek hukugyny, ýagny dolandyryşda gatnaşmak hukugyny berýär. *Ýeňillikli aksiýalar* bolsa olardan gelýän her ýylky diwidendi aksiýanyň nyrhynyň mälim göterimi mukdarynda kepillendirýär. Ýeňillikli aksiýanyň eýesi paýdarlar jemgyýetini dolandyrmakda gatnaşyp bilmeýär, çünki ol paýdarlaryň umumy mejlisinde sese eýe bolmaýar. Paýdarlar jemgyýetiniň işi bilen bagly möhüm meseleleri paýdarlaryň umumy mejlisinde saýlanýan *direktorlar geňesi* çözýär. Jemgyýeti dolandyrmak bolsa hakyna tutulan *menejerler* tarapyndan amala aşyrylýar.

Aksiýa — gymmatly kagyz bolup, onuň üstüne bahasy — *nominal bahasy* ýazyp goýlan bolýar. Aksiýany paýdar başga adama satmagy ýa-

da sowgat etmegi mümkün. Adatda, aksiýalar *fond biržalarynda satylýar* we satyn alynýar. Aksiýadan onuň eýesine gelýän girdeji — diwidendiň köp ýa-da azlygyna garap, aksiýanyň fond biržasyndaky bazar nyrhy — *aksiýanyň kursy* üýtgäp durýar. Meselem, aksiýanyň nominal bahasy 10 000 som bolany ýagdaýda, aksiýa 12 000 soma ýa-da 9 000 soma satylmagy mümkün. Şeýle ýagdaýlarda aksiýanyň kursy ýokarlananlygy ýa-da peselenligi barada aýdylýar. Aksiýanyň kursunyň özgermegi onuň bazar nyrhynyň nominal bahasyna görä göterim mukdary bilen anyklanýar. Ýokardaky mysalda birinji ýagdaýda aksiýanyň kursy 120%, ikinji ýagdaýda bolsa 90% bolandygyny görmek mümkün.

Aksiýanyň nominal bahasy — aksiýanyň üstüne ýazylan baha.

Aksiýanyň kursy — aksiýanyň bazardaky nyrhy.

Diwidend — aksiýanyň eýesiniň firmalaryň peýdasynidan alýan ülşى.

Gönükme

Abdullaýew paýdarlar jemgyyetiniň 16 sany ýonekeý aksiýasynyň eýesi. Ýylyň jemine görä, jemgyyet 20 000 000 som peýda gördü we onuň ýarysyny diwidend hökmünde paýlamakçy. Eger jemgyetiň jemi 2000 sany ýonekeý aksiýa satandygy mälim bolsa, Abdullaýew aksiýalaryndan näçe diwidend alar?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Paýdarlar jemgyetini häsiýetlendirip beriň.
2. Açyk we ýapyk görnüşdäki paýdarlar jemgyetleriniň bir-birinden tapawudy nämede?
3. Ýonekeý we ýeňillikli aksiýalaryny nähili artykmaç we kemçilik taraplary bar?
4. Paýdarlar jemgyetiniň jogapkärligi çäklendirilen şärikçilik firmasyn dan nähili artykmaçlyklary we kemçilikleri bar?
5. Çägiňzdäki nähili paýdarlar jemgyetlerini bilyärsiňiz?
6. Paýdarlar jemgyetiniň aksiýalaryny döwlet ýa-da daşary ýurt firmalary satyn almagy mümkünmi?
7. Paýdar jemgyeti dolandyrmaga nähili täsir etmegi mümkün?
8. Paýdarlar jemgyetiniň uly peýda görmeginden kim köpräk bähbitli: ýonekeý aksiýanyň eýesimi ýa-da ýeňillikli aksiýanyň eýesimi?
9. Paýdarlar jemgyetiniň synmagyndan kim köpräk zyýan çekýär: ýonekeý aksiýanyň eýesimi ýa-da ýeňillikli aksiýanyň eýesimi?

Ýumus

“Ziyo” paýdarlar jemgyýeti

Ustaw gaznasy	– 40 000 000 000 som.
Aksiýalaryň görnüşi	– ýönekeý.
Aksiýalaryň nominal bahasy	– 10 000 som.
Aksiýalaryň sany	– 4 000 000 dona.
Paýdarlary:	
– Dilaram	– 10 % aksiýanyň eýesi;
– Dilşat	– 20 % aksiýanyň eýesi;
– Batyr	– 35 % aksiýanyň eýesi;
– başgalar (20 adam)	– 35 % aksiýanyň eýesi.
Bir ýyllyk sap peýda	– 5 000 000 000 som.

“Ziyo” paýdarlar jemgyýetiniň paýdarlary ýyllyk sap peýdany paýlamak meselesini ara alyp naslahatlaşýarlar. Dilaramyň pikiriçe, peýdanyň hemmesini diwidend hökmünde paýlamaly. Dilşat hem şu pikirde. Batyryň pikiriçe, peýdanyň ýarysyny önmüçiligi giňeltmäge goýberip, ýarysyny bolsa paýdarlaryň arasynda paýlamaly.

1. Siziňçe, kimiň pikiri möhümräk diýip oýlaýarsyňz? Näme üçin?
2. Peýdanyň hemmesi paýlansa, jemgyýetiň esasy paýdarlarynyň her biri näçeden diwidend alar?
3. Her bir aksiýa näçeden diwidend görnüşdäki girdejini getirýär?
4. Bu kärhananyň aksiýalarynyň bazar nyryh barada näme diýip bilersiňiz?

Şuny ýatda saklań!

- Paýdarlar jemgyýeti — ustaw gaznasynyň aksiýalaryny satmakdan şekillenýän, jogapkärligi çäklendirilen iri firma bolup, ol açık ýa-da ýapyk görnüşde döredilýär.
 - Paýdarlar jemgyýetiniň aksiýanyň eýesi — paýdara öz peýdasyn dan diwidend töleýär.
 - Aksiýalar fond biržasynda erkin satylmagy mümkün.
 - Ýönekeý aksiýalar boýunça diwidend diňe peýda görülen ýagdaýda tölenýär.
 - Yeňillilikli aksiýalar boýunça belli bir mukdardaky diwidend kepillendirilýär.

Fond bazary (iňl. "stock market") – bu maliýe bazarynyň gymmatly kagyzlar satylýan görnüşi bolup, şeýle gymmatly kagylaryň iň köp ýaýrany aksiyalardyr.

Fond bazarynyň iň möhüm institutlary – fond biržalarydyr.

Köpcülikleýin habar serişdelerinden "Nýu-Ýork fond biržasynda indeksler ýiti ýokarlandy", ýa-da tersine, "düşdi" diýen habarlary eşidipdik. Munda köplenç Dou-Jons, Nikkey, Daks, Hang Seng ýaly indeksleriň atlary agzalýar. Bu indeksler nämäni aňladýar?

Birinji indeksi amerikaly Edward Jons we Çarlz Dou oýlap tapypdyrlar. Olar Nýu-Ýorkyň fond biržasynda ABŞ-nyň iň iri 12 kärhanasynyň aksiyalarynyň nyrhlarynyň orta arifmetik bahasyndan indeks hasaplap çykarypdyrlar we muny Dou Jons (Dow Jones) indeksi diýip atlandyrypdyrlar. Şondan bări bu indeksi hasaplamağyň tertibi epesli özgerdi, kämilleşdi. Häzir bu indekse girýän kärhanalaryň sany 30 -a yetdi. Bu indekse iň meşhur Coca-Cola, IBM, Intel, General Motors ýaly kompaniyalar girýär.

Ykdysady ýagdaýy derňemek üçin birža indeksiniň görkezijisiniň özi möhüm däl, eýsem bu görkezijiniň özgermegi möhümdir.

Meselem, birža indeksi artýan bolsa, diýmek, bu indekse degişli kärhanalaryň aksiyalary gymmatlaşýan, ýagny ykdysadyyetiň şu ugrunda ösüş bolup geçýän bolýar. Eger, tersine, indeks peselse, şu ugurda hem pese düşme ýüze çykýan bolýar. Şeýle indeksler bar bolup, olar diňe bir ykdysadyyetiň belli bir ugrunuň däl, eýsem bütün ýurduň ykdysadyyetiniň ýagdaýyny görkezip durýar. Meselem, S&P 500 indeksine ABŞ-nyň iň iri 500 kompaniyalary girýär we olar ykdysadyyetiň ähli ugurlaryny gurşap alan. Diýmek, bu indeksiň özgermegi bütün ABŞ-nyň ykdysadyyetindäki özgerişleri görkezýär.

Soraglar we ýumuşlar

Internetden: 1. Belli bir kompaniyanyň aksiyalarynyň häzirki bahasyny we onuň günlük özgerişini anyklaň.

2. Ýokarda atlary agzalan indeksleriň häzirki bahasyny we bir günlük özgerişini anyklaň.

3. Daşkendiň Respublikan fond biržasynda belli bir kärhananyň aksiyasynyň häzirki bahasyny we onuň günlük özgerişini anyklaň.

4-nji TEMA

FIRMA AÇMAK

Ýekebara
telekeçilik

Jogapkärligi
çäklendirilen
jemgyýeti

Paýdarlar
jemgyýeti

Hususy
firma

Şereket

Jogapkärligi
çäklendirilmédik
jemgyýeti

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. “Firmanyň barlygy we iş ýöredýänligi, elbetde, nähilidir resminamalarda görnüp durmalydyr” diýen pikire öz gatnaşygyňzy bildiriň.
2. Tersine bolan ýagdaýda nähili erbet netijeler ýüze çykmagy mümkün?
3. Siziň pikiriňizce, ýokardaky firmalaryň haýsysyny açmak, resminamalaryny resmileşdirmek kynrak? Haýsylarynyňky, tersine, beýlekilerden aňsadrak?

Firma açmak üçin aşakdaky işleri amala aşyrmaly bolýar. Ilki bilen, firmanyň ustawynы we gurmaçylyk şertnamasyny taýýarlamaly. Firmanyň ustawynda firmanyň ady, salgysy, firma açmakdan gözlenýän maksat, firmanyň nähili iş görnüşleri bilen meşgullanmagy, firma kimler — haýsy esaslandyryjylar tarapyndan döredilýändigi, firmanyň guramaçylyk şekili,

firmanyň işini ýöretmek üçin ilkibaşda näçe mukdarda başlangyç serişde — ustaw gaznasy goýberilýändigi, firmanyň esaslandyryjylarynyň ustaw gaznasyna goşan goşandy, firmanyň emlækleriniň düzümi we ony emele getirmegiň tertipleri ýaly maglumatlar öz şöhlelenmesini tapmalydyr. Firmanyň ustawynda nazarda tutulan her bir bent telekeçilik işi boýunça amaldaky kanunlara ters bolmaly däldir. Firmanyň ustawy, adatda, telekeçiliğin şu firma mahsus ýörelgeleri we kanun-kadalary toplumyndan ybarat bolup, gelejekde firma hökman oña amal etmek bilen iş ýöretmeli bolýar.

Firmanyň ustawy — firmanyň içki we daşky işini tertibe salýan, hukuk güýjüne eýe bolan normatiw resminama.

Gurmaçylyk şertnamasy firmanyň esaslandyryjylary iki ýa-da ondan artyk şahsdan ybarat bolanda düzülýär. Firmanyň gurmaçylyk şertnamasında firmany açmak, iş ýöretmek, firmany dolandyrmaq prinsipi we mehanizmleri, ustaw gaznasynyň düzümi we oňa goşulýan ülüşler, firmanyň peýdasyny esaslandyryjylaryň arasynda paýlamak kadalary, firmanyň içki dolandyryş gurluşlary, firmanyň statusyny üýtgetmek we ony ýatyrmak bilen bagly ýol-ýörelgeler we özara ylalaşyklar öz beýanyny tapan bolmaly.

Firmanyň gurmaçylyk şertnamasy – firmanyň esaslandyryjylarynyň arasynda özara iş ýöretmek boýunça düzülýän ylalaşyk resminamasy.

Firmanyň öz ady, möhür belgileri bolup, olar döwlet tarapyndan bellige alynýar we firma ykdysady iş gatnaşyjisy hökmünde *ýuridik şahs* derejesi berilýär. Firmany ady geçirilen togalak we burçly möhürleri, iş kagyzlaryny taýýarlap, doly manyda öz işini amala aşyrmaga girişyär. Firmanyň pul bilen bagly ähli işleri bank arkaly amala aşyrylyar. Prezidentiň permanyna görä, telekeçilik subýektlerine hyzmat etmek boýunça “ýalňyz äpişge” merkezleri 2018-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap Döwlet hyzmatlary merkezlerine öwürlidi.

Firmalary bellige almak boýunça hyzmatlar hem ynha şu merkez arkaly amala aşyrylyan boldy.

2017-nji ýylyň 1-nji aprelindeñ başlap Ýalňyz interaktiw döwlet hyzmatlary portaly (my.gov.uz) arkaly telekeçilik subýektlerini onlayn

ýagdaýda bellige almak hyzmaty ýola goýuldy. Şu hyzmat arkaly telekeçileri bellige almak wagty 30 minut diýlip kesgitlendi.

Firmanyň ady, möhüri ýa-da haryt belgisi onuň *tanadýan belgileri* hasaplanýar. Olary saýlanda firmanyň özboluşly aýratynlyklaryny hasaba almaly. Firmanyň möhüri ýa-da haryt belgisi onuň önümlerini başga firmanyň önümlerinden tapawutlandyryp durmagy üçin hyzmat edýär. Firmanyň haryt belgisi sarp edijiler üçin hem amatlylyk döredýär. Olar ýazgylardan, reklamalardan we bildirişlerden ol ýa-da bu firmanyň önümlerini haryt belgilerine garap tiz tanaýarlar. Şonuň ýaly-da, firmanyň öz ady, haryt belgisi hem bellenen tertipde degişli guramalarda bellige alynmaly. Çünkü başga bar firmalaryň adyny goýmak, haryt belgilerinden peýdalanmak dünýä boýunça gadagan edilen.

Firma açmakçy bolan şahs Döwlet statistika komitetiniň resmi saýtyna girip özi saýlan firmanyň adyny öňünden taýýarlap goýmagy mümkün.

Özbegistanda telekeçilik işi bilen meşgullanmagyň hukuk esaslary Özbegistan Respublikasynyň Konstitusiýasynda öz şöhlelenmesini tapan. Hususan-da, Konstitusiýamyzyň 53-nji maddasynda “Döwlet sarp edijileriň hukuk üstünligini hasaba alyp, ykdysady iş, telekeçilik we zähmet çekmek erkinligini, ähli emlák sekilleriniň deň hukuklylygyny we hukuk taýdan deň goralmagyny kepillendirýär” diýlip nygtalan.

Ýurdumyzda işewürlik gurşawyny gowulandyrmak, telekeçilere ýene-de köpräk mümkünçilikleri döretmek, kiçi biznesi we hususy telekeçiliği höweslendirmek maksadynda ýurdumyzda giň gerimli özgertmeler amala aşyrylýar. Soňky ýyllarda bu babatda ençeme kanunlar, Prezidentimiziň onlarça permanlary we kararlary kabul edildi. Bular hem telekeçiliği ösdürmek üçin hukuk esasy bolup hyzmat edýär.

Bilyärsiňzmi?

Respublikamyzda bellige alnan kärhanalar we guramalar sany 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä, baryp 323.5 müne ýetdi. Bu geçen ýyla garanda 38 müne (13.3 %) köpdür. Şonuň ýaly-da, ýurdumyzdaky daşary ýurt kapitalynyň gatnaşmagy bilen döredilen kärhanalaryň sany bir ýylla 39,3% köpeldi we 7,8 müne ýetdi. Munda iň köp kärhanalar Russiya, Hytaý, Türkiye, Günorta Koreya we Gazagystan ýurtlarynyň kapitalynyň gatnaşmagynda döredilen.

Ýumus

FIRMA AÇÝARYS

1. Käbir täze biznes taglym oýlap tapyň. Ol esasynda firma şekillerinden birini saýlap, ýeke özüňiz ýa-da ýoldaşlarynyz bilen bilelikde şertli firma dörediň.
2. Firma degişli at dakyň.
3. Firmanyň ustawyny düzüň. Ustawda firmany açmakdan gözlenýän maksat, guramaçylyk-hukuk şekli, esaslandyryjylaryň näme bilen meşgullanýandygy, ustaw gaznasynyň mukdary, ýerleşýän salgysy ýaly maglumatlary getiriň.
4. Firmanyň guramaçylarynyň arasynda gurmaçylyk şertnamasyny düzüň we gol çekiň. Munuň üçin, ilki kim näme bilen meşgullanmaly, firmany kim dolandyryandygy, ustaw gaznasynyň mukdary we oňa kim näçe ülüş goşjagy, peýdanyň nähili paýlanyşy ýaly meseleleri özara ara alyp maslahatlaşyň we şertnamada görkeziň.
5. Firmanyň haryt belgisini çyzyň we düşündiriň.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Firma açmagyň tertibini düşündirip beriň.
2. Firmanyň ustawy näme üçin gerek we ustawda nämeler görkezilýär?
3. Firma ustawynda görkezilmedik iş görünüşleri bilen meşgullanmagy mümkünmi?
4. Firmanyň gurmaçylyk şertnamasy nämeleri öz içine alýar?
5. Firma nirede döwlet belligine alynýar?
6. Firma haryt belgisi näme üçin gerek?
7. Näme sebäpden firmalara bir-biriniň tanadýan belgilerinden peýdalan-maga rugsat berilmeýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Firma açmak onuň görünüşini we adyny saýlamakdan başlanýar.
- Firmanyň ustawynda onuň iş görünüşi, firma açmakdan maksat, onuň salgysy, esaslandyryjylary we ustaw gaznasy barada maglumatlar getirilýär.
 - Gurmaçylyk şertnamasy esaslandyryjylaryň gatnaşyklaryny anyklaşdyryýar.
 - Tanadýan belgileri firmanyň ady we onuň haryt belgisi ýalylardyr.

5-nji TEMA

FIRMANYŇ PUL SERİŞDELERİ WE HARAJATLARY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YÜMUŞLAR

1. Ýokardaky suratda firmanyň pul serişdeleriniň aýlanyşy görkezilen. Ony üns bilen gözden geçiriliň we düşündiriň.
2. Firmanyň serişdeleriniň dolanyşyk basgańçaklarynyň her birinde nähili görnüşde bolýandygyny derňäň we öz pikiriňizi bildiriň.

Mälim bolşy ýaly, islendik firma üçin ykdysady işi amala aşyrmakda serişde gerek bolýar. Adatda, firmanyň serişdesi firmanyň eýeleriniň pul serişdelerinden ybarat bolýar.

Firmanyň pul serişdeleri ulanylyşyna, nämeleriň satyn alnyşyna garap iki görnüşe bölünýär. Binalar we desgalar, esbaplar we enjamlar satyn almaga sarplanan serişdelere *esasy serişdeler* (esasy kapital) diýilýär. Esasy serişde — önemçilikde uzak ýyl we köp gezek ulanylýan esasy önemçilik serişdelerini satyn almaga niyetlenen serişde. Meselem, fermeriň traktor, kombaýn satyn almak üçin ýa-da meýdan düşelgesini gurmak üçin goýberen serişdeleri esasy serişdelere mysal bolup bilyär.

Çig mal, ýangyç, energiýa, dürli materiallary satyn almaga we işçi güýjüni hakyna tutmaga sarplanýan serişdelere *dolanyşyk serişdeleri* (dolanyşyk kapitaly) diýilýär. Dolanyşyk serişdesi önemçilikde ulanylýan resurslary satyn almak üçin niyetlenen serişdelerden ybarat bolýar. Firma dolanyşyk serişdesine resurslar bazaryndan çig mal, dürli materiallary satyn alýar we işçi güýjüni hakyna tutýar. Şeýdip firmanyň dolanyşyk serişdesi pul görnüşindäki şekilden maddy görnüşdäki şeýle geçýär.

Bu resurslardan firmada harytlar öndürilýär. Olar satylangoň, ýene pul şeklindäki serişdä öwrülip, firma gaýdyp gelýär.

Şeýlelikde firmanyň dolanyşyk serişdeleri ykdysady iş netijesinde aýlanyp durýär. Şu aýratynlygy sebäpli, bu serişdeler *dolanyşyk serişdeleri* diýlip atlandyrylyar. Firmanyň dolanyşyk serişdelerine mysal edip fermeriň tohum, mineral dökünler, ýangyç we ýaglaýy önümleri getirmek mümkün.

Esasy serişde — önümcilikde uzak ýyl we köp gezek ulanylýan esasy önümcilik serişdelerini satyn almaga niýetlenen serişde.

Dolanyşyk serişdesi — çig mal, dürli materiallary satyn almaga we işçi güýjuni hakyna tutmaga sarplanýan serişdeler.

Esasy serişdeler hem “aýlanýar”. Olaryň aýlanyş döwri esasy önümcilik serişdeleriniň näçe wagt ulanylyşyna, hyzmat etmek möhletine bagly bolýar. Adatda, binalaryň we desgalaryň ulanylyş möhleti 20 ýyl, gural-enjamlaryňky bolsa 5—7 ýyl edip bellenýär. Bu möhletiň dowamynda olar könelip, her ýyl başlangyç nyrhynyň mälim bir bölegi döredilen önümiň nyrhyna geçip, barha arzanlaşýar. Ynha şu arzanlaşma bahasy *amortizasiýa bahasy* diýlip atlandyrylyar. Ynha şu arzanlaşma bahasy önum satylangoň, firma pul düşewündiniň düzümünde gaýdýar we firmadaky ýörite gazna – *amortizasiýa gaznasyna* gönükdirilýär. Firmanyň umumy pul girdejisinden amortizasiýa gaznasyna goýberilen pul *amortizasiýa goýbermesi* diýlip atlandyrylyar. Adatda, ýyllyk amortizasiýa goýbermesi binanyň ýa-da stanoklar nyrhynyň olary ulanylyş möhletine bölüp tapylýar.

$$A = \frac{p}{n}$$

A – ýyllyk amortizasiýa goýbermesi;
p – esasy önümcilik serişdesiniň nyrhy;
n – peýdalanan mak möhleti.

Amortizasiýa goýbermesi — esasy önümcilik serişdeleriniň könelmegi netijesinde olar nyrhynyň öndürilen önümiň nyrhyna geçen bölegi.

Meselem, kärhananyň binasynyň nyrhy 160 mln som bolup, ondan peýdalanan mak möhleti 20 ýyl edip bellenen. Diýmek, her ýyl binanyň nyrhy $160 \text{ mln} : 20 = 8 \text{ mln}$ soma arzanlap, bu pul önümiň nyrhyna geçýär we önum satylangoň, amortizasiýa gaznasında jemläp barylýar.

Firmanyň işi üçin pul serişdelerini çekmek *biznesi maliýeleşdirmek* diýlip hem atlandyrylyar. Firmanyň *içki we daşky maliýe serişde çeşmeleri* bolýar. İçki maliýe serişde çeşmeleri:

1. Firmanyň sap peýdasy. Firmanyň peýdasynyň ähli salgylar we tölegler tölenenden soň galan bölegi firmanyň *sap peýdasy* diýlip atlandyrylyär. Firmanyň sap peýdasy, adatda, onuň esaslandyryjylarynyň arasynda paýlanýar. Ýöne firmanyň esaslandyryjylary sap peýdanyň hemmesini özara paýlamazdan, onuň mälim bölegini firmanyň soňky işini pul serişdeleri bilen üpjün etmäge sarplamagy mümkün.

2. Amortizasiýa gaznasy. Bu gaznanyň serişdeleri diňe esasy serişdeleri satyn almaga sarplanýar.

3. Ustaw gaznasy. Ol firmanyň işiniň başlangyç döwründe ulanylýar.

Firmanyň içki serişdeleri ýeterli bolmando, daşky maliye serişdelerini tapmaly bolýar. Daşky çeşmelere aşakdakylar girýär:

1. Firmanyň eýeleriniň firmanyň ustaw kapitalyny köpeltemek üçin goýberen goşmaça serişdeleri.

2. Bankdan ýa-da başga firmalardan alınan karz pullar.

3. Firmanyň gymmatly kagylary çykaryp satmakdan düşen pul düşewüntleri.

Daşky maliye çeşmeleriniň içki çeşmelerden tapawudy, olary, hökman, gaýtarmaly bolýar.

Firmanyň mälim döwrüň içinde önum öndürmek üçin sarplan harajatlaryna *umumy harajatlar* diýilýär we *TC* — iňlisçe “total costs” (umumy harajat) sözleriniň baş harplary bilen belgilenýär. Öz nobatynda, umumy harajatlar hemişelik we üýtgap durýan harajatlardan ybarat bolýar.

Önumçılıgiň göwrümine bagly bolmadık harajatlara *hemişelik harajatlar* (iňlisçe — fixed costs) diýilýär we *FC* harplary bilen belgilenýär. Hemişelik harajatlara kärende haky, karz göterimi, atıyaçlandyryş haky, amortizasiýa goýbermesi, administratiw harajatlar ýaly harajatlar girýär. Bu görnüşdäki harajatlary, önum köp ýa-da kem mukdarda öndürilmegine seretmezden, hatda önum öndürilmedik ýagdayda-da firma öwezini dolmaly bolýar.

Üýtgap durýan harajatlara (iňlisçe — variable costs) önum öndürmegiň göwrümine bagly bolan harajatlar girizilýär we *VC* harplary bilen belgilenýär. Bu görnüşdäki harajatlara çig mal, iş haky, ýangyç, energiýa çeşmeleri, dürli materiallary satyn almak harajatlary girýär. Näçe köp önum öndürilse, bu harajatlaryň mukdary hem şonça köp bolýar.

Ýokarda nygtaýşymyz ýaly, hemişelik we üýtgap durýan harajatlar jemi umumy harajatlardan ybarat bolýar.

Umumy harajat: $TC = FC + VC$ *TC* — umumy harajat; *FC* — hemişelik harajat; *VC* — üýtgap durýan harajat.

Köp halatlarda, öndürijini, telekeçini mälim wagtyň dowamynda önümçilik harajatlarynyň umumy mukdary däl, eýsem bir birlik önümi öndürmek üçin sarplanan *ortaça harajat* (iňlisce — average cost) gyzyklandyrýar we ol *AC* harplary bilen belgilenýär. Bu mukdary käte *önümiň özünü ödeýiş gymmaty* diýip hem atlandyrýarlar.

Ortaça harajat mukdary umumy harajat mukdaryny jemi öndürilen önümiň mukdaryna bölüp tapylýar:

Ortaça harajat: $AC = TC : q$ AC — ortaça harajat; q — önümiň mukdary.

Meselem, firma bir aýyň dowamynda 5000 sany önüm öndürmek üçin 350 000 000 som mukdarynda umumy harajat etmegi planlaşdyran bolsun. Onda bir sany önümi öndürmek üçin sarplanýan ortaça umumy harajat 70 000 som bolýar. ($AC = TC : q = 350 000 000 \text{ som} : 5000 \text{ sany} = 70 000 \text{ som}$) Bu görkeziji telekeçä, diňe şonda önümini 70 000 somdan kem bolmadık nyrhda satan ýagdaýında peýda getirmegi mümkünligini görkezip durýar. Ýagny önümiň şertli, *önümcilik nyrhy* 70 000 soma belli bir peýda goşulandan emele gelen mukdara deň bolýar.

Käbir ýagdaýlarda birlik önüme sarplanan ortaça harajaty, köpräk mukdarda önüm öndürmegiň hasabyna kemeltmek mümkünçiligi tapylýar. Ýöne önüm öndürmegiň göwrümi mälim mukdardan geçenden soň, her näçe köp öndürilse-de, ortaça harajat peselmegiň ýerine ýene barha artýar. Önüm öndürmegiň göwrüminiň edil şu mukdary firma üçin iň makul görkeziji hasaplanýar.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Firmanyň esasy we dolanyşyk serişdelerini kesgitläň.
2. Firmanyň içki we daşky maliýeleşdiriş çeşmelerini sanaň.
3. Amortizasiýa goýbermesi näme?
4. Harajat nähili aýratynlygyna görä hemişelik ýa-da üýtgäp durýan bolýar?
5. Çorekhananyň nähili üýtgäp durýan we hemişelik harajatlary bar?
6. Ortaça harajat nähili hasaplanýar?
7. Mesele: Kärhana 400 000 000 som umumy harajat eden. Onuň 38%-i üýtgäp durýan harajatlardyr. Hemişelik we üýtgäp durýan harajatlary tapyň.

ŞUNY YATDA SAKLAŇ!

- Firmanyň esasy we dolanyşyk serişdeleri bar.
- Firmanyň pul serişdeleriniň içki we daşky çeşmeleri bar.
- Firma esasy serişdeleri täzelemek we esasy serişdeleri doldurmak üçin firmanyň amortizasiýa gazznasyny döredýär.

UGRUDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Aşyr aga we Jemile daýza meşgullanmak üçin telekeçilik görnüşini saýlamak maksadynda telekeçilik şahamçalarynyň iş netijelerini öwrenip çykdylar we olary özara deňeşdirdiler.

Aşyr aga: “Fotostudiya azrak girdeji getiripdir, ýöne alan peýdasы ep-esli gowy, konditerçilik sehiniň girdejisi esli köp, ýöne şuňa laýyk harajatlary hem köp eken” diýdi. Jemile daýza bolsa: “Toý libaslary salonynyň harajatlary köp, ýöne girdejisi hem şuňa laýyk köp bolar eken. Gözellik salonynyň harajaty kem, ýöne peýdasы esli gowy” diýip maslahata goşuldy.

1. Siz olaryň söhbetinden nämäni düşündiňiz? Girdejisi köp, ýöne harajaty hem uly telekeçilik görnüşi gowumy ýa-da harajaty kem, ýöne girdejisi hem kiçiräk telekeçilik görnüşimi?
2. Nämе üçin olar käbir telekeçilik görnüşlerini girdejiliräk, käbirlerini bolsa peýdalyrap diýip nygtáýarlar?
3. Käbir telekeçilik görnüşleri barada adamlar “eýesine zyýan getirdi” diýip nygtamagy nämäni aňladýandygyny bilyärsiňizmi?
4. Özüňiz ýasaýan ýeriň şertinden gelip çykyp, Aşyr aga we Jemile daýza nähili maslahat beren bolardyňyz?

Kärhananyň ýa-da käbir şahsyň mälim wagtyň dowamynnda harytlaryny we hyzmatlaryny satmakdan alan jemi pul düşewüntine — *umumy girdeji* diýilýär we *TR harplary* (iňlisçe “total revenue” (umumy girdeji) jümlesiniň baş harplary) bilen belgilenýär. Eger satylan harydyň mukdary (*q*) we bir harydyň ortaça satuw nyrhy (*p*) mälim bolsa, umumy girdeji aşakdaky ýaly tapylýar:

Umumy girdeji = Harydyň ortaça satuw nyrhy × Satylan haryt mukdary

Meselem, konditer firmasy bir aýda 8000 sany tort taýýarlap, olary 45000 somdan satan bolsa, firmanyň aýlyk girdejisi 360000000 soma deň bolýar. Yagny umumy girdeji - $45000 \cdot 8000 = 360000000$ som.

Peýda — kärhananyň mälim wagtyň dowamydaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky tapawut bolup, *P* harpy (iňlisçe “profit” (peýda) sözüniň baş harpy) bilen belgilenýär. Eger bu tapawut otrisatel bolsa, onda peýda däl, zyýan barada aýdylýar.

Peýda = Umumy girdeji – Umumy harajat

Ýokarda getirilen konditer firmsynyň şol aýda eden harajatlary 240000000 soma deň bolsa, firma bir aýda 120000000 som peýda gören bolýar. Yagny peýda= 360000000 som - 240000000 som = 120000000 soma deň.

Umumy girdeji — harydy satmakdan düşen pul düşewünti.

Peýda — kärhananyň mälim wagtyň dowamydaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky položitel tapawut.

Meselem, ýokardaky firmanyň getirilen aýdaky harajatlary 240000000 som däl, 390000000 som bolsun. Onda *Umumy girdeji - Umumy harajat* = $360000000 - 390000000 = - 30000000$ soma deň otrisatel netijä eýe bolarys. Bu bolsa firma şol aýda 30000000 som zyýan görenligini aňladýar.

Zyýan — kärhananyň mälim wagtyň dowamydaky umumy girdejisi bilen umumy harajatlarynyň arasyndaky otrisatel tapawut.

Bazar ykdysadyýeti şertinde peýda firmanyň işini bahalaýan we ölçeyän möhüm ykdysady görkeziji hasaplanýar. Telekeçilik bilen meşgullanmagyň esasy maksatlaryndan biri — bu peýda gazanmak bolýandygyny ýatlatmagyň özi ýeterli. Peýdany telekeçiniň töwekgelçilik edip, öz serişdesini işe salandygy üçin berlen sylag diýip atlandyrmaq mümkün. Ikinji tarapdan, peýda kärhananyň özboluşly “termometri” wezipesini ýerine ýetirýär. Kärhana uly mukdarda peýda alyp durmy, diýmek, kärhana “sagdyn”, gowy işleýär. Kärhana zyýan çekdimi, diýmek,

Formula

Umumy girdejii

$$TR = p \cdot q$$

Peýda

$$P = TR - TC$$

“işler çatak”. Üçünji tarapdan, peýda nämäni, näçe we nähili öndürmeliligin hem görkezýär. Bazar ykdysadyýeti şertinde näme köpräk peýda getirse, su zat köpräk öndürilýär we tersine. Ykdysatçylar käbir ugry ösdürmäge serişde sarplamagy *inwestisiýa etmek* ýa-da *mayá goýumlaryny goýmak* diýýärler.

Iki fotostudiýanyň awgust aýyndaky pul düşewüntleri jedweli

1-nji fotostudiýa		Önumiň ady	2-nji fotostudiýa	
Sany	Nyrhy, som		Sany	Nyrhy, som
280	1 200	Resminama üçin foto	350	1 000
480	800	Çeper foto	200	700
120	3 000	Portret (30x40 sm)	80	3 000
4	250 000	Toýuň fotoalbomy	10	150 000
80	20 000	Uçurymlaryň winetkasy	120	12 000
20	50 000	Dessurlarda hyzmat (sagat)	30	35 000
som		Jemi	som	

Fotostudiýalaryň awgust aýyndaky harajatlary jedweli

Mukdary, som	Harajatyň ady	Mukdary, som
1 500 000	Kärende haky	800 000
1 200 000	Materiallar	1 650 000
180 000	Kommunal tölegler	160 000
1 500 000	İşgärlere iş haky	1 250 000
100 000	Reklama	250 000
450 000	Başqa harajatlar	350 000
som	Jemi harajatlar	som

Birinji fotostudiýa şäheriň merkezinde, ikinjisi bolsa çeträkde ýerleşýär.

1. Fotostudiýalaryň umumy girdejilerini we harajatlaryny hasaplaň. Olaryň deňeşdiriň.
2. Fotostudiýalaryň önemleriniň düzümmini, nyrlaryny deňeşdiriň. Olaryň tapawutlanmagynyň sebäplerini düşündürip beriň.
3. Fotostudiýalaryň harajatlarynyň düzümmini derňän.
4. Her haýsy fotostudiýa öz işiniň netijelerini gowulandyrmaň üçin nämeler etmeli diýip oýlaýarsyňz?
5. Her bir fotostudiýanyň peýdasyny hasaplaň we özara deňeşdiriň.

Her bir firmanyň maksady ýone bir peýda almak däl, eýsem mümkingadar köpräk peýda gazanmak, ýagny peýdany maksimallaşdyrmakdan ybarat. Peýdany bolsa iki hili usulda köpeltmek mümkün. Birinjisi, umumy girdejini köpeltmegiň hasabyna, ikinjisi bolsa umumy harajaty kemeltegeliň hasabyna.

Inwestisiýa etmek (maýa goýumlaryny goýmak) — serişdäni önemçiligi ösdürmäge sarplamak.

Firmanyň peýdasy aşakdaky maksatlarda ulanylýar:

- peýdanyň degişli bölegi döwlete salgyt hökmünde tölenýär;
- firmanyň işini ösdürmek üçin täze tehnologiyalary satyn almaga, täze binalary we desgalary gurmaga sarplanýar;
- peýdanyň galan bölegi bolsa kärhananyň eýeleriniň peýdasy hökmünde özleşdirilýär, paýdarlara diwidend hökmünde paýlap berilýär.

Gönükmek

Firma hepdäniň dowamynda 2000 sany önüminiň 25%-ini 1000 somdan, 45%-ini 1200 somdan, galanyny bolsa 900 somdan satdy. Firmanyň bu hepdedäki girdejisi näçe boldy? Firma her bir harydyny ortaça näçe somdan satypdyr? Firma bu hepdede 560 000 som peýda alan bolsa, onuň bir hepdelik umumy harajatlary näçe som bolupdyr? Firmanyň bir sany haryt üçin sarplanan ortaça sarp-harajaty näçe som bolupdyr?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Peýda bilen girdejiniň nähili tapawudy bar?
2. Peýdanyň telekeçilik üçin möhümligini esaslandyryp beriň.
3. Girdejiniň artmagy elmydama peýdanyň artýandygyny aňladýarmy?
4. Firmanyň ykdysady ýagdaýyny nämeden bilmek mümkün?
5. Harydyň nrhyны peseldip hem peýdany köpeltmek mümkünmi? Nähili edip?
6. Firmanyň peýdasy nähili maksatlarda ulanylýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Peýda telekeçileri biznesdäki ýitgilere we töwekgelçilik arkaly zyýan çekmek howpuna seretmezden iş ýöretmäge mejbur edýän iň esasy höweslendirme hasaplanýar.
- Firmanyň eýesi üçin köpräk girdeji almak däl, eýsem köpräk peýda almak möhümräk.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

Aýakgap sehi 2012-nji ýylda 20 mln som peýda alypdy. Ol 2015-nji ýylda 23 mln som, 2018-nji ýylda bolsa 30 mln som peýda gazandy.

Nyrhlar 2012-nji ýyla görä 2015-nji ýylda 18 %-e, 2018-nji ýylda bolsa 30 %-e gymmatlapdyr.

1. 2015-nji ýylda 23 mln som pula telekeçi 2012-nji ýylda 20 mln som pula alşy ýaly harytlar we hyzmatlar satyn alyp bilermi? Náme üçin şeýle?
2. 2018-nji ýylda 30 mln som pula 2012-nji ýylda 20 mln som pula alşy ýaly harytlar we hyzmatlar satyn alyp bilermi? 2015-nji ýylda 23 mln soma alşy ýaly harytlar we hyzmatlary alyp bilermi?
3. Şolary hasaba almak bilen, 2015-nji ýylda firmanyň peýdasy hakykatdan hem köpelen diýip bilersiñizmi? 2018-nji ýylda nähili?

Firmanyň harydy satmakdan alan girdejisini hasaplanda satylan harydyň mukdary haryt satylýan wagtdaky bazar nyryyna köpeldilýär. Firmanyň ýyllyk girdejisi bolsa onuň ynha şeýle girdejileriniň jeminden ybaratder. Firmanyň häzirki ýyldaky girdejisini onuň öňki ýyllardaky girdejileri bilen deňesdirmekciı bolsak, biz nähili çemeleşmeli bolarys? Inflýasiýa netijesinde harydyň nyry özgeripdir. Bu bolsa öz nobatında öndürilen harydyň mukdary özgermedik ýagdaýda-da firmanyň girdejisiniň özgermegine getirýär. Netijede firmanyň peýdasynyň hem özgermegine getirýär. Şonuň üçin hem real girdeji we real peýda düşunjelerini girizmeli bolýarys. Firmanyň häzirki nyrlardaky girdejisi ýa-da peýdasy firmanyň *nominal girdejisi* ýa-da *nominal peýdasy* diýlip atlandyrylýar. Firmanyň girdejisiniň ýa-da peýdasynyň nyrlaryň özgerişini hasaba alandaky bahalary firmanyň, degişlilikde, *real girdejisi* ýa-da *real peýdasy* bolýar. Nyrlaryň özgeriş derejesini anyklaýan görkeziji — bu nyrlaryň özgeriş indeksidir. Bu indeks häzirki ýyldaky ortaça nyrlaryň deňesdirmek üçin alnan ýyldaky ortaça nyrlara gatnaşygyny aňladýan ýörite koeffisiýentdir.

Firmanyň peýdasynyň real mukdary aşakdaky formulanyň kömeginde hasaplanýar:

$$P_r = \frac{P_n}{I}$$

Bu ýerde: P_r — peýdanyň real mukdary;

P_n — peýdanyň nominal mukdary;

I — nyrlarylaryň özgeriş indeksi.

Firmanyň mälim döwrüň dowamyndaky işini görkezýän ölçegler bar. Olardan biri *netijelilik* (rentabellik) düşünjesidir. Firmanyň umumy işiniň netijeliligi (rentabellik) diýip onuň belli bir döwürde alan peýdasynyň mukdarynyň, şu döwürde sarplanan jemi harajatlarynyň gatnaşygyna aýdylýar.

Peýdanyň nominal mukdary — peýdanyň häzirki nyrlarda aňladylan bahasy.

Peýdanyň real mukdary — peýdanyň käbir ýyldaky nyrlara görä satyn alyjylyk kuwwaty.

Meselem, “Şerdar” firmasy bir aýyň dowamynda 30 000 000 som harajat edip, 7 500 000 som peýda aldy. Diýmek, firmanyň işiniň bu aýdaky peýdalylyk derejesi $R = Pr : TC = 7 500 000 : 30 000 000 = 0,25$ ýa-da 25%-e deň bolýar. Adatda, netijelilik göterimlerde görkezilýär. Kärhananyň işiniň peýdalylyk görkezijisi 25%-e deň bolmagy gowy görkeziji hasaplanýar.

$$R = \frac{Pr}{TC} \cdot 100 \%$$

Bu ýerde: R — netijelilik;

Pr — peýdanyň mukdary;

TC — harajatlar mukdary.

Gönükme

Firma birinji aýda 20 000 000 som harajat edip, 25 000 000 som girdeji aldy. Ikinji aýda bolsa 25 000 000 som harajat edip, 30 000 000 som girdeji aldy. Haýsy aýda firmanyň işiniň netijeliliği ýokaryrak bolupdyr?

Firmanyň mälim möhletdäki ykdysady işiniň netijeleri onuň peýdasy we zyýany baradaky hasabatynda öz şöhlelenmesini tapýar.

Kärhananyň önumçilik işiniň ösmeginde dolanyşyk serişdeleriniň kadaly aýlanyp durmagy möhüm ähmiyete eýe. Bu önumi öndürmekden çekip, ony satmaga çenli bolan prosesi akyllı başly dolandyrmagy talap edýär. Dolanyşyk serişdesiniň mukdarynyň kemelmegi önumçılığının göwrüminiň kemelmegine getirýär. Dolanyşyk serişdesi näçe tiz aylansa, kärhana şonça köp peýda görýär.

Şeýlelikde, her bir telekeçiniň iň uly meselesi dolanyşyk serişdesiniň birsydyrgyn aýlanyp durmagyny üpjün etmekden, mümkünçilik bolsa, onuň mukdaryny köpeltmek we aýlanyşyny çaltlandyrmakdan ybarat, diýmek mümkün. Yöne, köp ýagdaýlarda, uzagy gözläp çemeleşmezlik netijesinde kärhana öz dolanyşyk serişdesinden aýrylýar. Şeýle ýagdaýlarda ýiti çäreler görülmese, başga maliye çeşmeler işe salynmasa, kärhananyň önümçilik işi togtap galmagy mümkün.

Firma işiniň netijeliliği — firmanyň belli bir döwürde alan peýdasynyň mukdarynyň şu döwürde sarplanan jemi harajatlary mukdaryna gatnaşygy.

Mälim bolşy ýaly, kärhana önum öndürýärmى, ýokmy, ol mälim harajatlar üçin serişde sarplamaga mejbur. Şu sebäpli, kärhanada önümçilik prosesiniň togtamagy wagt geçdigى saýyn onuň karza batmagyna getirýär. Karzlar artyp şu derejä barýar, netijede, kärhana bu karzlary tölemek mümkünçiligine eýe bolman galýar. Şeýle ýagdaýlarda kärhana *bankrot* ("syndy") diýlip yglan edilýär. Kärhana degişli emlák satuwa, adatda, kim ýokary söwdasyna goýulýar. Satmakdan düşen pullar döwlet we başga firmalara bergilerini bermäge ulanylýar.

Respublikamyzda "Bankrotlyk barada"ky kanun 1994-nji ýylda kabul edilen we oña birnäçe gezek özgertmeler girizilen. Onda karzlaryny tölemäge gurby çatmadık kärhanalary "bankrot" diýip yglan etmek ýol-yörelgeleri bellenen.

Kärhanalar, firmalar esaslandyryjylar geňeşiniň kararyna görä ýa-da bankrot diýlip yglan edilen ýagdaýda ýatyrylmagy mümkün. Firmalary ýatyrmak firmanyň ustawynda we amaldaky kanunlarda nazarda tutulan görkezmeler esasynda amala aşyrylýar. Kärhana ýatyrylýan wagtda, onuň döwlet we başga firmalar hem-de guramalaryň öñündäki karzlary tölenenden soň, galan emlák we pul serişdeleri esaslandyryjylaryň arasynda kärhananyň ustawynda nazarda tutulan tertipde paýlanýar. Kärhana diňe şäher (tümen) häkimligi tarapyndan ýatyrylmagy baradaky karar çykandan soň ýatyrylan hasaplanýar.

Bankrotlik — firmanyň öz işgärleriniň, başga raýatlaryň, firmalaryň we döwletiň öñündäki karzlaryny töläp bilmezlik ýagdaýy.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Firmanyň peýdasynyň real mukdary näme? Ol nähili hasaplanýar?
2. Firmanyň işiniň netijesiniň derňewi näme üçin gerek bolýar?

3. Netijeliliği başgaça ýene nähili kesgitlemek mümkün?
4. Dolanyşyk serişdesiniň firmanyň ykdysady işindäki ähmiyetini düşünürip beriň.
5. Ýylyň netijesine görä, firmanyň peýdasy 23 000 000 som, iş netijeliliği bolsa 20% boldy. Firmanyň ýyllyk sarp-harajatlarynyň mukdaryny tapyň.
6. Firmany bankrotlyga getirýän sebäpleri aýdyp beriň.
7. Bankrot diýlip hasaplanan firmanyň karzlary nähili tertipde tölenýär?
8. Firma haçan ýatyrylan diýlip hasaplanýar?

Ýumuş

Firmanyň ýyllyk görkezijileri, somda	1-nji ýyl	2-nji ýyl	3-nji ýyl
Umumy girdeji	300 mln	450 mln	600 mln
Umumy harajatlar	150 mln	200 mln	300 mln
Peýdanyň nominal mukdary			
Nyrhlar ösüş indeksi (1-nji ýyla görä)	1,0	1,25	1,5
Peýdanyň real mukdary			

Ýokardaky jedwel esasynda:

1. Peýdanyň real mukdaryny anyklamagyň formulasyndan peýdalanyп, jedweliň boş gözeneklerini dolduryň.
2. Firma haýsy ýylда gowurak işläpdir? Nämne üçin?
3. Firmany işiniň netijeliliginı her bir ýyl üçin hasaplaň we özara deňeşdiriň.
4. Firmanyň umumy harajatlarynyň ýylsayýyn barha artmagyna nämeler sebäp bolan diýip oýlaýarsyňyz?
5. Umumy harajatlar haýsy serişdeleriň hasabyna köpeldilýär?

Şuny ýatda saklań!

- Firmanyň peýdasynyň real mukdary nyrlaryň özgerişи hasaba alnan ýagdaýda hasaplanýar.
- Firmanyň işiniň netijeliliginı hasaplamaňda peýdanyň we harajatlaryň mukdary hasaba alynýar.
- Dolanyşyk serişdeleriniň aýlanyşynyň haýallaşmagy firma üçin zyýyanlı hasaplanýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1-nji suratdaky konditer sehinde 6 işçi, 2-nji suratdaky bankda 35 işgär, 3-nji suratdaky dokmaçylyk fabriginde 300 işgär, 4-nji suratdaky zawodda bolsa 2 000 işçi işleyär.

1. Bu kärhanalar nädip dolandyrylýar, diýip oýlaýarsyňz?
2. Olarda işçileri dolandyrmak bilen meşgullanýan işgärleriň sany nämä bagly bolmagy mümkün, diýip oýlaýarsyňz?
3. Menejment we menejer adgalalarynyň manysyny bilyärsiňizmi?
4. Kärhana üçin dolandyryş ulgamynyň bolmagy nähili möhüm?

Mälim bolşy ýaly, her bir firma işi mälim bir maksady amala aşyrmaga gönükdirilýär. Bu maksada ýetmek üçin bolsa firmany dolandyrmały bolýar. Dolandyryş prosesine *menejment* diýlip hem aýdylýar (iňlisçe “management” sözi “dolandyrma” diýen manyny aňladýar). Dolandyryş baradaky ylym hem *menejment* diýlip atlandyrylýar we ol dolandyryş usullaryny, şekillerini we serişdelerini öwrenýär.

Firmany ýöremek köp taraply proses bolup, onuň her bir tarapy dolandyrmagy talap edýär. Meselem, işçi-gullukçylary dolandyrmak, önumçilik serişdelerini dolandyrmak, maddy resurslary dolandyrmak, maglumatlary dolandyrmak, maliýe serişdelerini dolandyrmak we başgalar.

Menejment — käbir gözlenýän maksada ýetmegiň usullaryny, şekillerini, serişdelerini we dolandyrmak prinsiplerini öwrenýän ylym.

Dolandyryş gönüden-göni adam tarapyndan amala aşyrylýar. Firmada işleyän, ýörite dolandyryş ylmyny eýelän, iş ýörediji we dolandyryjy *menejer* diýlip atlandyrylýar. Islendik ýolbaşçy işgär ýa-da menejer iş wagtynyň 70 — 80 gösterimini adamlar bilen gatnaşykda bolmaga sarplaýar. Şu sebäpli, menejmentti giň manyda gol astynda işleyän işgärleriň işini özara gepleşik arkaly dolandyrmak diýip hem aýtmak mümkün.

Menejeriň öñünde duran maksada ýetmek üçin aşakdaky wezipeleri yzygider ýerine ýetirmeli bolýar: 1. Planlaşdyrma; 2. Guramak; 3. Ýolbaşçylyk etmek; 4. Gözegçilik etmek.

Menejer — ýörite dolandyryş ylmyny eýelän iş ýörediji ýa-da dolandyryjy.

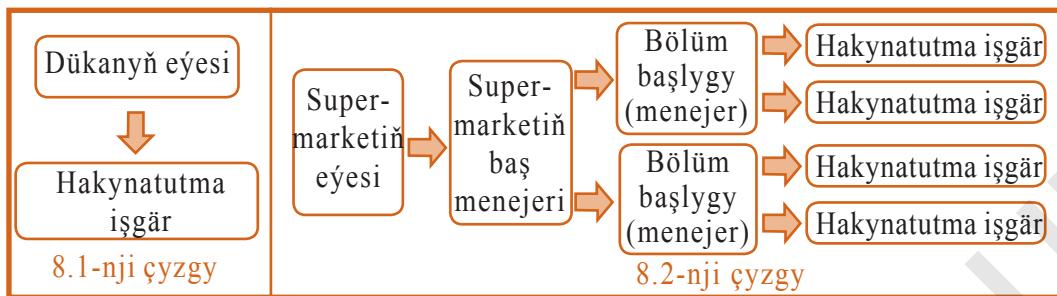
Planlaşdyryş basgańcagynda menejerler kärhananyň maksadyndan gelip çykyp, perspektiw planlary we maksatnamalary işläp taýýarlaýarlar. Plany amala aşyrmak üçin kärhananyň hemme bölmeleriniň işini özara laýyklaşdyryarlar. Olaryň işini guráýarlar, gönüden-göni ýolbaşçylyk edip, işiň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýärler. Menejerler işgärleri kärhananyň öñünde duran mälim maksada ýetmegine çagyryan we kollektivi şoňa atlandyryan, ugrukdýryan adamlardyr.

Firmany dolandyrmakda menejerleriň ýokary ukyba eýeligi, ykdysady bilimleri çuňňur bilmegi, özuniň imidjine eýe bolmagy, ruhy taýdan ýetikligi, dolanyşyk, gepleşik medeniýetiniň ýokarylygy uly ähmiýete eyedir.

Firmanyň uly-kiçilige garap, dolandyryşyň dürli guramaçylyk ulgamlary düzülýär. Kiçi dükanda onuň eýesi we ýene bir adam işleyär, diýip çak edeliň. Munda, dolandyryjy bilen dolandyrylnyň arasyndaky özara gatnaşyk 8.1-nji çyzgydaky ýaly bolýar. Bu ulgama ýonekeý guramaçylykly ulgam diýilýär. Birnäçe bölmelerden ybarat bolan supermarketdäki dolandyryş gurluşyny göz öňümize getirýän bolsak, onuň gurluşy (dolandyryş bogunlary) birneme çylşyrymlyrak bolýar. Ony shema görünüşinde 8.2-nji çyzgydaky ýaly şekillendirmek mümkün. Täze ulgamyň öňküsinden esasy tapawudy diňe bir gullukçylar sanynyň köplüğinde bolman, eýsem birnäçe aşaky derejeli böleklerden ybaratlygyndadır. Indi işçileriň we işgärleriň bir bölegi gönüden-göni dükanyň eýesine däl, eýsem kiçi bölmeleri dolandyryan menejerlere boýun egýär.

Eger-de firma söwda-satykdan daşary önumçılık bilen hem meşgullansa, onuň guramaçylyk ulgamy ýene-de çylşyrymlyrak bolýar.

Awtokratik, ýagny ýeke häkimlik usuly. Munda ýolbaşy özgeleriň pikirini sorap oturmaýar, belki buýruk berip, onuň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär. Şeýle usulda firmanyň kollektivi merkezleşen bolýar, işgärleriň arasynda bolsa aragatnaşyklar bolmaýar diýen ýaly.

Býurokratik usul. Bu usul hem ýokardaky usulyň bir görnüşi bolup, firmanyň işi "ýokardan berlen" buýruklar, ýol-ýörelgeler we resmi kagylar esasynda dolandyrylýar. Şeýle kärhanada başyny başlaýjylyga däl, eýsem kagyz resminamalaryna köpräk üns berilýär.

Demokratik usul. Munda kollektiviň ähli agzalary karar kabul etmek prosesinde gatnaşýar. Kollektiviň her bir agzasynyň pikiri hasaba alnyp, olar umumy işe nähiliidir goşant goşyanlygyndan kanagatlanýar. Şeýle kollektiwlerde, adatda, adamlar öz işlerine ak ýürekli gatnaşykda bolýarlar. Ýolbaşçynyň esasy wezipesi kollektiviň agzalaryny başlangyja gönükdirmekden ybarat bolup galýar.

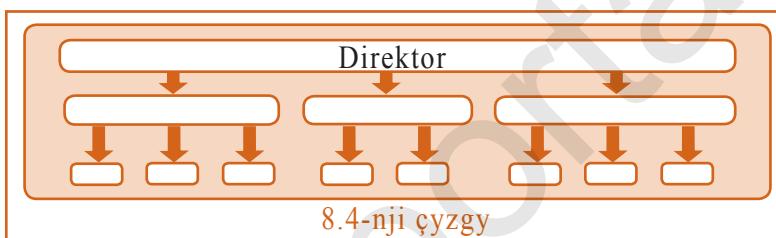
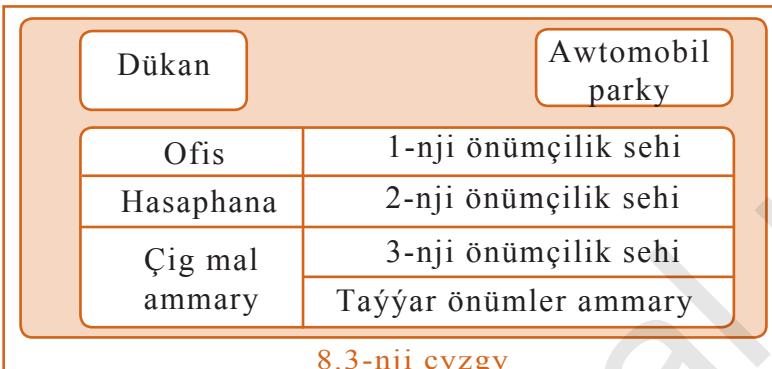
BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Menejment diýende nämäni düşünýärsiňiz?
2. Menejerler nähili käriň eýeleri? Olaryň işi barada aýdyp beriň.
3. Size mekdepde "Nowruz" baýramyny geçirirmek tabşyryldy. Siz işi nämeden başlap, näme bilen tamamlan bolardyňyz?
4. Dolandyrmagyň esasy kadalaryndan biri — "Maksat — hereket ugruny kesgitleyär" diýen kadany nähili düşünýärsiňiz? Dolandyryşda näme üçin maksatlar şu derejede zerur?
5. Mekdep dolandyryşynyň gurluşyny çyzyň we düşündiriň.
6. Her bir dolandyryş usullarynyň artykmaçlyk we kemçilik taraplaryny aýdyň.
7. Harby bölümi dolandyrmak üçin haýsy usuly saýlan bolardyňyz? Näme üçin?

Ýumuş

Aýdaly, siz üç hili konditer önumlerini öndürip, öz dükany arkaly satýan firmanyň ýolbaşçysy. Gol astyňyzda 30 işgär işleyär. Firmaňzyň guramaçylyk ulgamy 8.3-nji çyzgyda getirilen. Ondan peýdalanyп, kärhanada önemçilik prosesiniň nähili guralышы barada aýdyp beriň.

1. Firma näçe we nähili bölümlerden ybarat bolýar?
2. Her bir bölümde näçe işçi işleyär?
3. Bu bölümlerdäki işçileri kimler dolandyryýar?
4. Bölüm başlyklary kime boýun egýär?
5. Kim kime nähili tertipde boýun egýändigini görkezýän, 8.4-nji çyzga meňzeş dolandyryş ulgamyny çzyň we düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Firma nähili iri we köp pudakly bolsa, onuň dolandyryş ulgamy hem şonça çylşyrymly bolýar.
- Dolandyryşyň awtokratik, býurokratik we demokratik usullary bar.
- Firmany dolandyryjylar menejerler diýlip atlandyrylýar.
- Menejment — dolandyryş baradaky ylymdyr.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. Ықардакы suratlarda getirilen harytlardan birini saýlaň. Ony öndürýän firma bu harydy bazarda satmak üçin nähili çäreleri amala aşyrmaly, diýip oýlaýarsyňz?
2. Bu çäreleriň haýssy harydy öndürmezden öň, haýssy soň geçirilmeli?
3. Bu harydy nähili reklama eden bolardyňz?

Marketing sözi iňlisçe “market” sözünden alınan bolup, “bazara bagly iş” diýen manyny aňladýar. Ykdysadyýetde *marketing* diýip bazar şertinde sarp edijileriň zeryrlygyny öwrenmekden harytlary we hyzmatlary olara ýetirmäge čenli bolan işe aýdylýar. Firma üçin marketing işinden gözlenýän esasy maksat — sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklap, ony dolurak kanagatlandyrmagyň hasabyna köpräk peýda almakdan ybarat diýip aýtmak mümkün. Marketing işi bilen meşgullanýanlar *marketologlar* diýip atlandyrylýar.

Marketing – bazar şertinde sarp edijileriň zeryrlygyny anyklamaga we ony kanagatlandyrmaga gönükdirilen iş.

Marketolog – marketing işi bilen meşgullanýan, ýörite bilime eýe bolan hünärmen.

Firmanyň tutuş önemçilik işi marketing barlaglaryna daýanmak bilen guralmalydyr. Marketing barlagyndan gözlenýän maksat firmanyň öňünde duran näme öndürmeli, näçe öndürmeli, nähili nyrhda satmaly, kim üçin öndürmeli, haýsy bazara eltmeli we satmaly diýen soraglara jogap tapmakdyr. Marketing barlaglary, esasan, dört: *önümi (bazary) öwrenmek, nyrh kesmek, reklama etmek, bazarda ornaşmak* basgańçaklaryna bölünýär.

Önümi öwrenmek basgaçagynda sarp edijileriň nähili we haýsy harytlary satyn almaga islegi barlygy anyklanýar, bazar öwrenilýär, anketa soraglary, agzeki sorag-jogaplar ýaly barlaglar geçirilýär, sarp edijileriň zeryrlygyny kanagatlandyrýan harytlary öndürmek planlaşdyrylyar we ösdürilýär.

Nyrh kesme basgaçagynda harydyň nyryh bellenýär. Harydyň nyrhyny sarp edijileriň ony satyn almaga gurby ýeter ýaly edip bellemeli. Şuň bilen birlikde, harydy öndürýän ýa-da satyjy firma hem mälim mukdarda peýda almaly.

Reklama basgaçagynda firma we haryt baradaky maglumatlary habar serişdeleri we dürli çäreler arkaly sarp edijilere ýetirmek amala aşyrylyar. Dogry berlen reklama çäresi harydyň satuw göwrümini ýiti artdyrmagy mümkün. Firma, haryt we çäreler baradaky reňbe-reň maglumatlar radio, telewideniye, internet we başga aragatnaşyk pudaklary, gazet we žurnallar, köçelerde ornaşdyrylan sütün we binalaryň diwarlaryndaky görünüşler, bildirişler, plakatlar arkaly sarp edijilere hödürlenilýär. Harydyň beýlekilerden arzan nyryh, owadan gaplananlygy we haryt ýarlygyndaky ýazuwlar hem özboluşly reklama hasaplanýar.

Harydy reklama etmekden gözlenýän esasy maksatlar:

- sarp edijilere satuwa çykarylan haryt barada habar bermek;
- haryt sarp edijiniň haýsy zerurlyklaryny kanagatlandyrýandygyny mälim etmek;
- sarp edijileri harydy satyn almaga ündemek, miýilligini artdyrmak.

Reklama – sarp edijilere haryt barada maglumat bermek arkaly olaryň haryda bolan talabyны artdyrmaga gönükdirilen wagyz çäresi.

Bazarda ornaşmak basgaçagynda harydy satmak üçin hem satyja, hem hyrydara amatly bolan ýer we wagt saýlanýar. Şuň bilen birlikde, bazarda firma öz ornuny tapyp, ornaşyp almagyna gönükdirilen uzagy gözleýän çäreler amala aşyrylyar. Harydy bazara eltilyän, ony saklaýan we satylýan ýerleri anyklanýar. Hyrydarlary çekmek we olaryň harydy satyn almaga bolan meýilliligin artdyrmak ýa-da saklap durmak maksadynda harydy satmakdan öñki we satmakdan soňky serwis hyzmaty görünüşleri görkezilýär. Häzirki zaman informasion tehnologiyalarynyň, hususanda, internet pudagynyň çalt depginler bilen barha giňelmegi marketingiň ösmegine uly itergi berdi. Indi, marketing işi çaltlanyp, onuň netijeliligi artyp barýar.

Harydy satmak boýunça satyjy kärhana, adatda, iki hil strategiya – ýoly ulanýar. Olaryň birinjisi - bu PUSH - strategiya (PUSH - iňlisçe süýşurmek

mansyny aňladýar). PUSH marketingde önumiň özünü gönüden-göni sarp edijä görkezmek we şu ýol bilen şu önumi geçirmäge hereket edilýär. PUSH marketinge iň ýonekeý mysal edip dükanyň witrinasynda harytlary hatar edip goýmak, harytlara arzanlatmalar bellemek ýaly amallary getirmek mümkün.

Şu hakda oýlap görüň!

Telewideniýeden berilýän reklamalary tomaşa edýäňizmi? Olaryň hili barada näme diýip bilersiňiz? Reklamalar ýakyn geçen günlerde haýsy harydy satyn almagyňza sebäپci boldy?

PUSH marketingde harydy öndürijiden hyrydara ýetirmek işi bilen araçy söwda guramalary hem meşgullanýar. Harydy öndürijiden satyn alyp, uly-uly göwrümde satyjylar *lomaý söwda guramalary* diýlip atlandyrylyar. Olar harydy lomaý nyrhda satýarlar. Harydy bölekleýin ýa-da kiçi göwrümlerde sarp edijilere satyjylar *bölekleýin söwda guramalary* diýlip atlandyrylyar. Söwda dükanlary bölekleýin söwda guramalarydyr. Öndüriji önumini gönüden-göni sarp edijä ýa-da lomaý söwdagäre satanda ol harydyň özünü ödeýiš gymmatyna öz goşmaçasyny goşýar we *önümçilik nyrhynda* satýar. Lomaý söwdagär bolsa bu nyrha özüniň goşmaçasyny goşýar we ony lomaý nyrhda satýar. Bölekleýin söwdagär bu nyrha ýene özüniň goşmaçasyny goşýar we bölekleýin nyrhda satýar. Şeýdip nyrh artyp baryberýr. Adatda, harydyň bölekleýin nyrhy lomaý nyrhyndan, lomaý nyrhy bolsa önumçilik nyrhyndan beýik bolýar.

Satuwy guramak boýunça ikinji hili strategiýa (ýol) - bu PULL - marketingdir (PULL - iňlisçe çekmek mansyny aňladýar). PULL - marketingiň esasy maksady sarp edijiňi satyjynyň ýanyна gelmäge ündemekdir. Siz telewideniye arkaly harytlar magtalyp, olaryň hilleri suratlandyrylysynы köп göreensiňiz. Meselem, çagalaryň arlyklary, parfýumeriýa we kosmetika önumleri. Şeýle maglumatlary öwrenen sarp edijide şu önumi satyn almak islegi peýda bolýar we ol şu haryt satylýan ýere barmaga howlugýar. Sarp ediji bu harytdan peýdalanandan we onuň nepini duýandan soň şu harydyň markasyna - brendine daňlyp ugraýar. Ýagny ol indiki sapar hut şu haryt belgisi astyndaky önumleri satyn almagá ymtylýar.

Marketingde blokçeýn tehnologiyasyny ullanmak.

Blokçeýn – bu dörlü maglumatlaryň uly bazasy (ammary) bolup, bu maglumatlar aýratyn “bloklar”da ýerleşdirilýär we umumy zynjyra baglanýar. Bularyň ählisi kompýuterler we internet ulgamy arkaly amala aşyrylyar. Blokçeýnde girizilen maglumatyň ölçürip taşlanmagyna, üýtgedilmegine ýol berilmeýär. Bu tehnologiya maglumat çalşygyny,

meselem, käbir bir harydyň satylmagyny, oňa pul geçirilişini tiz, anyk we açyk amala aşyrylmagyny üpjün edýär. Şonuň üçin hem häzirki zaman marketingde blokçeýn tehnologiýasyny ullanmak barha giňelip barýar.

2018-nji ýylyň 2-nji oktyabr günü ýurdumyzda ilkinji gezek "Sifrlı ynam" gaznasy we Russiyanyň Blockchain Industrial Allianse kompaniyasy bilen hyzmatdaşlykda däri serişdeleri, lukmançylyk önümleri we lukmançylyk tehniki önümleri bazasynda blokçeýn tehnologiýasy girizildi. Bu maglumatlar bilen ähli hünärmenler, lukmanlar, haryt bilen üpjün edijiler we näsaglar tanyşmaklary we peýdalanmaklary mümkün. Soňluk bilen blokçeýn platformasynda harydyň doly ýasaýyş döwri görkezilmegi nazarda tutulan.

Bu häzirki zaman tehnologiýasynyň möhümligini hasaba alyp, ýurdumyzda sebitdäki birinji blokçeýn-akademiýasyny guramak boýunça Respublika ýokary biznes mekdebi we KOREAN GROUP kompaniyasynyň arasynda memoranduma gol çekildi.

BILIMINI SYNAŇ!

1. Marketing düşünjesiniň manysyny aýdyň.
2. Marketingiň işinden gözlenýän esasy maksatlary sanaň.
3. Marketing barlaglarynyň basgaçaklaryny sanaň.
4. Harydy reklama etmekden gözlenýän esasy maksatlary sanaň.
5. Reklamanyň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini aýdyp beriň.
6. Häzirki zaman informasion tehnologiýalarynyň ösüp barşy marketing ulgamyna nähili täsir edýär?
7. Harydy satmagyň ýollary barada nämeleri bilyärsiňiz?
8. Bazarda ornaşmak diýende nämäni düşünýärsiňiz?
9. Lomaý we bölekleyín söwda guramalary barada nämeleri bilyärsiňiz?

Şuny ýatda saklaň!

- Marketing sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklamak we kanagatlandyrmak çärelerini guramak boýunça işdir.
- Marketing işi bilen ýörite bilime eýe marketologlar meşgullanýar.
- Marketing baragy önümi öwrenmek, nyrh kesmek, reklama etmek we bazarda ornaşmak basgaçaklaryny öz içine alýar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. Suratda görkezilen önemçilik kärhanasynyň işiniň jemgyýete we ykdysadyýete täsiriniň gowy we erbet taraplaryny ýazyň.
2. Şonça erbet netijeleri bolsa-da, kärhananyň iş alyp barýandygyny nähili düşündirýärsiňiz?
3. Şeýle netijeleriň nädip öni alynmagy mümkün?

Ilki wagtlarda adamlaryň şeýle işi netijesinde tebigatdaky deňagramlylygyň bozulmagy, oňa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga, ornuny gaýtadan dikeltmek başardypdyr.

Soňky yüz ýyllyklara gelip dünýäde ykdysadyýet ugry ösüp, adamzadyň tebigatdaky proseslere gatyşmagy, tebigy resurslardan peýdalanmak möçberiniň misli görülmedik derejä baryp ýetdi we tebigat özünü özi dikeldip bilmän galdy. Çünkü önemçilik tehnologiýalary ösdi, kämilleşdi, ýöne tebigata zäherli gazlar, akaba suwlar, çykyndylary uly göwrümlerde çykaryp taşlamak doly gözegçilik edilmedi.

Ekologiýa adamzadyň ony gurşap duran daşky gurşaw bilen özara gatnaşyklary baradaky ylymdyr. Ol tebigatdaky resurslardan tygşytlap akyllı başly peýdalanmak, olary aýawly saklamak, gaýtadan dikeltmek meselelerini öwrenýär. Mälîm bolşy ýaly, adamzadyň zerurlyklary çäksiz bolup, adamlar olary kanagatlandyrma prosesinde tebigy resurslardan peýdalanýarlar. Ilki, adamlary tebigatyň özi bakan bolsa, soňluk bilen

zerurlyklaryň köpelmegi netijesinde adamlar tebigatyň peşgeşlerini sap ýagdaýda sarp etmek bilen çäklenmezden, tebigy resurslardan dürli öňümleri özleri öndürmäge geçdiler. Munuň bilen tebigatdaky deňagramlylyga duýarly täsir edip başladylar. Şeýdip ekologik meseleler peýda bolup başlady.

Ykdysadyýetiň, ilki bilen, önümçiliğiň ösmegi netijesinde adamzat daşky gurşawyň hapalanmagy bilen bagly aşakdaky ekologik meselelere duçar boldy:

- howanyň zäherlenmegi;
- deráalaryň we suw basseýnleriniň hapalanmagy;
- topragyň düzüminiň özgermegi we ýerleriň barha şorlanmagy;
- ekologik arassa azyk öňümleriniň mukdarynyň barha kemelmegi;
- atmosferadaky ozon gatlagynyň ýumrulmagy;
- adamyň saglygyna zyýan ýetirýän galmagally tehniki gurluşlaryň köp ulanyl magy.

Bilýärsiňzmi?

Alymlaryň pikiriçe, senagattda, sowadyjy gurluşlarda ulanylýan freon gazy bizi Gün şöhlesiniň radiasiýasyndan gorayán atmosferanyň ozon gatlagyny barha ýumurýar. Eger ýagdaý şeýle dowam ediberse, ýakyn gelejekde Ýeriň atmosferasynyň temperaturasy ýokarlanyp, tebigatdaky deňagramlylyk bozulmagy, gury ýeriň köp böleginiň suwuň astynda galjakdygy takmyn edilýär.

Tebigaty goramak işleri bilen, esasan, döwlet gözegçilik organlary meşgullanýar. Her bir döwletde daşky gurşawy goramak boýunça dürli çäreler görülýär, kanunlar kabul edilýär. Meselem, zawod we fabrik tüsseçykarlaryna dürli zäherli maddalary tutup galýan, howany arassalaýan gurluşlary ornaşdymak, akaba suwlary derýalara akdyrmagy gadagan etmek ýaly çäreler amala aşyrylýar. Döwlet guramalary bilen bir hatarda döwlet däl, jemgyýetçilik guramalary hem bar bolup, olar diňe bir ýurduň çäginde däl, eýsem bütin dünýäde adaşky gurşawyň goragy meseleleri bilen meşgullanýar. Meselem, "Green peace" halkara jemgyýeti bütin dünýäde ekologik meseleleri çözmek, daşky gurşawyň hapalanmagynyň öňünü almak üçin göreşyär.

Özbegistanda hem geçen döwürlerde uly ekologik meseleler toplanyp galan. Howanyň hapalanmagy, topragyň zäherlenmegi we şorlanmagy, senagat çykyndylary, akaba suwlardan bagly meseleler solara degişlidir. Özbegistanda iň uly ekologik meseleler, elbetde, suw bilen baglydyr.

Haýdarkölün töweregindäki ekoulgamy deňagramylaşdymak, günorta welaýatlarda suw gytçylygy meseleleri muňa mysal bolup biler. Yöne ýurdumyzyň global ähmiýete eýe bolan ekologik meselesi bu – Aral meselesidir.

Aral deňzine guýulýan suwuň mukdary kemelip, deňiz häzirki gündे kiçijik köle öwrülipdir. Gurun deňziň ornundaky duzlar şemal bilen howa göterilip, töwerekdäki çäkleri örtüp başlady. Jeňňellikleriň we gamışlyklaryň ýerinde çöl peýda bolup, bu ýerlerde ýaşaýan haýwanlaryň sany ýiti kemeldi. Howa we agyz suwunyň hapalanmagy netisesinde ilatyň ýaşaýış şertleri agyrlaşdy. Aral deňziniň suwunyň ýiti kemelmegi Aralýaka çäginiň ykdysadyýetine hem erbet täsir etdi.

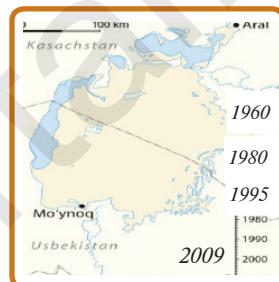
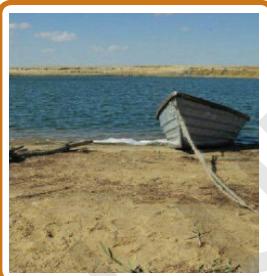
Aral meselesini çözmegiň möhümligi we global ähmiýete eýeligi Prezidentimiz Şawkat Mirziáyew tarapyndan Birleşen Milletler Guramasynyň 72-nji Baş Assambleýasyndaky çykyşynda hem nygtaldy.

Ýurdumyza ekologik meseleleri çözmek boýunça ulgamly işler amala aşyrylýar. Hususanda, Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň 2017-nji ýylyň 21-nji aprelindäki permany bilen Özbegistan Respublikasynyň Tebigaty goramak döwlet komiteti Ekologiýa we daşky gurşawy goramak döwlet komiteti edip gaýtadan döredildi. Komitete ekologiýa, daşky gurşawyň goragy, tebigy resurslardan akyllı başly peýdalanmak we olary gaýtadan dikeltmek ugrunda döwlet dolandyryşyny amala aşyrmak bilen bagly wezipeler ýüklendi. Özbegistanyň ekologik partiýasy düzüldi we 2019-njy ýylyň 8-nji ýanwarynda onuň esaslansyryjy gurultaýy bolup geçdi.

Soňky ýyllarda ýurdumyza ekologik ýagdaýy gowulandyrma barasyndaky işlere mysal edip çykyndylary gaýtadan işlemek, Gün, şemal we biologik energiýalardan peýdalanmagy giňeltmek, çölleri tokaýlaşdymak, köllerin boyłaryny gamışlyklara öwürmek ýaly işleri getirmek mümkün.

Döwletimiz tarapyndan Aral meselesini çözäge, aýratynam, uly ähmiýet berilýär. 2019-njy ýylyň özünde “Aralgum” çölünde 500 000 hektar meýdanda gorag tokaýlaryny döretmek, köp artezian guýularyny gazyp, süýji suw çykarmak, şeýdip Aralyň çägini gaýtadan dikletmek işleri amala aşyrylýar.

Ýene bir ekologik ähmiýete eýe bolan uly taslama bu – Özbegistanda Russiya bilen hyzmatdaşlykda amala aşyrylmagy başlanan Atom elektrik

stansiýasynyň gurulmagydyr. Çünkü atom energiýasy - iň ekologik arassa energiýa görnüşlerinden bolup, howa uly mukdardaky zyýanly gazlaryň çykarylmasynyň öňüni alýar. Atom elektrostansiýasynyň işe düşürlilmegi bilen ýylyna 3,7 mlrd kub metr gaz tygşytlanýar.

Daşky gurşawyň goragy her bir raýatyň borjy hasaplanýar. Munuň üçin her birimiz gündelik durmuşymyzda tâmiz gezip, özümiziň ýasaýan ýeri arassa saklamak ýaly ýonekeý kadalary berjaý etmelidir.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Nâme sebäpden häzirki wagtda ekologik meseleler örän derwaýys bolup barýar?
2. Ykdysadyýetiň ösüşi hemme wagt hem ekologik meseleleri getirip çykarýarmy?
3. Howanyň, suwuň hapalanmagy, topragyň düzüminiň özgermegi bilen bagly ekologik meselelere ikiden mysallar getiriň.
4. Awtomobillerden çykýan gaz howany hapalaýandygyny bilip, nâme üçin olardan barybir peýdalanylý gelýäris?
5. Aral deňziniň umuman umuman gurap galmagy ýene nähili ekologik meselelere getirmegi mümkün?
6. Daşky gurşawy goramak bilen nâme üçin, esasan, döwlet meşgullanýar?
7. Daşky gurşawy goramak üçin döwlet nähili serişdelerden peýdalanylýar?
8. Daşky gurşawy goramak işinde siz haýsy hereketleriňiz bilen goşant goşup bilersiňiz?

Yumuş

1. Tümeniňizde bar bolan ekologik meseleleri anyklap, olar barada gysgaça referat ýazyň. Bu meseleleriň gelip çykyş sebäplerini tapyň we aradan aýyrmagyň ýol-ýörelgelerini teklip ediň. Bu meseleleri aradan aýyrmakda siz we ýaşytdaşlarynyň nähili goşant goşmagyňyz mümkünligini aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ähli ekologik meseleler, esasan, adamyň ykdysady işiniň önümi hasaplanýar.
- Ykdysadyét bilen ekologiýanyň arasyndaky gapma-garşylygy yúmşatmak we daşky gurşawyň goragyny, esasan, döwlet öz üstüne alan.
- Daşky gurşawyň goragy her birimiziň mukaddes borjumyz bolmaly.

I BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Telekeçilik ukyby bar adamy häsiýetlendirir.
2. Telekeçiligiň bazar ykdysadyýetindäki roluny häsiýetlendirip beriň.
3. Ykdysady işiniň telekeçilige mahsus nähili görnüşlerini bilyärsiňiz?
4. Telekeçilik işiniň görnüşleriniň artykmaçlyk we kemçiliklerini aýdyň.
5. Firma we ony guramagyň guramaçlyk-hukuk şekillerini sanaň.
6. Paýdarlar jemgyýeti näme we onuň nähili görnüşlerini bilyärsiňiz?
7. Firmanyň pul serişdeleri nähili görnüşlere bölünýär?
8. Nähili önumçilik harajatlaryny bilyärsiňiz?
9. Üýtgäp durýan we hemişelik harajatlaryň bir-birinden tapawudy nämede?
10. Umumy girdeji, peýda, zyýan we sap peýdanyň arasynda nähili gatnaşyklar bar? Olary ýönekeý mysallarda düşündiriň.
11. Peýdanyň ykdysady işe ündeýän roluny düşündirip beriň.
12. Firmanyň ykdysady işiniň netijeliliği nähili hasaplanýar?
13. Menejmentiň düýp manysy, maksat we wezipelerini düşündirip beriň.
14. Marketingiň düýp manysyny we firmanyň işindäki ähmiyetini aýdyň.
15. Ekologik meseleler adamyň ykdysady işiniň netijesidigini nähili düşündiryärsiňiz?

B. ÝUMUŞ

ADALGALAR:

1. Telekeçilik;	9. Umumy harajatlar;
2. Firma;	10. Bankrotlyk;
3. Aksiyanyň nominal bahasy;	11. Menejment;
4. Firmanyň ustawy;	12. Marketing;
5. Dolanyşyk serişdeleri;	13. Aksiya kursy;
6. Täjirçilik;	14. Amortizasiya goýbermesi;
7. Hemişelik harajatlar;	15. Ortaça harajat;
8. Sap peýda;	16. Hususy firma.

DÜŞÜNDİRİSLER:

- a) firmanyň içki we daşky işini tertibe salýan, hukuk güýjüne eýe bolan normatiw resminama;
- b) çig mal, dürlü materiallary satyn almak we işçi güýjüni hakyna tutmaga sarplanýan serişdeler;

- ç) firma peýdasynyň ähli salgylar we tölegler tölenenden galan bölegi;
- d) hemişelik we üýtgäp durýan harajatlaryň jemi;
- e) telekeçilik işi amala aşyrylyan kärhana;
- ä) aksiýanyň üstüne ýazylan baha;
- f) sarp edijileriň zerurlyklaryny anyklamak we kanagatlandyrma
boýunça ugrukdyrylan iş;
- g) adamlaryň peýda almak maksadynda, töwekgelçilik esasynda, öz
serişdesini, emlägini, bilimini we mümkünçiliklerini işe salyp haryt
öndürmek we hyzmat etmek işi;
- h) kabir gözlenýän maksada ýetmegiň usullaryny, şekillerini, serişdelerini
we dolandyrmak prinsiplerini öwrenýän ylym;
- j) firmanyň öz karzlaryny töläp bilmezlik ýagdaýy;
- ž) aksiýanyň bazardaky nyrhy;
- i) önemçiliğiň göwrümine bagly bolmadyk harajatlar;
- k) harydy satyn alyp, gaýtadan satmadan ybarat telekeçilik işi;
- l) esasy önemçilik serişdeleriniň könelmegi netijesinde olaryň nyrhynyň
öndürilen önümiň nyrhyna geçen bölegi;
- m) bir birlük önümi öndürmek üçin sarplanan harajat;
- n) ýeke şahsyň emlägi esasynda döredilýän we dolandyrylyan firma.

D. 7-nji sahypa I babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

- 1. Telekeçilik işi netjesi nähili görkezijide ýüze çykýar?**
A) Göterim; B) Renta;
D) İş haky; E) Peýda.
- 2. Şärikçilik esasynda düzülen firmanyň peýdasy ...**
A) esaslandyrıryjylaryň arasynda deň mukdarda paýlanýar.
B) ustaw gazzasyna goşulan ülüsüne laýyk ýagdaýda paýlanýar.
D) diňe firmany giňeltmäge sarplanýar.
E) gurmaçylyk şertnamasynda görkezilen ylalaşyklar esasynda
paýlanýar.
- 3. Firmanyň maliye serişde çeşmeleri aşağıdakylar:**
A) sap peýda;

- B) amortizasiýa goýbermesi;
D) ustaw gaznasy;
E) Getirilen çeşmeleriň ählisi.
- 4. Yönekeý aksiýanyň eýesi firmany dolandyrmakda ...**
- A) umuman gatnaşmaýar.
B) umumy mejlisde ses bermek arkaly gatnaşmagy mümkün.
D) hökman gatnaşmaly.
E) diňe aksiyalaryň uly paketine eýe bolan ýagdaýynda gatnaşmagy mümkün.
- 5. Paýdarlar jemgyyetiniň umumy girdejisi 5 mldr som, umumy harajaty 3 mldr som, salgytlaryň mukdary 1 mldr som we diwidendler 500 mln som boldy. Onuň sap peýdasý näçe som?**
- A) 500 mln; B) 2 mldr;
D) 3 mldr; E) 1 mldr.
- 6. Firma ýylyň dowamynda 5000000000 som harajat edip, 1250000000 som peýda aldy. Firmanyň ýyllyk işiniň netijeliligin tapyň.**
- A) 125 %; B) 50 %;
D) 25 %; E) 150 %.
- 7. Paýdarlar jemgyyetiniň ýyllyk peýdasynyň mukdarynyň artmagy haýsy aksiýanyň bahasynyň artmagyna sebäp bolýar?**
- A) Yönekeý aksiýanyň;
B) Yeňillikli aksiýanyň;
D) Hem yönekeý, hem yeňillikli aksiýanyň;
E) Hiç haýsy aksiýanyň.
- 8. Aşakdaky aýratynlyklaryň haýssy telekeçilige degişli?**
- A) Töwekgelçilik;
B) Erkin ykdysady iş;
D) Peýda almaga ymtylma;
E) Ýokardakylaryň ählisi.
- 9. Firma 1-nji ýyl 1,5 mldr som, 2-nji ýyl bolsa 2 mldr som peýda gazandy. Nyrhlar 2-nji ýylde 1-nji ýyla görä 1,25 esse artan bolsa, firmanyň 2-nji ýylde 1-nji ýyla görä real peýdasy näçä üýtgapdır?**
- A) 100 mln soma kemelipdir;
B) 500 mln soma kemelipdir;
D) Üýtgemändir;
E) 100 mln soma artypdyr.

Öz biznesini başlamakçy bolýan, özüniň biznes-taglymy we taýýar biznes-taslamasy bolan ýaş telekeçiniň öñünde duran iň uly mesele – bu, elbetde, nähili edip serişde tapmakdyr. Aýratynam, bu söwda-satyk ýa-da umumy iýmitlenmä meňzeş adaty telekeçilik ugurlary däl, eýsem häzirki zaman tehnologiyalar bilen bagly, töwekgelçilik derejesi ýokary bolan ugurlara degişli bolsa.

Ösen ýurtlarda şeýle biznes-taglymlarynyň gadyryna ýetýärler we gözlezýärler. Çünkü hut şeýle güýcli töwekgelçilige esaslanan täze biznes-taslamalar ýokary derejedäki peýdany bermegi mümkün. Şonuň üçin hem käbir iri kompaniyalar şeýle biznes-taglymlary ýa-da taýýar biznes-taslamalary satyn alýarlar ýa-da şärikçilik şerti bilen maliýeleşdirýärler. Şeýle biznes-taglym, biznes-taslamalary maliýeleşdirýän ýörite gaznalar hem ösen ýurtlardaky biznes-ulgamýyň aýrylmaz bölegine öwrülen. Maliýeleşdirilen we işini başlan şeýle täze biznes görnüşleri bu ýurtlarda *startaplar* diýlip atlandyrylyar.

Soňky ýyllarda işini başlan we uly üstünlik gazanan startaplara mysal edip Facebook, Uber, Space X, Xiaomi, Instagram ýaly iri kompaniyalary getirmek mümkün.

Şeýle biznes görnüşlerinde töwekgelçilik derejesi ýokary bolanlygy üçin hem olar köplenç *wençur gazna* diýlip atlandyrylyan inwestision gaznalaryň serişdeleriniň hasabyna iş başlaýar.

Wençur gaznalary (iňl. venture – howply iş) - howplylygy, töwekgelçiliği ýokary derejede bolan inwestision gazna bolup, olar esasan innowasion kärhanalar (startaplar) bilen işlemäge gönükdirilendir. Wençur gaznalary howplulyk derejesi örän ýokary bolan we adatdan daşary derejedäki ýokary peýda alynmagyna garaşylýan kärhanalara inwestisiýa girizyär.

Soňky ýyllarda Özbegistanda hem startaplar barada köp aýdylyp başlandy. Watanymyzda gelejekde uly peýda berýän, ýöne töwekgelçilik hem ýokary bolan biznes görnüşleri we meşgullanmakçy bolan ýaş

telekeçiler ençeme. Olara diňe pul – başlangyç kapital gerek. Hany, bizde wençur inwestisiýalary girizmek entek онçakly ösmedik bolsa, şeýle telekeçi nähili cemeleşsin?

Munuň üçin geljekki inwestorlar bir zady düşünmeli bolýarlar. Startapa inwestisiýa girizmek – bu kredit bermek däl. Ýagny, girizilen inwestisiýalar kredit üçin tölenendäki ýaly kiçijik göterim bilen gaýtmayär, eýsem bu serişde birnäçe esse köpelen ýagdaýda gaýtarylýar. Yöne bu ýerde howplulyk, ýagny serişdäñizi bütinleý ýitirip goýmagyňyz howpy hem birnäçe esse köp.

Özbegistanda startap üçin serişdäni ýaş telekeçi nireden tapýar?

Munuň birnäçe ýoly bar:

1. Iň ýonekeý ýol – bu garyndaşlara we dostlara ýüzlenmek, olary taglymyňza gyzyklandyrmak.

2. Bank kreditini almak.

3. *Kraudfanding* – taglymyna gyzyklanan ep-esli köp sanly adamlaryň onçakly uly bolmadyk serişdelerini toplamak we olary hyzmatdaşyňza öwürmek. Şeýle iş adatda internetde döredilen ýörite kraudfanding meýdançalary arkaly döredilýär ýa-da sosial pudaklaryň bildirişlerinde taglymlar açyp görkezilip olara gyzyklanýanlar gözlenýär.

4. Hususy kompaniyalar we döwlet grantlary.

5. Biznesmenler bilen gönüden-göni duşuşyp, olary taglyma gyzyklandyrmak we maliýeleşdirmäge çekmek.

6. *Startap-akseleratorlar*. *Startap-akseleratorlar* – bu diňe bir startaplary maliýeleşdirmekde gatnaşman, eýsem startap esaslandyryjylaryna özboluşly mekdep wezipesini hem ýerine ýetirýär. Startap-akselerator özüne perspektiw startap taglymlaryny gözleýän inwestorlary birleşdirýän ýaş kompaniyalaryň ösüşine we ilerlemegine kömekteşyän jemgyýetçilik guramadyr. Ýagny, eger siz startap-akseleratory biznes-taslamaňza gyzyklandyryp hyzmatdaşlyga razy edip bilseňiz onda startap-akselerator sizi zerur maglumatlar bilen üpjün edip, maslahatlar berip, aýaga galmagyňza-da kömekteşyär.

Startap esaslandyryjylary bolan ýaş telekeçiler üçin zerur zatlaryň iň möhümlerinden biri (serişdeden daşary elbetde!) – bu biznes işi başlamak we iş yörenmek üçin ofisiň barlygydyr. Munda hazır ýurdumyzyň dürli şäherlerinde we tümenlerinde döredilýän täze we ýaş telekeçiler üçin niyetlenen ýörite ýerler – *koworkingler* gerek bolýar. Koworking (iňl. *Co-working* - bilelikdäki iş) – bu täze telekeçiler üçin umumy, bilelikde peýdalanýan ofis wezipesini ýerine ýetirýär. Bu ýerde öz işini başlan täze startapçylar ya-da başlamakçy bolýan ýaşlar bilelikde duşuşyp bir-birleri bilen özara peýdaly aragatnaşyklary ýola goýup bilerler. Ahyryn üstünlikli biznesiň iň möhüm taraplaryndan biri – bu zerur adamlar bilen özara peýdaly aragatnaşyklar ulgamyny (“tor”uny) döremek dälmi? Hätzirki zaman dilinde şeýle aragatnaşyklary ýola goýmaga *networking* (iňl. *networking* – tor dokamak) diýilýär. Networking arkaly ýaş telekeçiler täze müşderileri tapmak, gowy işgärleri işe çekmek, inwestorlary gzyklandyrma, hätzirki meselelere çözüw gözlemek ýaly peýdaly işlerde pikirdeş, hyzmatdaşlar bilen aragatnaşygy ýola goýup bilerler. Biziň milli mentalintetimize mahsus bolan hyzmatdaşlyk, raýdaşlyk, pikirdeşlik ýaly gymmatlyklar hem ynha şu networking diýilip atlandyrylýan biznes-adalgada ýuze çykýar.

SORAGLAR WE ÝUMUSLAR

1. Okamak üçin ýokarda berlen materialdan size öň nätanyş bolan adalgalary aýry ýazyň.
2. Bu adalgalaryň her birine tekstden düşünenleriňiz esasynda kesgitleme beriň.
3. Bu adalgalary bir-birleri bilen mantyky baglylykda, shematik ýagdaýda utgaşdryyň. Ýagny, haýsy adalga haýssy bilen bagly, haýsy adalga haýssynы doldurýar, haýsy adalga haýssyndan gelip çykýar? Şeýdip bir garanda çylşyrymlı duýulýan baglanyşyklar siziň üçin mantyky mazmuna eýe prosesleriň aňlatmasy hökmünde ýonekeýleşen ýagdaýda ýuze çykyp başlaýar.

Ykdysadyýeti dolandyrmakda döwletiň gatyşmagyny ýiti kemeltmeli.

Şawkat Mirziýaýew

II bap. Döwlet we ykdysadyýet

11-nji TEMA

DÖWLETIŇ YKDYSADY WEZİPELERİ

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bazar ykdysadyýeti şertinde ykdysady işin gatnaşyjylarynyň erkinligi we sap bäsdeşlik gurşawynyň saklanyşyny kim üpjün edýär?
2. Her bir ýurtda doly üpjün edilmedik maşgalalar, garrylar, ýaş çagalar bar. Olaryň sosial üpjünçiliği bilen kim, nädip meşgullanýar?
3. Tebigaty goramak bilen kim meşgullanýandygyny bilýärsiňizmi? Munda nähili çäreler görülýändigi barada bilýänleriňizi aýdyň.
4. Mekdebiňiz nähili serişdeleriň hasabyna gurlan we enjamlaşdyrylan? Mugallymlara aýlygy kim töleýär? Munuň üçin serişde nireden, nädip alynýandygyny bilýärsiňizmi?

Islendik döwlet öz raýatlarynyň ykdysady iş ýöremekleri üçin mynasyp şertleri döredip bermegi öz öňüne maksat edip goýýar. Çünkü olaryň üstünlikli iş ýöretmeginden diňe bir döwlet däl, eýsem jemgyýet hem bähbitlidir.

Islendik döwletiň öňünde aşakdaky ykdysady maksatlar durýar:

- **Ykdysady erkinlik** — ykdysadyýetiň gatnaşyjylarynyň özbaşdak we erkin ykdysady kararlary kabul etmegini üpjün etmek.

- **Ykdysady netijelilik** — minimal harajat edip, maksimal peýda almak üçin mümkünçilikler döretmek.
- **Ykdysady deňlik** — ähli ykdysady hereketleri adalatly amala aşyrmak üçin şert döretmek.
- **Ykdysady howpsuzlyk** — ilaty ykdysady garyplyklardan, işsizlikden, inflýasiýanyň netijelerinden goramak.
- **Ykdysady ösüş** — harytlar we hyzmatlar öndürmegiň göwrüminiň üzňüsiz artmagyny üpjün etmek.

Şeýle meseleler we wezipeler bar bolup, olary bazaryň özi çözüp bilmeýär. Şu sebäpli, bu wezipeler döwletiň öz üstüne ýüklenyär. Bular aşakdakyalar: halal bäsdeşlik gurşawyny döretmek, bazar barada maglumatlar almakda hemmä birmeňzeş mümkünçilikleri döretmek, goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak, *jemgyýetçilik harytlary we hyzmatlary* öndürmek. Ýurduň howpsuzlygyny üpjün etmek, daşky gurşawy goramak, tälîm, ylym, saglygy goraýyış ugurlaryny ösdürmek ýaly ençeme sosial hyzmatlar bar bolup, olary guramagy hem-de dolandyrmagy diňe merkezleşen ýagdaýda amala aşyrmaly. Olardan diňe *bilelikde peýdalananmak* mümkün. Bu hyzmatlary diňe hakyny tölänlere edip, başgalary bolsa mundan peýdalanylyp bilmeýän edip, çäklendirip bolmaýar. Bu sosial harytlaryň we hyzmatlaryň çäklendirip bolmazlyk aýratynlygydyr. Mundan daşary, şeýle iş netijesi elmydama gönüden-göni peýda almaga gönükdirilen. Şonuň üçin hem bu sosial nygmatlary döretmek köplenç telekeçileriň ünsünden daşarda galýar we onuň bilen döwlet meşgullanýar.

Ýokardaky pikirlerden gelip çykyp, döwlet öz üstüne aşakdaky ykdysady wezipeleri alýar:

Sosial nygmatlar — bazar berip bilyän, döwlet tarapyndan öndürilýän we ýurduň ilaty tarapyndan bilelikde sarp edilýän harytlar we hyzmatlar.

Bilelikde sarp etme aýratynlygy — harytlaryň we hyzmatlaryň köp adamlar tarapyndan bir wagtyň özünde sarp edilmegi.

Sarp etmäni çäklendirip bolmazlyk aýratynlygy — haky tölenen ýagdaýda adamlary bu harytlary we hyzmatlary sarp etmekden çäklendirip goýup bolmazlyk.

1. Jemgyýetiň hukuk we sosial esasyny saklap durmak. Döwlet adamlaryň jemgyýetde ýaşamagyna, iş alyp barmagyna degişli we olaryň arasyndaky gatnaşyklary kesgitleýän kanun we hukuk normalaryny ornaşdyryär, kanunyň öňünde hemmäniň deňligini kepillendirýär we olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär.

2. Bäsdeşligi goldamak. Döwlet monopolıýa garşı goreşyär, bäsdeşligi goraýar we höweslendirip durýar.

3. Sosial nygmatlar — harytlar we hyzmatlar bilen üpjün etmek. Döwlet bazar berip bilmeyän, ýöne jemgyyet üçin zerur bolan daşky gurşawy goramak, goranma, saglygy goraýyş, tälîm ýaly ugurlarda harytlary we hyzmatlary öndürýär we ilata berýär.

4. Goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak. Mälîm bolşy ýaly, islendik harytlaryň we hyzmatlaryň gönüden-göni öndürijisi we sarp edijisi bolýar. Ýöne şeýle harytlary we hyzmatlary öndürmek prosesleri hem bar bolup, olar diňe bir öndürijä we sarp edijä degişli bolman, eýsem bu prosese gönüden-göni aragatnaşygy bolmadyk üçünji tarapa hem täsir edýär. Meselem, zawodyň tüsseçykaryndan çykýan tüsse bu zawoddaky önemcilik prosesine hiç hili aragatnaşygy bolmadyk, zawodyň töwereginde ýasaýan ilatyň saglygyna täsir edýär. Bu ýagdaý ykdysadyýetde *goşmaça daşky täsir* diýilýär. Şeýle daşky täsirleri tertibe salmak hem döwletiň öz üstüne ýüklenýär. Eger daşky täsir erbet bolsa, onuň öňuni almak çäreleri görülýär. Eger gowy bolsa, şeýle önemcilik goldaw tapýar. Meselem, döwlet daşky gurşawy hapalap, tebigata erbet täsir edýän kärhanalara jerime we salgylary belleýär, tälimi ösdürip, bütin ykdysadyýete gowy täsir edýän edaralara bolsa maliye ýeñilliklerini berýär.

Goşmaça daşky täsir – harydy öndürmek ýa-da sarp etme prosesinde, öndürijiden we sarp edijiden daşary, üçünji tarapyň görýän peýdasy ýa-da zyýany.

5. Girdejileri we baýlyklary gaýtadan paýlamak. Döwlet doly üpjün edilmedik maşgalalary sosial goramak, baý adamlardan girdejisine laýyk salgylar töletmek, talyplara stipendiýalar bermek arkaly girdejileri gaýtadan paýlap durýar.

6. Ykdysadyýeti durnuklaşdyrmak. Döwlet inflýasiýa gözegçilik etmek, işsizligiň öňuni almak, döwlet býujetine we pul massasyna gözegçilik etmek bilen ykdysadyýeti deňagramlylykda saklap durýar.

Bilýärsiňizmi?

Döwletiň ykdysadyýetde tutýan orny barada dürli, bir-birine ters pikirler bar. Birinji tarapyň pikiriçe, döwletiň roly ýiti gysgaldylmaly, çünkü döwletiň ykdysadyýete gereğinden artyk gatyşmagy ykdysady erkinligi çäklendirip goýmagy mümkün. Ikinji tarap, döwletiň roluny artdyrmagyň tarapdary. Çünkü şeýle meseleler hem bar bolup, bazar olary döwlet gatnaşmazdan çözüp bilmeýär.

DÖWLET

BAZARYŇ BOÝUN EGMEZLIK
NETİJELERİNİŇ ÖÑÜNIALMAK

BAÝLYGY WE GIRDEJI-
LERİ GAYTADAN
PAÝLAMAK

Bazarlaryň
monopollaş-
magyna garşy
göreşmek

Sosial
harytlary we
hyzmatlary
dörenetmek

Goşmaça
daşky täsirleri
tertibe salmak
we gözegçilik
etmek

Girdejini we
emlägi
salgyda
çekmek

Sosial
gorag we
transfertler

Ýokarda döwletiň dürli iş ugurlary getirilen.

1. Döwletiň her bir iş ugruna mysal getiriň.
2. Getiren mysallarynyzdaky döwletiň ykdysady wezipelerini möhümlük derejesini kemelyän tertipde ýazyp çykyň.
3. Döwletiň bu wezipeleri ýerine yetirmeginden size nähili peýda bar?
4. Náme sebäpdelen hut döwlet bu iş görnüşleri bilen meşgullanmaly?
5. Döwletiň ýene nähili ykdysady wezipelerini bilyärsiňiz?

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Döwletiň öñünde nähili ykdysady maksatlar durýar? Olary düşündiriň.
2. Döwletiň ykdysady wezipeleri barada nämeleri bilyärsiňiz? Náme sebäpdelen döwlet bu wezipeleri öz üstüne alýar?
3. Döwletiň ykdysady wezipelerine mysallar getiriň.
4. Gowý we erbet goşmaça daşky täsire mysallar getiriň.
5. Sosial harytlar nähili aýratynlyklara eýe bolmaly?
6. Eger hususy firma sosial haryt öndürse, ol nähili kynçylyklara duşmagy mümkün?

Şuny ýatda saklaň!

- Harytlar we hyzmatlar iki hili bolýar: sosial nygmatlar we hususy firmalar tarapyndan öndürilýän harytlar we hyzmatlar.
- Sosial nygmatlar döwlet tarapyndan aýratyn berilýär.
- Bazar ykdysadyýeti şertinde döwletiň örän möhüm wezipeleri bar.

12-nji TEMA

DÖWLET BÝUJETI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Siz “mekdep döwlet býujeti hasabyndan gurlan” diýen gepleri eşidensiňiz. Şonuň ýaly-da, keselhana, maşgala poliklinikasy “döwlet býujeti tarapyndan maliýeleşdirilýär” ýaly gepler hem size tanyş bolmaly.

1. Döwlet býujeti barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. 3–6-njy suratlarda görkezilen adamlaryň işi kim tarapyndan we nämäniň hasabyna maddy üpjün edilýär, diýip oýlaýarsyňz?
4. Geçen dersde siz döwletiň wezipeleri bilen tanyşdyňyz. Döwlet öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin serişdäni nireden alýar?

Döwlet býujetini döwletiň bir ýyllyk girdejileri we harajatlary planlaşdyrylan esasy maliye resminamadır. Döwlet býujetini düzmekden gözlenýän esasy maksat döwletiň öňünde duran ykdysady we sosial wezipeleri ýerine ýetirmek üçin maliye esasyny şekillendirmek, ýurduň ykdysadyýetini ösdürmegiň gelejekdäki planyny amala aşyrmak, ilatyň girdejilerini gaýtadan seretmekdir. Döwlet býujetini girdeji we harajat böleklerinden ybarat bolýar.

Döwlet býjeti – döwletiň bir ýyllyk girdejileri we harajatlary planlaşdyrylan esasy maliye resminamasy.

Döwlet býujetiniň girdeji çeşmelerine aşakdakylar girýär:

- raýatlaryň girdejisinden alynýan salgylar;
- kärhanalaryň peýdasyn dan alynýan salgylar;
- döwlet kärhanalarynyň peýdasy;
- döwlet gymmatly kagyzlaryny satmakdan düşen pul;
- döwlet emlägini satmakdan düşen serişdeler;
- döwlet pajy we başga düşewüntler.

Paç — döwlet edaralary tarapyndan edilýän käbir hyzmatlar üçin ýa-da döwletiň çägine käbir görnüşdäki harytlary alyp girmek üçin gönüden-göni tölenýän hak.

Döwletiň çägine käbir görnüşdäki harytlary alyp girenligi üçin ýada döwlet edaralary tarapyndan edilen käbir hyzmatlar üçin döwlete tölenýän ýörite töleg görnüşi *döwlet pajy* diýlip atlandyrylyar. Salgylar döwlet býujetiniň girdeji böleginiň esasy çeşmesi hasaplanýandygyны nygtap geçmek gerek. Şu çeşmeler esasynda döwlet öz pul serişdeleriniň merkezleşen gaznasy — döwlet býujetiniň girdeji bölegini döredýär we ony ýylyň dowamynda harçlaýar.

Býujet serişdeleri aşakdaky ugurlara harçlanýar:

- tälîm we ylym, medeniýet we sungat;
- sport we saglygy goraýyş;
- milli howpsuzlyk;
- garrylyk we maýyptyk pensiýalary, tölegler hem-de stipendiýalar;
- işsizlik pensiýalary we doly üpjün edilmedik maşgalalara maddy kömek;
- daşky gurşawy goramak;
- jemgyýetçilik tertibini saklamak;
- döwlet kärhanalarynyň we dolandyryş organlarynyň maliye üpjünçiliği;
- käbir döwlet ähmiýetine eýe bolan ugurlary maliye taýdan goldamak we başgalar.

Görüşümüz ýaly, döwlet býujetiniň serişdeleri, esasan, jemgyýet üçin zerur harytlary we hyzmatlary satyn almaga, ilatyň dürlü gatlaklaryny goldamaga niýetlenen transfert töleglerine harçlanýan eken.

Bilýärsiňizmi?

Özbegistan Respublikasynyň döwlet býujeti Özbegistan Respublikasynyň Aly Mejlisinde ara alnyp maslahatlaşylýar we tassyklanýar. Ýyl tamamlanandan soň hökümet býujetiň ýerine ýetirilişi boýunça Aly Mejlise hasabat berýär.

Transfert tölegleri — döwlet býujetinden ilatyň maddy taýdan doly üpjün edilmediik gatlaklaryny goldamak üçin sarplanýan serişdeler.

Adatda, döwlet býujetiniň girdeji we harajat bölekleri özara deň bolmaýar. Köplenç, girdejä garanda harajat köpräk bolýar. Döwlet býujetiniň harajatlary bilen girdejileriniň arasyndaky položitel tapawuda býujet ýetmezçiligi diýýärler. Ýyllaryň dowamynda jemlenip gelýän býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary *döwlet karzyny* düzýär. Döwlet karzy içki we daşky karz görnüşinde bolmagy mümkün. İçki karz döwletiň öz raýatlarynyň, firma we guramalarynyň öñündäki borçlary bolsa, daşky karz daşary ýurt döwletleriniň, halkara banklaryň we maliýe edaralarynyň öñündäki karzydyr. Döwlet býujetiniň girdejileri harajatlaryndan artyk bolan ýagdaýda döwlet býujetiniň profisiti ýuze çykýar.

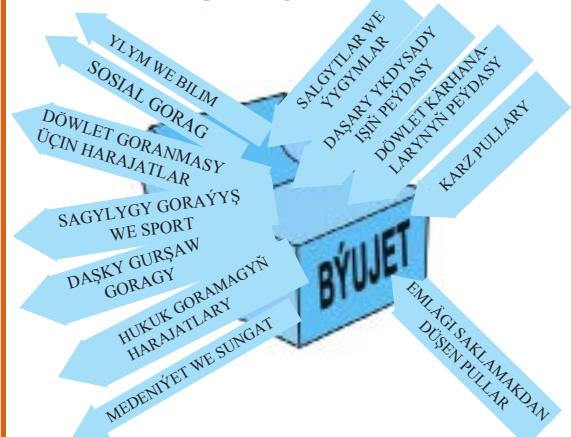

Býujet ýetmezçiligi — döwlet býujetiniň harajatlary girdejisinden köp bolan ýagdaýdaky harajatlar bilen girdejileriň arasyndaky tapawut.

Býujet profisiti — döwlet býujeti girdejileriniň harajatlaryndan köp bolan ýagdaýdaky girdejiler bilen harajatlaryň arasyndaky tapawut.

Döwlet karzy — ýyllar dowamynda toplanan býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary.

DÖWLET BÝUJETINIŇ HARAJATLARY WE GIRDEJILERI

Özbegistan Respublikasynyň Döwlet býujetiniň 2019-njy ýyl üçin esasy görkezijileri (mlrd som hasabynda)

Girdeji çeşmeleri	Mukdary
Gönüden-göni salgylar	29125,5
Gytaklaýyn salgylar	47029,8
Emläk salgydy we resurs tölegleri	16906,0
Başga girdejiler	9566,3
Jemi girdejiler	102627,6

Harajatlar bölegi (mlrd som hasabynda)

Sosial ugur we ilaty goramak	58012,1
Raýat jemgyýetini ösdürmek üçin serişdeler we grantlar	28,6
Ykdysadyýet	14099,8
Merkezleşdirilen inwestisiýalar	3906,2
Döwlet dolandyryşy	3749,4
Başga harajatlar	27322,3
Jemi harajatlar	107118,4

1. Özbegistan Respublikasynyň 2019- njy ýyldaky döwlet býujetiniň girdeji böleginiň her bir bendini göterimlerde aňladyň we halkalaýyn diagrammada şekillendirirň.
2. Döwlet býujetiniň harajat böleginiň her bir bendini göterimlerde aňladyň we halkalaýyn diagrammada şekillendirirň.
3. Döwlet býujetinden iň köp serişde haýsy ugra sarplanýar?
4. Döwlet býujetiniň girdeji we harajat böleklerini özara deňeşdirirň.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwlet býujeti näme we ol näme üçin gerek?
2. Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň çeşmelerini sanaň. Bu girdejiler nähili maksatlara ulanylýar?
3. Döwlet býujetiniň harajat bölegi girdeji böleginden köp bolsa, näme bolýar? Kem bolsa näme bolýar?
4. Býujet ýetmezçiligini kemeltmegiň nähili ýollary bar?
5. Döwlet karzy näme? Onuň nähili görnüşleri bar?

Şuny ýatda saklań!

- Döwlet býujeti ýurduň ýyllyk esasy maliýe plany bolup, onda döwletiň girdeji çeşmeleri we harajatlary görkezilen bolýar.
- Döwlet býujetiniň girdeji bölegi, esasan, salgylaryň hasabyndan şekillendirilýär.

13-nji TEMA

BANK ULGAMY

TELEKEÇİ
Biznes-taglyma eýe.

Pul serişdesine zerurlygy bar.

Serişdäni ulanyp tapan girdejisini serişdäniň eýesi bilen bölüşmäge taýýar.

AMANATÇY
Pul serişdesine eýe.

Pul serişdesinden girdeji almak islegi bar.

Mälim hak hasabyna pul serişdesinden peýdalanmaga rugsat bermäge tayýar.

Merkezi bank

Nagt pullar

Gözegçilik

Pul gorlary

Karz

Täjirçilik banklary

Ilatyň we firmalaryň amanatlary

Ilata we firmalara karz

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky suraty ünsli gözden geçirilen we aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Banklar puly nireden alýar?
2. Banklaryň nähili wezipelerini bilýärsiňiz?
4. Respublikamyzda iş alyp barýan nähili banklary bilýärsiňiz?
5. Maşgala agzalarynyz bankyň nähili hyzmatlaryndan peýdalanýar?

Ýurtda bazar gatnaşyklarynyň çuňlaşmagy bazar infragurluşlarynyň köplüğine we olaryň hyzmatynyň nähili derejede dogry döredilenligine bagly bolýar. Bazar infragurluşynyň esasy bogunlaryndan biri bu — bank.

Örän gadym zamanlardan başlap amanada almak we goýmak amalyýeti ulanylýpdyr. Munuň bilen adatda aýratyn adamlar ýa-da dini edaralar meşgullanypdyr. Meselem, şeýle amalyýet bilen Gadymky Grek ybadathanalary meşgullanandyklary taryhdan mälim. Olarda amanat, karzyna bermek, hatda göterim töletmek ýaly işleri amala aşyrypdyr. Soňrak, pul çalşyrmaga hem zerurlyk peýda bolup başlady. Ýewropadaky ilkinji pul çalşyryjylar söwda meýdanlarynyň köp adamly ýerlerinde kürsi

goýup işläpdirler. Şonuň üçin hem bank sözi italýançadaky *banco* - ýagny *kürsi* sözünden gelip çykan.

Bank ilata, firma we kärhanalara pul we gymmatly kagyzlar bilen bagly bolan dürli hyzmatlary edýän maliýe edarasydyr.

Özbegistanyň bank ulgamynda ösen ýurtlaryň bank ulgamyndaky ähli amalyýetler amala aşyrylýar. Hususan-da, ýurdumyzda banklar:

— pul we gymmat baha kagyzlary dolanyşyga çykarýar (emissiya edýär);

— ilatyň we firmalaryň serişdelerini saklap berýär;

— ilata we firmalara mälim göterimiň hasabyna karz berýär;

— dürli gymmat baha predmetleri saklap berýär;

— başga döwletleriň pullaryny satyn alýar we satýar;

— gymmat baha kagyzlary satyn alýar we satýar;

— töleg we hasap-hesip işleri boýunça hyzmat edýär.

Bank özboluşly umumy gazna bolup, ilatyň elinde “işlemän ýatan” pullary “işlemäge” mejbur edýär. Toplanan pullary, pula mätäç bolan telekeçilere mälim göterim hasabyna karzyna berýär. Telekeçiler bolsa, öz nobatynda, bu pullary önemçilige sarlap, ykdysady nygmat döredýär. Şeýdip, bank ykdysadyýetiň ösmegine goşant goşýar.

Adatda banklar iki görnüşe bölünýär: merkezi bank we täjirçilik banklary. Merkezi we täjirçilik banklary bilelikde ýurduň iki derejeli bank ulgamyny düzýär. Merkezi bank döwlete garaşly bolmagy-da, garaşly bolmazlygy-da mümkün. Merkezi bank döwlete garaşly bolan ýagdaýda, oňa döwletiň esasy banky hökmünde döwlet ähmiýetine eýe hukuklar we wezipeler yüklenýär. Merkezi bank aşakdaky wezipeleri ýerine yetirýär:

— ýurduň milli walýutasyny we gymmatly kagyzlaryny dolanyşyga çykarýar;

— ýurda pul dolanyşygyny tertibe salyp, dolanyşkdaky puluň mukdaryna gözegçilik edýär;

— täjirçilik banklaryna mälim göterimde karz berýär;

— daşary ýurt walýutalarynyň milli walýuta görä kursuny kesitleýär;

— täjirçilik banklarynyň işine gözegçilik edýär;

— ýurduň pul we altın gorlaryny saklaýar.

Şu sebäpli, merkezi bank — “banklaryň banky” hasaplanýar we ol diňe täjirçilik banklaryna hyzmat edýär.

Özbegistanda Merkezi bank döwlete degişlidir.

Täjirçilik banklary ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýär.

Täjirçilik banklary:

— merkezi bankdan karzyna pul alýar;

- pul serişdelerini saklaýar we toplamaga kömekleşyär;
- pula mätäç bolan müşderilere karz (kredit) berýär;
- daşary ýurt walýutalaryny satyn alýar we satýar;
- gymmatly kagylary satyn alýar we satýar;
- öz müşderileriniň pul bilen bagly hasap-hesip işlerini ýetirýär.

Banka goýlan pul serişdesine *amanat* ýa-da *depozit* diýilýär. Banka serişde goýan müşderiler amanatçylara öwrülýärler. Eger bank amanatçylaryň pul serişdelerini olara mälim hak (göterim) tölemek şerti bilen mälim möhlete saklap bermek borjuny alsa, şeýle amanatlara *möhletleyin depozitler* diýilýär. Eger bank amanady islendik wagt amanatça gaýtarmak borjuny alan bolsa, şeýle amanat *hazirki depozit* diýilýär. Birinji ýagdaýda bank müşderisiniň pul serişdesini toplamaga we şonuň hasabyna göterim görnüşindäki girdeji almagyna kömekleşse, ikinji ýagdaýda bolsa serişdäni saklamaga, müşderiniň birinji talabyna görä gaýtarmaga ýa-da käbir tölegi amala aşyrmaga kömek berýär.

Täjirçilik banky — ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýän bank.

Depozit — amanat ýa-da banka goýlan serişde.

“Karz” bank dilinde *kredit* diýlip atlandyrylyar (latynçada creditum – karz manysyny aňladýar). Elbetde, bank müşderä karz berip duranlygy üçin müşderi banka karz hakyny töleýär. Karz haky — *kredit göterimi* diýlip atlandyrylyar. Kredit göteriminiň mukdary ýyllyk göterim stawkasyna garap bellenýär.

$$\text{Kreditiň ýyllyk göterim staw-} = \frac{\text{Kredit haky}}{\text{Kreditiň mukdary}} \cdot 100\%$$

Meselem, kiçi kärhana bankdan 40 million somy bir ýyl möhlete 20% ýyllyk göterim stawkasy bilen alan bolsun. Diýmek, kärhana bir ýyldan soň 40 million somy gaýtarmak bilen birlikde, banka karzyň 20% mukdarynda, ýagny $40000000 \cdot 20\% = 8000000$ som mukdarda goşmaça hak hem töleýär. Eger bu karzy iki ýyla alan bolsa, kredit göteriminiň mukdary iki esse köp bolýar, ýagny 16000000 som bolýar we başgalar.

Umuman alanda, alınan karz, kredit mukdary — P , ýyllyk göterim stawkasy — r , alınan karzy gaýtarmak möhletini — t diýip alsak, onda

kredit göterimi mukdary — I aşakdaky formulanyň kömeginde tapylýar: $I = P \cdot r \cdot t$. Banka gaýtarylýan puluň mukdary $S = P + I$ formula görä anyklanýar.

Aýdaly, "Ziyo" firmasy "Söwdagärbank"dan 100 mln somy ýarym ýyla 20% ýyllyk göterim stawkasy bilen alýan bolsun. Firma banka

$$I = P \cdot r \cdot t = 100000000 \cdot 20\% \cdot 0,5 = 100000000 \cdot 0,2 \cdot 0,5 = 10000000 \text{ som}$$

kredit göterimi töláp, ýarym ýıldan soň ýüz million som puly, jemi $S = P + I = 100000000 + 10000000 = 110000000$ som edip gaýtarýar.

Bu kredit göterimini hasaplamaagyň ýonekeý göterimler usuly diýilýär.

Ýene şuny hem aýdyp geçmek gerek, ýagny banklar kredit göterim mukdaralaryny ýene başga usullar bilen hem hasaplaýarlar. Meselem, bank ýyllyk kredit göterimini esasy karza goşup, soňky ýylda kredit göterimini şu summadan hasaplap barmagy mümkün. Munda, bankyň ýyllyk göterim stawkasy — r bolan, n ýyla alınan P som mukdardaky karzy n ýıldan soň $P_n = P \cdot (1 + r)^n$ som edip gaýtarmaly bolýar. Bu usul çylşyrymly göterimler usuly diýlip atlandyrylýar.

Kredit — bank tarapyndan müşderilerine berlen karz.

Kredit göterimi — berlen karzdan peýdalanganlyk üçin kredit alyjy tarapyndan banka tölenýän hak.

Kreditiň ýyllyk göterim stawkasy — ýylyň dowamynda karzdan peýdalananlyk üçin tölenýän goşmaça hakyň esasy karzyň mukdaryna görä göterim mukdary.

BILIMINI SYNAŇ!

1. Bankyň peýda bolmagyna näme sebäp bolupdyr?
2. Banka pul nireden düşyär?
3. Bankyň ýurduň ykdysadyýetinde tutýan ornumy düşündirip beriň.
4. Merkezi we täjircilik banklarynyň tapawudy nämede?
5. Merkezi bankyň ýurduň ykdysadyýetindäki ähmiýetini aýdyň.
6. Täjircilik banklarynyň wezipelerini aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Banklaryň iň esasy wezipesi amanatlary saklamak we karz bermek bolup, bu ýurduň ykdysadyýetinde möhüm rol oýnaýar.
- Yurdumyzda iki derejeli bank ulgamy girizilen bolup, Merkezi bank täjircilik banklaryna, täjircilik banklary bolsa kärhana, firma we ilata degişli hyzmatlary edýär.

14-nji TEMA

DÖWLETIŇ YKDYSADYÝETDÄKI ROLY

Kemeldi	Ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesi	?
Artdy	Nyrhlar	?
Kemeldi	Haryt öndürmek we hyzmat etmek görümü	?
Kemeldi	Harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap	?
Kemeldi	Ilatyň we firmalaryň ygtyýaryndaky pul serişdeleriniň mukdary	?
Artdy	Salgylar	Kemeldi

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

Ýokardaky çyzgyda döwlet tarapyndan salgylar stawkasyň artdyrylmagy netijesinde ýurduň ykdysadyýetinde ýuze çykan özgerişler görkezilen. Siz salgylar stawkasy kemeldilen ýagdaýda ýurduň ykdysadyýetinde ýuze çykýan özgerişleri takmyn ediň we düşündiriň.

Bazar ykdysadyýeti şertinde döwlet özuniň ykdysady syýasatyny administrativ ýol bilen däl, eýsem bazar mehanizmi arkaly amala aşyrýar. Şol sanda, döwletiň býujet-salgyl (fiskal) we pul-kredit (monetary) syýasatlaryny tapawutlandyrmaq kabul edilen.

Mälim bolşy ýaly, döwlet býujetiniň girdeji bölegi, esasan, salgylardan, harajat bölegi döwlet zerurlyklary üçin zerur harytlary we hyzmatlary satyn almak harajatlary we ilata tölenýän transfert harajatlaryndan ybarat bolýar. *Döwletiň býujet-salgyl (fiskal) syýasaty* esasynda edil şu salgylar, döwlet harajatlary we transfert tölegleriniň mukdaryny üýtgetmegiň kömeginde *umumy talap* we *umumy teklip* görümüne täsir etmek ýatýar.

Meselem, eger salgylar artdyrylsa, ilatyň we firmalaryň ygtyýarynda kemräk pul galýar. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap kemelýär. Bu ýagdaý harytlar we hyzmatlar önumçılıgiň kemelmegine,

ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň peselmegine getirýär. Tersine, eger salgylar kemeldilse, ilatyň we firmalaryň ygtyýarynda köpräk pul galýär. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap artýar. Bu bolsa, öz nobatында, haryt we hyzmat önumçiliginiň köpelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň artmagyna getirýär.

Edil şunuň ýaly, eger döwlet salgylara degmezden öz harajatlaryny ýa-da transfert töleglerini artdyrsa, harytlara we hyzmatlara bolan umumy talaby artýar. Bu bolsa, öz nobatында, haryt we hyzmat önumçiliginiň köpelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň artmagyna ýa-da inflýasiýa derejesiniň artmagyna getirýär. Tersine, eger salgylar üýtgewsiz galyp, döwlet harajatlary ýa-da transfert tölegleri kemeldilse, harytlara we hyzmatlara bolan umumy talap kemelýär. Bu bolsa haryt we hyzmat önumçiliginiň kemelmegine, ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesiniň peselmegine ýa-da inflýasiýa derejesiniň peselmegine getirýär. Köp ýagdaýlarda, döwlet bir wagtyň özünde hem döwlet harajatlaryny, hem salgylar stawkasyny üýtgetmek bilen ykdysadyýeti durnuklylaşdyrmaga çalyşýar.

Döwletiň býujet-salgyl (fiskal) syýasaty — döwlet býujetiniň girdeji we harajat böleklerini üýtgetmegin kömeginde ykdysadyýeti tertibe salmak.

Umumy talap — ýurtda mälim wagtyň dowamynnda satyn alnyşyna zerurlyk we mümkünçilik bolan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy.

Umumy teklip — ýurtda mälim wagtyň dowamynnda öndürilmegi we bazara çykarylmak mümkünçiliği bolan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy.

Döwlet býujetiniň ýetmezçiliginiň mukdary ýurtda öndürilen bir ýyllyk umumy önumiň göwrüminiň 2—3 göterimi mukdarynda bolmagy normal ýagdaý hasaplanýar. Ýöne ýetmezçiliği göwrümi çenden aşa artyp gidende, ony kemeltmek çäreleri görülmeli bolýar. Döwlet býujetiniň ýetmezçiligini aşakdaky ýollar bilen kemeldilmegi mümkün: 1. Döwlet harajatlaryny kemeltmek; 2. Goşmaça girdeji çeşmelerini tapmak; 3. Harytlar we hyzmatlar bilen üpjün edilmedik, artykmaç puly dolanyşyga çykarmak; 4. Öz raýatlaryndan, firmalardan, daşary ýurt hökümetlerinden, halkara bank we maliye edaralaryndan karz almak.

Döwlet özüniň *pul-kredit syýasatyny* merkezi bank arkaly alyp barýar. Mälim bolşy ýaly, merkezi bank we täjirçilik banklary bilelikde ýurduň

iki derejeli bank ulgamyny emele getirýär. Merkezi bank döwlete degişli bolup, ol arkaly döwlet ýurtda dolanyşykdaky pul massasyny tertibe salyp durýar. Merkezi bankyň wezipelerinden biri öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyna degişli mukdardaky puly dolanyşyga çykarmakdan ybaratdyr. Dolanyşyga pul çykarmak *pul emissiýasy* diýlip atlandyrylýar. Kagyz pul we teňne görnüşdäki nagt pullary diňe merkezi bank çykaryar we ýaýradýar.

Pul massasy — ýurtdaky dolanyşykda bolan jemi pul serişdeleriniň jemi.

Döwletiň pul-kredit (monetar syýasaty) — ýurtda dolanyşykda bolan pul massasyny we kredit göterim stawkasyny tertibe salmak arkaly ykdysadyýeti durnuklylaşdyrmak.

Pul emissiýasy — döwlet tarapyndan dolanyşyga pul çykarmak.

Täjirçilik banklary bolsa bu puly öz müşderileri — firma we ilata ýokaryrak göterim stawkasynda karzyna berýär. Şeýdip, iki derejeli kredit ulgamy emele gelýär. Munda, eger döwlet dolanyşykdaky puluň mukdaryny kemeldip, inflýasiýanyň öňüni almakçy bolsa, merkezi bankyň täjirçilik banklaryna berýän karzlarynyň göterim stawkasy artdyrylýar. Öz-özünden täjirçilik banklary hem müşderilerine berýän karzlarynyň göterim stawkasyny artdyrýar. Netijede, täjirçilik banklarynyň müşderileri, firma we ilat ýokary göterim stawkaly karzlary alman başlaýar. Dolanyşykdaky puluň mukdary kemelip başlaýar. Serişde ýoklugy sebäpli telekeçileriň işi-de gowşap başlaýar. Tersine, eger döwlet dolanyşykdaky puluň mukdaryny artdyryp, telekeçileri serişde bilen üpjün edip, olaryň işjeňligini artdyrmakçy bolsa, merkezi bankyň karzlarynyň göterim stawkasy kemeldilýär.

Merkezi bank dolanyşykdaky puluň mukdaryny täjirçilik banklarynyň gor normalaryny bellemek arkaly hem gözegçilik edip barmak mümkünçiligine eýe. Täjirçilik banklarynyň serişdeleri iki böleken ybarat bolup, birinjisí bankyň ygtyýarynda bolan serişdeler bolsa, ikinjisí banklaryň ätiýaçlyk serişdeleridir. Täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk serişdeleri dolanyşykdaky pul massasyna gözegçilik etmek we pul dolanyşygyny tertibe salmak maksadýnda merkezi bankda toplanyp goýulýan serişdelerinden ybarat bolýar.

Täjirçilik banklary ähli serişdeleriniň näçe bölegini (näçe göterimini) ätiýaçlyga alyp goýmagy hem merkezi bank tarapyndan kesgitlenýär we bu görkezijä *banklaryň ätiýaçlyk normasy* diýilýär. Merkezi bank täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk normalaryny artdyrmak ýa-da kemeltmek arkaly hem dolanyşykdaky puluň mukdaryny kemeldip ýa-da artdyryp,

tertibe salyp durmak mümkünçilige eýe. Meselem, eger merkezi bank täjirçilik banklarynyň ätiýaçlyk normasyныň mukdaryny artdyrsa, kredite berilýän serişdäniň mukdary kemelyär. Netijede, dolanyşykdaýy puluň mukdary kemelip başlaýar. Tersine, eger merkezi bank ätiýaçlyk normasyň kemeltse, täjirçilik banklaryny kredite bermegi mümkün bolan serişdeleriniň mukdary artýar, dolanyşyga köp pul çykarylýar. Görüşümiz ýaly, ätiýaçlyk normasyň özgermegi hem döwletiň bank ulgamy arkaly ykdysadyýete, hususan-da, inflýasiýanyň öňüni almak, nyrlary jylawlap durmak we telekeçiliği ösdürmek meselelerine tásir etmek üçin hyzmat edýär.

Bankyň ätiýaçlyk serişdesi — bankyň ätiýaçlyk hökmünde merkezi bankda saklamaly bolan pul serişdesi.

Bankyň ätiýaçlyk normasy — merkezi bank tarapyndan bellenýän, bankyň ätiýaçlyk serişdesiniň jemi serişdesine görä göterim mukdary.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Döwlet býujet-salgyt syýasatynyň düýp manysy nämede?
2. Döwlet öz býujet-salgyt syýasatyny haýsy serişdeleriň kömeginde we nähili ýoredýär?
3. Eger döwlet ilatyň iş bilen üpjünçilik derejesini artdyrmakçy bolsa, nähili çäreleri görmeli?
4. Döwletiň transfert töleglerini artdyrmagy ýurduň ykdysadyýetinde nähili özgerişlere getirýär?
5. Döwlet býujetiniň ýetmezçiliginı kemeltmegiň haýsy ýoly netijeli?
6. Merkezi bank ýurtdaky pul massasyny nähili ýollar bilen tertibe salmagy mümkün?
7. Banklaryň ätiýaçlyk normasyны bellemek näme üçin gerek?
8. Eger merkezi bank kredit göterim stawkasyny gösterse, ýurtda önemçiliğin depginleri nähili üýtgär?

Şuny ýatda saklaň!

- Döwletiň býujet-salgyt (fiskal) syýasatyna nyrlaryň durnuklylygy, doly işlilige we ykdysady ösüše gönükdirilen salgyda çekmek hem-de döwlet býujetini laýyklaşdyrmak çäreleri girýär.
- Döwletiň pul-kredit (monetary) syýasaty merkezi bank tarapyndan dolanyşykdaýy pul massasyny we kredit bermek mümkünçiliklerini üýtgetmek arkaly amala aşyrylýar.

II BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Ykdysadyétde döwletiň ornuny we maksatlaryny düşündirip beriň.
2. Bazar ykdysadyétiniň boýun egomezekliklerini sanap beriň.
3. Döwletiň nähili ykdysady wezipeleri bar?
4. Döwlet býujetiniň girdeji we harajat bölekleriniň düzümini sanaň.
5. Döwlet karzynyň peýda bolmagynyň sebäplerini düşündiriň.
6. Banklaryň ýurduň ykdysadyétindäki ähmiýeti nämede?
7. Ýurdumyzyň bank ulgamy barada aýdyp beriň.
8. Ýonekeý mysallarda kredit göterimi mukdaryny hasaplap beriň.
9. Döwletiň býujet-salgyt syýasaty barada aýdyp beriň.
10. Döwletiň pul-kredit syýasatynyň düýp manysyny düşündirip beriň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Döwlet býujeti;	6. Umumy teklip;
2. Döwlet karzy;	7. Bankyň ätiýaçlyk serişdesi;
3. Täjirçilik banky;	8. Bankyň ätiýaçlyk normasy;
4. Depozit;	9. Döwletiň pul-kredit syýasaty.
5. Kredit göterimi;	

DÜŞÜNDİRİŞLER:

- a) döwletiň bir ýyllyk girdejileriniň we harajatlarynyň plany berlen resminama;
- b) ýyllaryň dowamynnda toplanan býujet ýetmezçiliginiň jemi mukdary;
- ç) ilata, firmalara we guramalara hyzmat edýän bank;
- d) amanat ýa-da banka goýlan serişde;
- e) berlen karzdan peýdalananlyk üçin tölenýän goşmaça hak;
- ä) ýurtda mälim wagtyň dowamynnda jemi öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy;
- f) bankyň ätiýaçlyk hökmünde merkezi bankda saklamaly bolan pul serişdesi;
- g) merkezi bank tarapyndan bellenýän, bankyň ätiýaçlyk serişdesiniň jemi serişdesine görä göterim mukdary;
- h) ýurtda dolanyşykda bolan pul massasyny we kredit göterim stawkasyny tertibe salmak arkaly ykdysadyýeti durnukly etmek.

D. 55-nji sahypadaky II babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

- 1. Transfert tölegleri döwlet tarapyndan haýsy ugurlara gönükdirilýär?**
 - A) Sosial nygmatlary öndürmek üçin;
 - B) Doly üpjün edilmedik maşgalalary goldamak üçin;
 - D) Bäsdeşligi goldamak üçin;
 - E) Telekeçiliği goldamak üçin.
 - 2. Döwletiň ykdysadyýet ugrundaky esasy maksatlary:**
 - A) Ykdysady erkinlik;
 - B) Ykdysady netijelilik;
 - D) Ykdysady deňlik we howpsuzlyk;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
 - 3. Bazaryň boýun egmezekligi diýende näme düşünilýär?**
 - A) Ähli sosial nygmatlary döredip bilmezligi;
 - B) Inflýasiýa garşı goreşip bilmezligi;
 - D) Monopoliýalara garşı goreşip bilmezligi;
 - E) Ýokardakylaryň ählisi.
 - 4. Döwlet býujetiniň harajat bölegi ...**
 - A) girdeji bölegine deň bolýar.
 - B) girdeji böleginden kiçi bolýar.
 - D) girdeji böleginden uly bolýar.
 - E) girdeji böleginden uly hem, kiçi hem, deň hem bolmagy mümkün.
 - 5. Gytaklaýyn salgyt nämeden alynýar?**
 - A) Girdejiden; B) Emläkden;
 - D) Ýerden; E) Harytdan.
 - 6. Döwlet býujetiniň girdeji böleginiň çeşmelerine näme girmeyär?**
 - A) Transfert tölegleri;
 - B) Döwlet emlägini satmakdan düşen serişdeler;
 - D) Döwlete degişli gymmatly kagyzlardan düşen diwidendler;
 - E) Salgytlar.
 - 7. Aşakdakylaryň haýsysy gönüden-göni salgyt görnüşine girmeyär?**
 - A) Ýer salgydy; B) Girdeji salgydy;
 - D) Emläk salgydy; E) Gosmaça baha salgydy.

- 8. Aşakdaky wezipeleriň haýsysy diňe Merkezi banka degişli?**
- A) Pul serişdelerini karzyna bermek;
 - B) Pul emissiýasy;
 - C) Pul serişdelerini karzyna almak;
 - D) Daşary ýurt walýtalaryny satyn almak we satmak.
- 9. Haýsy çäre döwletiň pul-kredit syýasatynda degişli däl?**
- A) Pul emissiýasy;
 - B) Kredit göterim stawkasyny tertibe salmak;
 - C) Döwlet harajatlaryny gysgalmak;
 - D) Döwlet gymmatly kagyzlaryny çykarmak.
- 10. Haýsy çäre döwletiň býujet-salgyt syýasatynda degişli däl?**
- A) Pul emissiýasy;
 - B) Döwlet býujetiniň harajat bölegini gysgalmak;
 - C) Döwlet býujetiniň girdeji bölegini köpeltmek;
 - D) Halkara gaznalardan karz almak.
- 11. Sosial harytlar — bu ...**
- A) bir adamýň peýdalanmagy bilen başgalaryň peýdalanmak mümkünçilikleri kemelmeýän harytlar.
 - B) harydy sarp etmegi, haryt üçin hak tölänleriň sarp etmegi bilen çäklendirip bolmaýan harytlar.
 - C) A we B tassyklamalar dogry.
 - D) diňe döwlet tarapyndan öndürilýän harytlar.
- 12. Aşakdakylaryň haýsysy sosial haryt bolup bilmeýär?**
- A) Şäheriň ýangyndan saklaýan gullugy;
 - B) Öýleri yşyklandyrma;
 - C) Şäheriň silden goraýan gullugy;
 - D) Köçeleri yşyklandyrma.
- 13. Salgtlaryň stawkasyny artdyrma námä mysal bolup bilýär?**
- A) Kredit-býujet syýasaty;
 - B) Býujet-salgyt syýasaty;
 - C) Pul-kredit syýasaty;
 - D) Pul-maliye syýasaty.
- 14. Aşakdaky çäreleriň haýsysy býujet-salgyt syýasatynda degişli däl?**
- A) Bankyň peýdasyna salynýan salgtlaryň stawkasynyň üýtgedilmegi;
 - B) Merkezi bank tarapyndan bankyň ätiýaçlyk normalarynyň üýtgedilmegi;
 - C) Täze önemçilige maýa goýumlaryny girizýän kärhanalar üçin salgyt ýeňillikleriniň berilmegi;
 - D) Doly üpjün edilmedik maşgalalar üçin sosial tölegleriň köpeldilmegi.

Bank — täjirçilik guramasy bolup, bank işi diýlip hasaplanýan aşakdaky iş görnüşleri topumyny amala aşyrýan ýuridik şahsdyr:
— ýuridik we fiziki şahslardan amanatlar kabul edilen serişdelerden töwekgel edip kredit bermek ýa-da inwestisiýalamak üçin peýdalanmak;
— tölegleri amala aşyrmak.

Özbegistan Respublikasynyň “Banklar we bank işi barada”ky kanunyndan.

1. Banklary hem haýsydyr manyda firma diýsek bolarmy?
2. Siz ykdysadyýetimizi banksız göz öňüne getirip bilersiňizmi?
3. Eger banklar bolmanda ykdysadyýetde nähili meseleler bolardy?

Bank kredit berende bu serişdeleriň doly göwrümde gaýtmagy bank üçin örän möhüm hasaplanýar. Ýogsam, bank synýar. Şu sebäpli banklar karz alyjydan käbir emlägini girewe goýmagyny talap edýär. Eger girew hökmünde kredit pullaryna satyn alynýan enjamýň özi goýulsa, şeýle kreditlemäge *lizing* diýlip atlandyrylýar. Eger girewe kredit pullaryna gurulýan jaý, bina ýa-da desga goýulsa, şeýle kredit *ipoteka krediti* diýlip atlandyrylýar.

2008-nji ýylда başlanan dünýä maliýe-ykdysady krizi ABŞ-da ipotekaly kreditleme ulgamynda ýuze çykan krizisden gelip çykypdyr.

1. Girewe goýulmagy mümkün bolan emläklere mysal getiriň.
2. Ipoteka kreditine, lizinge mysal getirip bilersiňizmi?

Gönükmə. Ýylyň başynda Aliýew 40 000 000 som puly 17% ýyllyk göterim stawkasy bilen, Weliýew bolsa 60 000 000 som puly 16% ýyllyk göterim stawkasy bilen banka goýdy.

“Samo” firmasy 100 000 000 som puly 18% ýyllyk göterim stawkasy bilen bankdan aldy.

1. Aliýew bank bilen hyzmatdaşlyk edenliginden ýylyna näçe girdeji gazandy? Weliýew näçe?

2. “Samo” firmasynyň bu puly önemçilige ulanylmaý netijesinde bir ýyllyk girdejisi azyndan näçe bolmaly? Firma banka näçe pul gaýtardy?

3. Bank ýokarda getirilen “iş”den ýylyna näçe girdeji gazandy?

4. Şu bank operasiýasyndan kim köpräk bähbit görди?

BANKDAN KARZ ALÝARYS

Aýdaly, “Ipoteka” banky 2018-nji ýylyň dekabr aýynda müşderilere “Şatlyk” we “Kepil” diýlip atlandyrylan amanatlary saklamak görnüşlerini teklip edýän bolsun.

“Şatlyk” amanat görnüşi: ýyllyk göterim stawkasy 18%, saklamak möhleti 8 aý, göterim ýönekeý göterimlerde tölenýär.

“Kepil” amanat görnüşi: ýyllyk göterim stawkasy 12%, saklamak möhleti 8 aý, göterim çylşyrymly göterimler usulynda tölenýär.

Eger siziň 100 000 000 som puluňyz bolanda, bu iki amanat görnüşiniň haýsysyndan peýdalanan bolardyňyz? Gelin, bile pikir ýöredip görelin.

“Şatlyk” amanat görnüşi her bir aýda 18:12=1,5% mukdarda ýönekeý göterim töleýär. Diýmek, formula görä, bankyň sekiz aý üçin töleýän göterim mukdary: $I = P \cdot r \cdot t = 100 000 000 \cdot 0,015 \cdot 8 = 12 000 000$ som.

Sekiz aýdan soň bank gaýtarýan jemi puluň mukdary:

$$S = P + I = 100 000 000 + 12 000 000 = 112 000 000 \text{ somy düzýär.}$$

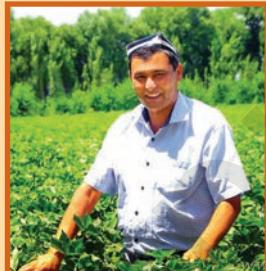
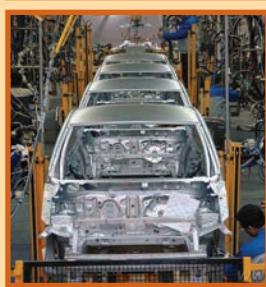
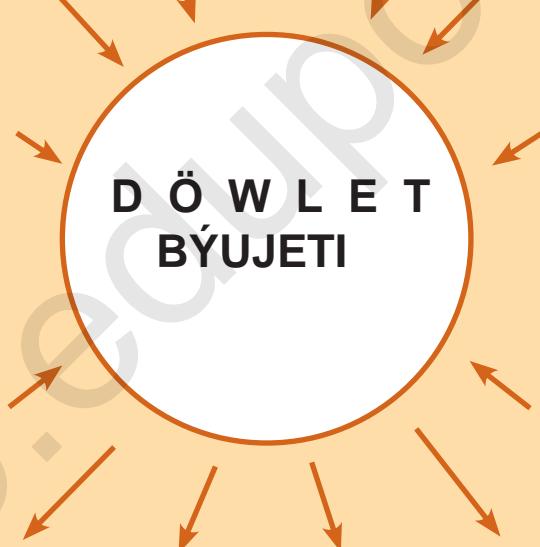
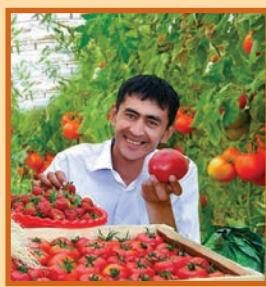
“Kepi” amanat görnüşi her bir aýda 12:12=1% mukdarda çylşyrymly göterimlerde, ýagny her aýdaky göterim mukdaryny amanadyňza goşup, soňky aýda köpelen amanatdan göterim hasaplaýar. Diýmek, formula görä:

$$P_8 = P \cdot (1+r)^8 = 100 000 000 (1+0,01)^8 \approx 100 000 000 \cdot 1,083 = 108 300 000 \text{ som bolýar. Diýmek, munda bank üçin “Kepil” amanat görnüşi peýdalyrak eken. Amanatçy üçin bolsa, “Şatlyk” amanat görnüşi peýdalyrakdygy tebigydyr.}$$

Raýatlarymyz salgytdan gaçmakdan däl, ony wagtynda tölemekden bähbitli bolmaly.

Şawkat Mirziýáew

III bap. Salgydyň görnüşleri

15-nji TEMA

GIRDEJI SALGYDY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky raýatlaryň girdeji çeşmelerini aýdyň.
2. Bu raýatlar öz girdejilerinden döwlete salgyt tölemelimi?
3. Girdeji salgydy öz töleýjilerine nähili görnüşlerde gaýdyp gelýär?
4. “Kim köp girdeji alsa, şol köpräk salgyt tölemeli”, diýen pikire öz gatnaşygyňzy bildiriň.

Her bir raýat öz girdejilerinden hökman salgyt tölemeli. Salgyt tölegleri döwlet býujetine gelip düşyär we salgyt töleýjilere tälim, lukmançylyk hyzmaty, goranma, jemgyýetçilik tertibini saklamak, pensiýa, töleg, sti-pendiýa we başga döwlet kärhanalary tarapyndan edilýän hyzmatlar we kömek pullary görnüşinde gaýdyp gelýär. Şu sebäpli salgytlary öz wagtynda tölemek her bir raýat üçin hem karz, hem parz.

Girdeji salgydy göni salgytlara girýär. Girdeji salgydy fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisinden alynýar. Diýmek, fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisi *salgyt salmak obýekti* hasaplanýar. Mälim bolşy ýaly, her bir adamýň ýyllyk girdejisi: iş haky, sylaglar, emlák kärendesinden alınan girdeji, banka goýlan *amanatdan gelýän göterimler*, aksiyadan alınan diwidendler we telekeçilik işinden alınan girdejilerden ybarat bolmagy mümkün.

2019-nyjy ýyla çenli fiziki şahslaryň girdejisine 4 derejeli salgyt salynýardы. Munda girdejisiniň 22,5% çenli bölegi salgyt hökmünde töledilýär-

di. 2019-njy ýyldan başlap iş haky fonduna salgыт ýüküni peseltmek we fiziki şahslaryň girdejileri boýunça girdeji salgydyny hasaplamaýy sadalaşdyrmak maksadynda 12%-lik ýeke-täk stawka bellendi.

Salgyda çekilýän girdeji	Fiziki şahslaryň girdeji salgydynyň stawkalary	
	2018-nji ýyl	2019-njy ýyl
Iň az iş haky mukdaryna çenli bolan	0%	
Iň az iş hakynyň 5 essesine çenli bolan	7,5%	
Iň az iş hakynyň 10 essesine çenli bolan	16,5%	12%
Iň az iş hakynyň 10 essesinden artyk	22,5%	
Diwidendlerden we amanat göterimleri görünüsdäki girdejilerden	10%	5%

Fiziki şahslar aksiýa we başga gymmatly kagyzlardan alýan diwidendlerinden, amanat göterimlerinden 2019-njy ýyla çenli 10 göterimli stawkadan töledilip gelnen bolsa, 2019-njy ýyldan bu stawka 5%-e düşürildi. Ýagny salgыт stawkasy iki esse peseldildi. Ýerli häkimiyet taraipyndan berlen ýörite rugsatnama – patent esasynda ýekebara telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslar telekeçilikden alan girdejilerinden berk bellenen salgыт töleyärler. Ýagny bu raýatlar telekeçilik işinden näçe girdeji almagyna seretmezden, olardan bellenen mukdarda girdeji salgydy töledilýär. Ýöne 2019-njy ýyldan, ýagny täze salgыт özgertmelerinden soň degişli organlara hususy telekeçiler tarapyndan berk bellenen stawka boýunça salgыda çekilýän iş görnüşlerini gaýtadan seretmek we olaryň sanyny kemeltmek tabşyryldy.

Girdeji salgydyny töleýjileri, girdeji salgydynyň stawkalary we ony hasaplamaý bilen bagly tertipler we düzgünler Salgыт kodeksinde öz

beýanyны тапýар. Hut şu maksatda salgыт özgertmeleri bilen bir wagtda amaldaky Salgыt kodeksine-de zerur özgertmeler we goşmaçalar girizildi.

Fiziki şahslardan töledilýän girdeji salgыdynyň stawkalarynyň 2018-nji ýyldaky we 2019-njy ýyldaky stawkalaryny 81-nji sahypadaky jedwel boýunça deňeşdirip görmek mümkün.

İş hakyndan alnyńan salgыtlary we başga sosial tölegleri kärhananyň hasapçysy hasaplaýar. Hasaplanan salgыtlar iş hakyndan alnyp döwlet býujetine geçirilýär. Şeýle bolsa-da, girdejiden töledilýän salgыdy hasaplap bilmek her bir raýat üçin möhümdir.

Amaly gönükmе. Firma öz işgärine 2019-njy ýylyň ýanwar aýy üçin 2 000 000 som iş haky hasaplady. İşgärde özi işleyän kärhananyň aksiýalary hem bar we ol bu aksiýalardan diwidend görnüşinde 450 000 som girdeji alýar. Onuň bankdaky amanatlary 350 000 som amanat göterimi hökmünde girdeji getiryär. İşgär döwlete näçe girdeji salgыdyny tölemeli?

Firmanyň işgäriniň iş hakyndan tölenýän salgыt:

$2\ 000\ 000 \cdot 12\% = 240\ 000$ som; Onuň aksiýalary diwidendlerinden tölenýän salgыt: $450\ 000 \cdot 5\% = 22\ 500$ som;

Onuň amanatlarynyň göterimlerinden tölenýän salgыt:

$350\ 000 \cdot 5\% = 17\ 500$ som;

Firmanyň işgäri ýanwar aýy üçin döwlete $240\ 000 + 22\ 500 + 17\ 500 = 280\ 000$ som girdeji salgыdyny tölemeli.

Ýatlatma: Fewral aýy üçin salgыdyň mukdaryny hasaplanda edil ýokardaka menzeş cemeleşilýär. Ýone salgыt diňe fewral aýy üçin däl, eýsem ýylyň başyndan bări geçen 2 aý üçin hasaplanýar we ýanwar aýynda tölenen salgыdyň mukdary ondan aýrylyär.

Fiziki şahslar ýaly ýuridik şahslar hem özleriniň işi netijesinde alan girdejilerinden peýda salgыdyna çekilýärler.

Ýurdumyzda amala aşyrylýan salgыt özgertmeleri netijesinde 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgыdy:

- tajırçılık banklary üçin 22-den 20%-e;
- başga ýuridik şahslar üçin 14-den 12%-e düşürildi.

Salgыt stawkasynyň düşürilmegi salgыt töleýjilere salgыt ýükünü kemeltmek we emele gelen goşmaça serişdeleri kärhanany ösdürmäge we inwestisiýalara gönükdirmäge mümkünçilik döredýär.

Şonuň bilen bir wagtda, käbir görnüşdäki ýuridik şahslar üçin peýda salgыdynyň aýratyn stawkalary bellendi. Muny aşakdaky jedwelde görmek mümkün.

Salgyt töleýjiler	Ýuridik şahslaryň peýda salgydynyň stawkalary	
	2018-nji ýyl	2019-njy ýyl
Ýuridik şahslar (aşakda aýry görkezilenlerden daşary)	14%	12%
Täjirçilik banklary	22%	20%
Sement (klinker) we polietilen granulalaryny öndürýän ýuridik şahslar	14%	20%
Önümeliň örän uly peýda getirýän käbir görnüşleri boýunça	50%	20%
Esasy iş görnüşi mobil aragatnaşyk hyzmatyny etmek bolan ýuridik şahslar: rentabelligi (netijeliliği) 20% čenli bolanda	14%	20%
Rentabelligi (netijeliliği) 20%-den ýokary bolanda	50%	20%

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Fiziki şahslaryň jemi girdejileriniň düzümine nämeler girýär?
2. Fiziki şahslardan girdeji salgydy nähili töledilýär?
3. Fiziki şahslaryň diwidendlerinden we göterimler görnüşinde alan girdejilerinden nähili stawkada salgyt alynýar?
4. Ýuridik şahslardan alynýan girdeji (peýda) salgydynyň stawkalary barada nämeleri bilýärsiňiz? Olaryň peseldilmeginiň sebäbi nämede?
5. 2019-njy ýyldan başlap ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgydy boýunça nähili özgerişler bolup geçdi?
6. Ýuridik şahslardan töledilýän peýda salgydy boýunça ýeňillikler salgyt töleýji ýuridik şahslar üçin nähili mümkünçilikleri döredýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Fiziki şahslaryň girdejilerinden girdeji salgydy alynýar.
- Ýuridik şahslar öz girdejilerinden peýda salgydyny töleyärler.
- 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap Özbegistan Respublikasynda fiziki we ýuridik şahslardan töledilýän girdeji salgytlarynyň stawkalary boýunça ýiti özgerişler bolup geçdi.

16-njy TEMA

EMLÄK SALGYDY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlaryň içinden, siziň pikiriňizce, emlæk salgydyna çekilse bolýan emläkleri aýry görkeziň. Nämé sebäpden şeýle saýlandygyňzy düsündirip bermäge hereket ediň.
2. Bina ýa-da desga emlæk salgydyna çekilmegi üçin öz eýesine hökman girdeji getirmeli, diýip oýlaýarsyňzmy? Şu barada pikir ýörediň. Öz pikiriňizi synpdaşlaryňyz bilen ara alyp maslahatlaşyň.
3. Bu salgyt normasyny bellemekde nämeleri hasaba almalý?
4. Haýsy suratlarda emlæk salgydyna çekilmeýän obýektler görkezilen?
5. Suratlardaky emläkleriň haýssy eýesine köpräk girdeji getirýär?
6. Emlæk salgydy näme üçin gerek?

Özbegistanyň çäginde ýerleşýän ýasaýýş jaýlaryndan, kwartiralardan, daçadaky ymaratlardan, garažlardan we başga ymaratlardan, öýlerden, desgalardan emlæk salgydy tölenýär. Emlägiň salgyda çekilýän bahasy

hökmünde 2017-nji ýyla çenli inwentarizasiýa (hasaba almak) bahasy alynýardy we şu bahada bazar nyrhlarynyň özgermegi görkezilmeýärdi. 2018-nji ýyldan başlap bolsa emlák salgydy emlägiň kadastr (bazar nyrhyny hasaba almak bilen) bahasyndan gelip çykyp hasaplap çykarylýar.

Emlägiň kadastr bahasy, adatda, inwentarizasiýa bahasyna görä esli gymmat bolýar. Şonuň üçin hem 2018-nji ýylda emlák salgydynyň ýüki ýiti artmaz ýaly salgyst stawkalary 2017-nji ýyldaka görä esli peseldildi.

2018-nji ýylda ýurdumyzda fiziki şahslardan töledilýän emlák salgydynyň stawkasy (eger emlägiň umumy meýdany 200 m²-dan geçmese) emlägiň hasaplanan kadastr bahasyna görä 0,2 % mukdarynda bellenen.

Umumy meýdany 200 m²-dan 500 m² çenli bolan we şäherlerde ýerleşýän ýasaýyş jaýlary, kwartiralar - 0,25%, umumy meýdany 500 kwadrat metrden artyk bolan we şäherlerde ýerleşýän ýasaýyş jaýlary, kwartiralar - 0,35%, umumy meýdany 200 m²-dan artyk bolan we şäherden başga ilatly punktlarda ýerleşýän emlákler 0,25% stawkada salgyda çekilýär.

Emlák salgydyny hasaplasmak üçin kadastr bahasynyň iň kiçi summasy 42 mln som diýlip bellenen. Ýagny emlägiň kadastr bahasy 42 mln somdan kem edip görkezilmegi mümkün däl. Fiziki şahslaryň emlägine salynýan salgyst döwlet salgyst edaralary tarapyndan hasaplanýar. Ymaratlardan, binalardan we desgalardan tölenýän salgylaryň mukdary olaryň her ýylyň 1-nji ýanwardaky bahasyna esasan bellenýär. Ymaratlaryň, binalaryň we desgalaryň eýesi birnäçe bolsa, olardan töledilýän salgyst mukdary her bir adamýň ülsüne garap bellenýär. Täze gurlan ýa-da satyn alınan binalara salgyst geljekki ýylyň başyndan başlap hasaplanýar.

Emlák ýok edilen, bütinleý weýran bolan ýagdaýlarda emlák salgydyny tölemek olar ýok edilen ýa-da bütinleý weýran bolan aýdan başlap bes edilýär.

Miras bolup galan emlákden emlák salgydy miras alınan wagtdan başlap tölenýär. Eger emlägiň eýesi çalyssa, onuň öňki eýesi häzirki ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap eýelik hukugy ýiten wagta çenli (aýa çenli) salgydy töleyär. Emlägiň täze eýesi bolsa eýelik hukugyny alan aýdan başlap töleyär.

Eger emlägiň eýesi salgyst tölemekde käbir ýeňilliklere eýe bolmak hukugyny alsa, emlák salgydy şol hukuk emele gelen aýdan başlap gaýtadan hasaplanýar.

Emläk salgydyny tölemek barada töleg habarnamalary döwlet salgyst edaralary tarapyndan töleýjilere her ýyl 1-nji maýdan gjikdirmezden tabşyrylýar. Ýuridik şahsa degişli bolan aşakdaky emläklar emläk salgydyna çekilýär:

- esasy serişdeler, şol sanda, maliýe kärende (lizing) şertnamasy boýunça alınan esasy serişdeler (meselem, intellektual emläk);
- maddy däl aktiwler;
- tamamlanmadyk gurluşyk obýektleri;
- bellenen möhletlerde ornaşdyrylmadyk enjamlar.

Emläk salgydy kärhananyň emläginiň ortaça ýyllyk galyndy bahasyn dan alynýar. Ortaça ýyllyk galyndy baha her aýyň ahyrky senesine salgyst salynýan obýektleriň galyndy bahalarynyň jemini 12-ä (12 aýa) bölmek ýoly bilen anyklanýar.

2019-njy ýylda ýuridik şahslaryň emläk salgydynyň stawkasy salgyst salmak bazasyna görä 2 % mukdarynda bellenen. Şu salgyst stawkasy kärhananyň emläginiň gaýtadan bahalanan galyndy bahasyn dan töledilýär.

Käbir taýpadaky fiziki şahslar (uruş maýyplary, gatnaşyjylary, köp çagaly aýallar, pensionerler we başgalar) üçin emläk salgydy boýunça ýeňilligi ullanmak maksadynda salgyst salynmaýan meýdanyň möcberi 2019-njy ýyla çenli 60 kwadrat metri düzýärdi. Täze salgyst kanunuçylygyna görä bu ölçeg üýtgewsiz galdy. Eger-de fiziki şahs tarapyndan özüne degişli emläk telekeçilere kärendä berilse ýa-da ondan mülkdaryň özi telekeçilik maksatlarynda peýdalansa, öňki ýyllarda bu emläge görä ýeňillikler ullanymaýardы. 2019-njy ýyldan başlap bu düzgün ýatyryldy. Ýagny, şeýle emläge görä hem ýeňillikler saklanýan boldy.

Emläk salgydy boýunça ýeňillikler Salgyst kodeksiniň 275-nji mad dasynda jikme-jik getirilen.

Emläk salgydyna çekilmeli bolan emlägiň eýesi bolan ýuridik şahs emläk salgydyň *subýekti* hasaplanýar. Ýuridik şahslaryň emläk salgydyna çekilýän emläkleri bolsa emläk salgydynyň *obýekti* bolýar.

Islendik fiziki şahsyň mälim mukdarda emlägi bolýar. Kanuna görä, emläginden salgyst töleýji şahs *emläk salgydyny töleyjisi (subýekti)* hasap-

lanýar. Fiziki şahslardan alynýan salgyt töleýjiler aşakdaky şahslardyr:

- emläginde salgyda çekilmeli bolan emlæk eýeleri bolan Özbegistan Respublikasynyň raýatlary;
- Özbegistanyň çäginde salgyda çekilmeli bolan emlæk eýeleri bolan daşary ýurt raýatlary. Munda käbir ýagdaýlarda halkara şertnamalara görä başgaça tertibe amal etmek mümkün;
- ýuridik şahs döreden we döretmedik ýagdaýda düzülen daýhan hojalyklary. Fiziki şahsyň emlägi bolsa *salgyt salmak obýekti* bolýar.

Ýumuş

Raýatyň daçasynyň bahasy 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwarynda döwlet tarapyndan 162 000 000 som diýlip bahalandy. Raýat döwlete bu ýyl näçe emlæk salgydyny tölär?

Eger daçanyň bahasy salgyt töleýji tarapyndan 35 000 000 som diýlip görkezilen bolsa näçe tölär?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Emlæk salgydy nämelerden tölenýär?
2. Fiziki şahslar emlæk salgydyny nähili stawkalarda töleýärler?
3. Fiziki şahslaryň emlägine salynýan salgyt nähili hasaplanýar?
4. Ýuridik şahslardan emlæk salgydy nähili stawkada alynýar?
5. Emlæk salgydy boýunça ýeňillik hökmünde salgyt salynmaýan emlägiň meýdany näçe belgilenen?
6. Emlæk salgydynyň obýektleri barada nämeleri bilyärsiňiz?
7. Emlæk salgydynyň subýektleri kimler?

Şuny ýatda saklaň!

- Salgyda hökman çekilmeli bolan emlägiň eýesi bolan fiziki we ýuridik şahslar emlæk salgydy töleýjisi - subýekti hasaplanýar.
- Fiziki we ýuridik şahslaryň salgyda çekilýän emlägi emlæk salgydynyň obýekti bolýar.
- Salgyda çekilýän emlägiň bahasy her ýyl 1-nji ýanwar ýagdaýyna görä hasaplanýar.

17-nji TEMA

ÝER SALGYDY

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Suratlardaky ýerleriň haýsysy kime degişli bolmagy mümkün?
2. Suratlaryň içinden, siziň pikiriňizce, ýer salgydyna çekilse bolýan ýerleri aýry görkeziň. Náme üçin şeýle saýlandygyňzy düşündirip berjek boluň.
3. Käbir meýdan ýer salgydyna çekilmegi üçin öz eýesine hökman girdeji getirmeli diýip oýlaýarsyňzmy? (Şu barada pikir ýörediň. Öz pikiriňizi synpdaşlaryňyz bilen ara alyp maslahatlaşyň.)

4. Suratlardaky ýerleriň haýssy eýesine köpräk girdeji getirýär diýip oýlaýarsyňz?
5. Siziň pikiriňizce, ýer salgydy näme üçin gerek?

Ýurdumyz salgyt ulgamynda ýer salgydy *ýerli salgyt* görnüşine degişli. Ýer salgydy başga salgydyň görnüşlerinden tapawutlylykda, özboluşly aýratynlyklara eýe. Hususan-da, şu salgyt görnüşi berk tölegdir. Ýagny ýer eýeleri we peýdalanyjylary öz işleri dowamında näçe peýda görendigine seretmezden, hökman ýer salgydyny tölemeli. Şu salgydy amala girizilmeginiň esasy maksady — ýerden akyllı başly peýdalanmak, ony aýawlamaq, tozdurymagyna ýol bermezlikdir.

Fiziki şahslar üçin ýer salgydy stawkalary Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň kararyna esasan bellenýär.

Emläk hukugy, eýelik etmek hukugy, peýdalanmak hukugy ýa-da kärende hukugy esasynda ýer uçastoklaryna eýe bolan ýuridik şahslar *ýer salgydynyň töleyjileri* hasaplanýarlar.

Ýalňyz salgyt tölemäge geçen ýa-da salgydyň aýratyn görnüşlerine geçen kärhanalar, söwda guramalary ýer salgydyny töleyjiler bolmaýarlar.

Ýuridik şahslar bölünip berlen ýerler üçin ýerden peýdalansa-da peýdalanmasa-da ýer salgydy töleyärler.

Özbekistan Respublikasynda ýer salgydynyň aşakdaky stawkalary ulanylýar:

1. Ýalňyz ýer salgydyny tölemäge geçen oba hojalyk harytlaryny öndürrijiler üçin ýalňyz ýer salgydynyň stawkasy;

2. Ýalňyz ýer salgydyny tölemäge geçen oba hojalyk kärhanalary üçin ýer salgydynyň stawkalary.

Ýer salgydynyň stawkasy we ýalňyz ýer salgydynyň stawkasy Özbekistan Respublikasynyň Prezidentiniň kararyna esasan bellenýär.

Adamlaryň howlulary we jemgyýetçilik ymaratlary eýeleýän ýerleriň bahasy 2-ä köpeldilen (2 koeffisiýent ulanylan) ýagdaýda bahalanýar we olar şu bahadan ýalňyz ýer salgydyny töleyärler.

Fiziki şahslaryň salgyt salynmaýan ýer uçastoklaryna aşakdaky ýerler girýär.

Ýekebara ýasaýýş jaýyny gurmak we şahsy kömekçi hojalyk ýöretmek üçin kanun resminamalarynda bellenen normalar möçberinde berlen ýerler – ýer uçastogy berlen wagtdan başlap iki ýyl möhlete salgyt salynmaýar. Eger ýerden öz ornunda peýdalanylmasa, bu ýeňillik ulanylmaýar.

Daýhan hojalyklaryndan töledilýän ýer salgydynyň stawkalary ýeriň hiline baglylykda bellenýär.

Aşakdaky ýer meýdanlary ýer salgydynyndan boşadylýar:

- şäherler, şäher galalary, oba ilatly punktlarynyň umumy peýdalanmak-daky ýerleri (meýdanlar, köçeler, geçelgeleri, ýollar, ýabyň boýlary, ýaplar, mazarlar we başgalar);
- bagdarçylyk, üzümçilik, gök ekerançylyk hojalyklary üçin umumy peýdalanmaga berlen ýerler;
- tebigaty goramaga niýetlenen ýerler;
- taryhy-medeni ähmiýete eýe bolan ýerler;
- suw fondunyň ýerleri (derýalar, köller, suw howdanlary, kanallar, deňizler we şular ýaly umumy peýdalananylýan ýerler).

Aşakdaky ýer meýdanlary salgyt obýektleri hasaplanýar:

- daýhan hojalygyny ýöretmek üçin miras edip galdyrylan ömürlik eýelik etmäge berlen ýer meýdanlary;
- ýekebara ýasaýyş jaý gurluşygy üçin miras edip galdyrylan ömürlik eýelik etmäge berlen ýer uçastoklary;
- hojalyk bagdarçylygy, üzümçiliği we bakjaçylygyny ýöretmek üçin berlen ýer uçastoklary;
- hyzmat boýunça berlen uçastok ýerler;
- miras boýunça, sowgat edilmegi ýa-da satyn alynmagy netijesinde ýasaýyş jaýy we ymaratlar bilen bilelikde emläk hukugy, eýelik etmek we peýdalanmak hukugy hem geçen ýer uçastoklary;
- kanun resminamalarynda bellenen tertipde emläk edip alınan ýer uçastoklary;
- telekeçilik işini ýöretmek üçin hemişelik peýdalanmaga ýa-da kärendä berlen ýer uçastoklary.

Ýer salgydyny töleyjiler bolan ähli fiziki we ýuridik şahslar *ýer salgydy subýektleri* hasaplanýarlar.

Ýuridik şahslar üçin aşakdaky ýer meýdanlary ýer salgydynyň obýekti hasaplanýar:

- kanunda bellenen tertip boýunça öz emlägi edip alınan ýer meýdanlary;
- tokay hojalygy üçin eýelik etmäge berlen ýerler;
- kärhanalara, ymaratlar, desgalar gurmaga ýa-da başga maksatlar (oba hojalygy maksatlaryndan daşary) üçin peýdalanmaga berlen ýerler.

Bilýärsiňizmi?

Berlen ýerlerden iki ýylyň dowamynnda peýdalanmadyk fiziki şahslardan ýer salgydy üç esse mukdarda töledilýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Fiziki şahslara degişli bolan nähili ýer uçastoklary ýer salgydyna çekilýär?
2. Nähili fiziki şahslar ýer salgydyny töleýjiler hasaplanýar?
3. Ýer salgydynyň stawkalary kim tarapyndan bellenýär?
4. Ýer salgydyny töleýjiler üçin nähili ýeňillikler bar?
5. Nähili ýuridik şahslar ýer salgydynyň töleýjileri bolýar?
6. Ýer salgydy näme üçin gerek? Jogabyňzyz esaslandyryň.
7. Ýer salgydy nähili salgyt we ýygymlar görnüşine degişli?
8. Ýer salgydynyň subýektleri diýip nähili ýuridik we fiziki şahslary aýdýarys?
9. Ýer salgydynyň obýektleri diýende nähili ýer meýdanlary nazarda tutulýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Salgyda hökman çekilmeli bolan ýer eýesi ýer salgydyny töleýji hasaplanýar. Olar ýer salgydy subýektleri hem hasaplanýar.
- Fiziki we ýuridik şahsyň salgyda çekilýän ýerleri salgut salmak obýekti bolýar.
 - ýer salgydy ýerli salgylar görnüşine degişli.
 - ýer salgydynyň we ýalňyz ýer salgydynyň stawkalary bir-birinden tapawutlanýar.
 - ýerden netijeli peýdalanmaýan ýer eýeleri artdyrylan stawkalar boýunça ýer salgydyny töleýärler.

18-nji TEMA

AKSIZ WE GOŞMAÇA GYMMAT SALGYDY

Özbegistan Respublikasynda öndürilýän harytlar

Daşary ýurtdan Özbegistan Respublikasynyň çägine alyp girilýän harytlar

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

Ýokardaky 1–3-nji suratlarda ýurdumyzda, 4–6-njy suratlarda bolsa daşary ýurtta öndürilen we ýurdumyzda alyp girilýän harytlar görkezilen. Olary umumylaşdırýan tarapy — bu olaryň ählisi aksiz salgydy salynýan harytlardygy.

1. Siziň pikiriňizce, bu harytlara goşmaça aksız salgydy salynmagyna sebäp nämede? Soraga jogap berende şu harytlaryň bazardaky orny we sarp ediş aýratylygyna üns beriň. Şonuň ýaly-da, spirtli içgiler we temmäki önümleriniň adamyň saglygyna we ýasaýşyna erbet täsirini unutmaň.
2. Aksız markalary nähili harytlara ýapyşdyrylyandygyny bilýärsiňizmi? Aksız markalarynyň harytlara ýapyşdyrylmagynyň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňz?
3. Goşmaça gymmat salgydy diýlip atlandyrylyan salgyt harytlara näme sebäpden salynýandygy barada pikir bildirjek boluň. Munda salgydyň adyna üns beriň.

Aksız salgydy gytaklaýyn salgyt bolup, diňe käbir önumlerden alynýar.

Aksız salgydynyň töleyjileri aksız tölenýän önumleri öndürjiler we import edijilerdir. Aksız salgydy ýurdumyzda öndürilen alkogolly önumler, temmäki önumleri, etil spirtine, spirtli içgilere, altyndan, kümüşden taýýarlanan önumler, nebit, gaz önumleri (benzin, dizel, gaz) ýaly önumlere salynýar. Ynha şu aksız salgydy salynýan harytlar *aksız salgydynyň obýektleri* bolýar.

Käbir önumler üçin aksız salgydynyň stawkalaryny getirýäris:

1	Konýak (1 dekalitr üçin)	92 500 som
2	Arak (1 dekalitr üçin)	84 500 som
3	Filtrli sigaretler (1000 sanysy üçin)	117 900 som
4	Etil spirti (1 dekalitr üçin)	9 800 som
5	Benzin (1 tonna üçin)	32 143 som
6	Suwuk edilen gaz üçin (1 tonna üçin)	540 645 som
7	Zergärlik önumleri üçin (satylyş bahasy göterimlerde)	25%
8	GM Uzbekistan awtomobilleri (satylyş bahasyna görä göterimlerde)	3%

2019-nyjy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap aksız salgydyny hasaplamaň we tölemek boýunça hem ençeme özgertmeler girizildi. Şol sanda:

1. tölenen aksız salgydynyň summasy önumçilik we satmak zynjyrynda hasaba alynaýan boldy;

2. aksız salgydy salynýan täze harytlar görünüşleri girizildi;

3. alkogol önumleri üçin aksız salgydy indeksasiýa edildi.

2019-nyjy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap käbir aksız salynýan harytlar boýunça aksız salgydynyň stawkalary peseldildi. Käbir harytlar bolsa aksız

salynýan harytlar sanawyndan çykaryp goýberildi. Şunuň bilen bir wagtda birnäçe harytlar aksız salynýan harytlar sanawyna girizildi.

2019-njy ýyla çenli benzin, dizel ýangyjy we gaz üçin sarp ediş salgydy tölenýärdi. Munda bu salgylar her bir litr ýangyjyň nyrhyna anyk goşmaçany goşan ýagdaýda töledilýärdi. 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap bolsa bu sarp ediş salgydy ýatyryldy we onuň ýerine her bir litr ýangyç üçin aksız salgydy girizildi. Aksız salgydy sarp edijilere ýangyjy satyjy ýuridik şahslardan töledip alynýär. Bu ýuridik şahslar ahyrky sarp edijä satan ýangyjyň nyrhynnda bu aksız salgydy hem goşulan bolýar. Bu öz nobatynda salgylar sanyny kemeltmek we salgylar ulgamyny ýonekeýleşdirmäge hyzmat edýär.

Daşary ýurtdan ýurdumyzyň çägine alyp girilýän we aksız salgydy salynýan harytlaryň sanawy ep-esli giňdir. Ýurdumyzda Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň karary bilen 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap ýene 65 görnüşdäki harytlar importy üçin aksız salgydy girizildi. Munda salgylar käbir harytlar gümrükhananın bahasyndan gösterim hasabynda töledilse, käbirlerinden bolsa bir birlik haryt üçin berk mukdarda daşary ýurt walýutasında töledilýär. Munda aksız salgydyna iň köp çekilen harytlar doňduryjylar, kondisionerler, mikrotolkunly peçler ýaly elekrotehnika harytlarydyr. Olara aksız salgydynyň stawkasy 10-15% edip bellendi.

Ondan daşary peçenýe, şokolad we başga hili süýjülere-de 10-20% stawkadaky aksız salgydy girizildi.

Şunuň bilen bir wagtda 1000 sany sigaret üçin aksız salgydy 60 dollardan 40 dollara çenli peseldildi.

Önumi (huzmat) öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önumiň (huzmatyň) nyrhyna goşulýan bahanyň bir bölegi döwlete tölenýär. İne şol töleg – *goşmaça gymmat salgydy* diýlip atlandyrylýar. Goşmaça gymmat salgydyny töleýjiler – Özbegistan Respublikasynyň çägindé telekeçilik işini amala aşyrýan ýuridik şahslar hem-de önümleriň importy bilen meşgullanýan ýuridik we fiziki şahslardır.

Goşmaça gymmat salgydynyň obýekti bolup, önümleri (huzmatlary) realizasiýa etmek (satmak) ýa-da import önümleri dolanyşyk serişdeleridir.

Goşmaça gymmat salgydyny töleýji islendik şahs satylan (realizasiýa edilen) önem ýa-da huzmatlar üçin alynýan töleg serişdesi haçan gelip düşendigine seretmezden, býujete hökman goşmaça gymmat salgydyny tölemeli bolýar.

Salgylar kanunçylygyna görä, ýurdumyzda goşmaça gymmat salgydynyň stawkasy 20 gösterim edip bellenen. Yöne 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan käbir, 3 mlrd soma çenli dolanyşyga eýe bolan kärhanalar goşmaça gym-

mat salgydyny tölemeğiň sadalaşdyrylan tertibine erkin ýagdaýda geçmeleri mümkün. GGS tölemeğiň bu tertibine geçende kärhana peseldilen stawkalarda salgylar töleýär, ýöne bu tölenen salgydy satyn alnan harytlar boýunça tölenen GGS hasabyna geçirilmek mümkünçiligine eýe bolmaýar. GGS tölemeğiň bu tertibi diňe kiçi kärhanalar üçin we wagtlaýyn, ýagny 2021-nji ýylyň 1-nji ýanwaryna çenli amal edýär.

GGS tölemeğiň bu tertibine geçen kiçi kärhanalar aşakdaky stawkalarda GGS töleýärler: senagat kärhanalary - 7%, söwdada - 6%, gurluşykda - 8%, umumy iýmitlenişde we myhmanhanalarda - 10%.

Goşmaça gymmat salgydyny hasaplama makda şuny hasaba almaly, ýagny salgylar tölenýän baza (baha) edip önümiň doly bahasy däl, eýsem ine şu salgylar töleýän kärhanada döredilen täze bahasy alynýar. Munda, aralyk sarp ediş, ýagny ine şu önumi öndürmek üçin hasabat döwri dowamynnda ulanylan harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy çykaryp goýberilýär. Onda GGS-ny hasaplap çykarmagyň formulasy aşakdaky görnüşde bolýar:

GGS=Goşmaça gymmat·20%=Baha (Nyrh)·20% - Aralyk sarp ediş bahasy·20%

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Aksiz salgydy näme? Ol nähili önumlerden alynýar?
2. Nähili önumler aksiz salgydynandan boşadylýar?
3. Goşmaça gymmat salgydy nähili salgylar?
4. Kimler goşmaça gymmat salgydynyň töleýjileri bolýar?
5. Goşmaça gymmat salgydynyň obýektini aýdyň?
6. Goşmaça gymmat salgydynyň göterim stawkasy näçe göterim mukdarýynda bellenen?
7. Goşmaça gymmat salgydy nähili hasaplanýar?
8. Goşmaça gymmat salgydyny tölemeğiň sadalaşdyrylan tertibi boýunça nähili ýuridik şahslar tölemelek hukugyna eýe?
9. Goşmaça gymmat salgydyny tölemeğiň sadalaşdyrylan tertibi boýunça kime nähili stawkalar ulanylýar?

Şuny ýatda sakla!

- Aksiz salgydy gytaklaýyn salgytdyr.
- Aksiz salgydy ýurdumyzda öndürilen ýa-da import edilen käbir harytlara salynýar.
 - Goşmaça gymmat salgydy önumi (hyzmaty) öndürmek, satmak ýa-da import etmek prosesinde onuň nyryhyna goşulan bahanyň bir bölegidir.

III BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE YUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Fiziki şahslardan alynýan girdeji salgydynyň stawkasyny düşündirip beriň.
2. Respublikamyzda fiziki şahslardan alynýan girdeji salgydynyň stawkalarynyň barha peselmeginiň sebäbi nämede?
3. Beýik babakelanymyz Zahiriddin Muhammet Baburyň salgylar baradaky pikirleri barada nämeleri bilyärsiňiz?
4. Yuridik şahslardan alynýan peýda salgydynyň stawkalary barada nämeleri bilyärsiňiz?
5. Salgylar kodeksi nähili gatnaşyklary tertibe salýar?
6. Goşmaça gymmat salgydy barada nämeleri bilyärsiňiz?
7. Nähili önumlere goşmaça gymmat salgydy salynýar?
8. Aksız salgydy nähili salgylar görnüşine girýär?
9. Yer salgydy nähili maksatda salynýar?

B. YUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Fiziki şahslardan töledilýän girdeji salgydynyň obýekti;
2. Yer salgydyny töleyjiler;
3. Goşmaça gymmat salgydy;
4. Aksız salgydyny töleyjiler.

DÜŞÜNDİRİŞLER:

- a) emlák, eýelik etmek, peýdalanmak hukugy ýa-da kärende hukugy esasynda yer uçastoklaryna eýe bolan şahslar;
- b) fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisi;
- c) aksız tölenýän önumleri öndürjiler we import edijiler;
- d) önum öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önum nyryhyna goşmaça gymmat.

D. 77-nji sahypadaky III babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

- 1. Aşakdakylaryň haýssy girdeji salgydynyň obýekti bolup biler?**
 - A) Aýlyk gazanç;
 - B) Aksiýadan alnan diwidend;
 - C) Bankyň amanat göterimleri;
 - D) Ýokardakylaryň ählisi.
- 2. Şahsy ýasaýyş jaýlarynyň we daçalaryň kadastr bahasyndan nähili göterim stawkasynda emlák salgydy töledilýär?**
 - A) 3–3,5%; B) 2%;
 - C) 0,5%; D) 0,2–0,35%.
- 3. Önüm öndürmek, satmak ýa-da ony import etmek prosesinde önümiň nyryyna goşulan bahanyň bir bölegi döwlete tölenýän salgyt görnüşi haýsy jogapda berlen?**
 - A) Goşmaça gymmat salgydy;
 - B) Emlák salgydy;
 - C) Aksiz salgydy;
 - D) Gümrükhana tölegi.
- 4. Respublikamyzda goşmaça gymmat salgydynyň esasy stawkasy näçe göterim edip bellenen?**
 - A) 10%; B) 15%;
 - C) 18%; D) 20%.
- 5. Haýsy jogapda aksiz salgydy salynýan önem görnüşi berilmédik?**
 - A) Egin-eşikler;
 - B) Temmäki önumleri;
 - C) Nebit, gaz önumleri;
 - D) Altyndan we kümüşden taýýarlanan önumler.
- 6. Gytaklaýyn salgyt nämeden alynýar?**
 - A) Girdejiden; B) Emläkdelen;
 - C) Ýerden; D) Harytdan.
- 7. Raýatlara nähili salgyt töledilýär?**
 - A) Diñe girdeji salgydy;
 - B) Diñe girdeji we emlák salgydy;
 - C) Girdeji, emlák we ýer salgydy;
 - D) Girdeji, emlák we ekologýa salgydy.

Ýurdumyzda salgyt özgertmelerine çenli bolan döwürdäki ýagdaýy ýada salsak, salgyt ýüki bizde, ykdysadyýeti biziň derejämizde ösen ýurtlar bilen deňeşdirende, ep-esli ýokarydy. Bu bolsa salgytdan gaçmak ýagdaýlaryny köpeldip, gizlin ykdysadyýetiň ösmegine sebäp bolýardy. Salgyt ulgamymyzda kiçi biznese bellenen salgyt bilen orta we uly biznese bellenen salgyt ýükünüň arasyndaky tapawut gaty uludy. Bu bolsa kiçi biznes wekilleriniň ösüp orta we uly biznes derejesine geçmeklerinden gaýtarýardy.

Önki salgyt ulgamymzdaky ýene bir iri erbet çemeleşme şundan ybaratdy, ýagny umumy düşewünti salgyda çekmek amalyýeti giň ýaýrapdy. Yöne bu halkara amalyýete ters ýagdaý. Çünkü munda täze baha döretmek zynjyry peýda bolmaýar. Ýagny, täze baha döreden kärhana salgyt tölemek boýunça artykmaçlyklardan peýdalanyp bilmeýänligi sebäpli mümkinqadar diňe umumy girdejini gözegçilik edýär we ony kemeldip görkezmäge ymtlyýar. Bu ýagdaý hem ykdysadyýetiň ösüşine günüden-göni päsgel berýär.

Yokardaky aýdylanlaryň ählisi we kärhanalary saýlap ýeňillik bermek amalyýeti güýçlenip gidenligi sebäp ýurdumyz salgyt ulgamyny düýpgöter özgertmek karar edildi. Prezidentimiz Şawkat Mirziýáyewiň 2018-nji ýylyň 29-nyjy iýunyndaky permany bilen “Salgyt syýasatyny kämilleşdirmek” konsepsiýasy kabul edildi.

Konsepsiýa görä salgyt ulgamy düýpli özgerdildi. Munda salgyt ýükünü ýeňilleşdirmek we kiçi kärhanalary höweslendirmek esasy maksat edip goýlan. Ynha şu maksatda aşakdaky işler amala aşyryldy:

- salgytlar sanyny kemeltmek, olary sadalaşdyrmak, düşünüklü etmek;
- salgyt stawkalarynyň sanyny gysgalmak, olary inwestision eden salgyt töleyjiler üçin höweslendirmäge gönükdirilen etmek;
- ýalňyz sosial tölegleriň sanyny ýiti kemeltmek;
- girdeji salgydyny sadalaşdyrmak, stawkalar sanyny kemeltmek;
- kärhanalara we guramalara berilýän ýeňilliklerden yüz öwürmek;
- salgyt toplamak, salgyt hasabaty boýunça ulgamy sadalaşdyrmak.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Salgyt özgertmeleri bilen ykdysadyýetimiziň ýiti ösüşiniň arasynda nähili baglylyk bar?
2. Maşgalaňyzdaky ululardan täze salgyt ulgamy olaryň salgyt töleglerine nähili täsir edenligini sorap biliň.
3. Salgyt özgertmeleriniň gowy netijeleri tòworegiňizdäkilerden kimlere birinji nobatda täsir edýär?

*Biz makroykdysady durnuklylygy we ýokary ykdysady
ösüş depginlerini üpjün etmeliidiris.*

Şawkat Mirziýáew

IV bap. Ykdysady ösüş

19-njy TEMA

ESASY MAKROYKDYSADY GÖRKEZIJILER

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. ABŞ, Germaniya, Japoniya we Koreya ýaly ýurtlary, adatda, baý ýurtlar diýýärler. Ençeme Afrika ýurtlaryny bolsa, tersine, garyp ýurtlar hökmünde dile alýarlar. Siziňçe, ýurtlaryň baýdygy ýa-da garypdygy nämelerde ýüze çykýar?
2. Suratlardaky şekiller bilen ýurdumyzyň baýlygynyň arasynda nähili baglylyk bar diýip oýlaýarsyňz?
3. Ýurdumyzyň daşary ýurtlarda işleýän raýatlary öz ýurdunyň baýlygyna goşant goşmagy mümkünmi? Nädip?
4. Ýurdumyzda iş ýöredýän daşary ýurt kompaniyalary nähili?

Ýurduň ykdysadyýetining netijeleri dürli görkezijiler kömeginde ölçenýär. *Jemi içerkى öňüm (JIÖ)* — ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, ahyrky görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlalaryndaky umumy bahasydyr. Jemi içerkى öňüm – bu ýurduň ösenlik derejesini aňladýan iň esasy görkezijilerden biridir. Jemi içerkى öňüm görkezijisi islendik ýurduň içinde her ýylda bir gezek hasabat ýylyndan soňky ýylyň başynda hasaplap çykylýar. Ol ykdysadyýetiň nähili derejede ösyänligini we ilerleýänligini aňladýan görkezijidir. JIÖ hasaplananda önumçılıgiň aralyk basgaçagynda döredilen çig mal, ätiýaçlyk şäýlar, tohumlyk, ýangyç, energiýa, materiallar, transport hyzmaty, lomaý sowda hyzmaty, tajırçılık we başga aralyk önumler we hyzmatlar hasaba alynmaýar. JIÖ-e diňe ahyrky görnüşdäki sarp etmäge

taýýar harytlaryň bahasy goşulýar. Meselem, traktoryň tigiri traktor öndürmek prosesinde ulanylyp, traktoryň düzüm bölegine öwrülse, JIÖ-e girizilmeýär, çünkü ol ahyrky önüüm bolman galýar. Traktor bolsa JIÖ-e girizilýär, çünkü ol ahyrky önüüm hasaplanýar. Eger tigir JIÖ-e girizilenedi, onuň bahasy iki gezek: birinji gezek tigir hökmünde, ikinji gezek bolsa traktoryň bölegi hökmünde JIÖ-e girizilen bolup galardy. Şu sebäpli, JIÖ hasaplananda diňe ahyrky görnüşdäki harytlar hasaba alynýar. JIÖ ýurduň çäginde ýerleşýän, haýsy döwlete degişli bolmagyna seretmezden ähli kärhana, firma we ilat tarapyndan döredilen önümiň bazar nyrlaryndaky bahasydyr. Jemi içerkى önüüm, adatda, milli walýutada hasaplanýar. Meselem, Özbegistanyň jemi içerkى önüüm somda görkezilýär. Halkara möçberde bolsa dürli ýurduň JIÖ-i dollara geçirilýär we özara deňeşdirilýär. Şol sanda, Dünyä bankynyň bazasynda dünýäniň ähli ýurtlarynyň JIÖ-i bar. Görkezijiler her ýylда täzelenip we çap edip barylýar.

Jemi milli önüüm (JMÖ) — ýylyň dowamynda ýurduň raýatlary tarapyndan (ýer meýdanynyň nireshinde bolmagyna seretmezden) döredilen ahyrky görnüşdäki jemi harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlaryndaky umumy bahasydyr. Eger JIÖ-den şu ýurduň çäginde daşary ýurtly raýatlar we firmalar tarapyndan döredilen harytlaryň bahasyny aýryp, bu ýurduň raýatlary we firmalary tarapyndan başga döwletleriň çäginde döredilen harytlaryň bahasyny goşsak, şu ýurduň Jemi milli önüminiň (JMÖ) mukdary emele gelýär.

! **Jemi içerkى önüüm (JIÖ)** — ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, ahyrky görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlaryndaky umumy bahasy.

Jemi milli önüüm (JMÖ) — ýylyň dowamynda ýurduň raýatlary tarapyndan (ýer meýdanynyň nirededigine seremezden) döredilen ahyrky görnüşdäki jemi harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlaryndaky umumy bahasy.

Sap içerkى önüüm (SIÖ) — JIÖ-den amortizasiýa goýbermesiniň aýrylmagyna deň. Mälim bolşy ýaly, önümcilik prosesinde guralenjam, bina ýaly esasy serişdeler könelip, olaryň nyrhynyň bir bölegi şu serişdeleriň gatnaşmagynda taýýarlanan harytlaryň nyrhyna geçýär. Bu amortizasiýa goýbermesi bolup, ol täzeden döredilen baha däl. Şu

sebäpli, JIÖ-den jemi amortizasiýa goýbermesini aýryp taşlasak, Sap içerki önümiň (SIÖ) mukdary tapylýar. SIÖ ýurtda bir ýylда täzeden döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlaryndaky bahasyny görkezýär.

Sap milli önümiň (SMÖ) bahasy JMÖ bahasyndan amortizasiýa goýbermesini aýyrmak ýoly bilen tapylýar.

Milli girdeji (MG) — ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, göterim, renta ýaly ähli girdejileri we kärhanalaryň peýdasynyň umumy jeminden ybarat. Ol SIÖ-den ähli gytaklaýyn salgylary aýyrmak ýoly bilen hem anyklanýar.

Dürli ýurtlardaky ykdysady işiň netijeliliginı we ilatyň durmuş abadançylygyny deňeşdirmekde ilatyň jan başyna hasaplanan JIÖ ulanylýar.

Ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ (JMÖ) — JIÖ (JMÖ) bahasyny ýurduň ilatynyň sanyna bölüp tapylýar.

Ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ ýurtdaky adamlaryň durmuş

Sap içerki önem (SIÖ) — jemi içerki önemden amortizasiýa goýbermesiniň aýrylmagyna deň.

Milli girdeji (MG) — ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, göterim, renta ýaly girdejileri we ähli kärhanalaryň peýdasynyň umumy mukdary.

Formula

$$JMÖ = JIÖ + E - I; \quad SIÖ = JIÖ - A$$

Bu ýerde: **E** — ýurduň kapitaly esasynda daşary ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy; **I** — daşary ýurt kapitaly esasynda ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy; **A** — amortizasiýa goýbermesi.

abadançylygyny aňladýan esasy görkezijilerden biridir. ABŞ, Ýaponiya ýaly döwletlerde ýurduň ösüş derejesini aňladýan esasy mikroykdysady görkeziji edip JIÖ däl, eýsem JMÖ kabul edilen. Ýöne Birleşen Milletler Guramasynyň görkezmesi boýunça ýurduň ösüş derejesini anyklamak üçin JIÖ esasy görkeziji hökmünde ulanylýar. Şonuň üçin hem aglabा ýurtlarda ilatyň durmuş derejesini anyklamak we deňeşdirmek üçin ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ alynýar.

Özbegistanyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlaryna görä, 2018-nji ýylда Özbegistanyň JIÖ-i 407,5 trln som boldy. Bu 2017-nji ýyldaka

görä 5,17% köpdür. Ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ bolsa 12,3 mln som boldy. Bu görkeziji 2017-nji ýyla görä 3,3% ösüpdir.

ÝUMUŞLAR?

1. "Pagta – milli baýlyggymyz" diýen jümläni düşündiriň.
2. Meýdandan ýygyp alyp, döwlete tabşyrylan pagta çig maly üçin fermeriň alan girdejisi, pagtanyň eksportyndan düşen daşary ýurt walýutasy, tikińçileriň tiken köýnekleri üçin alýan haklaryny ýurdumyzyň içerki önümi diýsek bolarmy?
3. "Özbegistan howa ýollarý" milli awiakompaniýasynyň hyzmatlary üçin daşary ýurtly syáhatçylar tarapyndan tölenen walýutany, bazarlarda satylýan tropik miweleri (banan, ananas, apelsin ýaly), eksport üçin öndürilen "Cobalt" awtomobili içerki önümmi?
4. Özbegistan kompaniýasynyň daşary ýurtdaky şahamçasy öndüren önum ýurdumyza içki önümi bolup bilermi?
5. Daşary ýurt kompaniýasynyň ýurdumyzdaky şahamcasynyň öndüren önümi ýa-da eden hyzmaty nähili?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. JIÖ, JMÖ, SIÖ, SMÖ we MG bir-birinden nämesi bilen tapawutlanýar?
2. Náme sebäpden ýurtda öndürilen ähli harytlar we hyzmatlar bahasy hem JIÖ-e goşulybermeýär?
3. Ahyryk we aralyk önumlere 3 sanydan mysal getiriň.
4. Bir ýurduň JMÖ mukdary 7669 mln ABŞ-nyň dollaryny, daşary ýurtly raýatlara tölenen girdejiler 190 mln ABŞ-nyň dollaryny, başga döwletlere goýlan maýa goýumyndan düşen girdejiler bolsa — 205 mln ABŞ-nyň dollaryny düzdi. Bu ýurduň JIÖ mukdaryny tapyň.
5. Ýurt JIÖ-iniň ösüşi ykdysadyýetiň ösüşine nähili täsir edýär?
6. Ilatyň jan başyna dogry gelen JIÖ nämäni aňladýar?

Şuny ýatda saklaň!

- Jemi içerki önum ýurduň ykdysady ukybynyň esasy ölçegidir. Ol ýurduň ykdysadyýetiniň ýagdaýyny görkezýär.
- Dürlü ýurtlardaky ilatyň durmuş abadançylygy bu ýurtlaryň ilatynyň jan başyna dogry gelen JIÖ kömeginde özara deňeşdirilýär.
- Ilatyň jan başyna dogry gelen JIÖ ýurduň ilatynyň zähmet öndürijiliginı hem görkezýär.

Mälim bolşy ýaly, ýurduň belli bir ýıldaky makroykdysady görkezijileri (JIÖ, JMÖ, SIÖ, SMÖ we MG) şol ýylarda amalda bolan nyrlarda hasaplanýar. Bu görkezijileriň garalýan ýıldaky häzirki nyrlarda hasaplanan bahasyna *nominal baha* diýilýär. Ýöne mälim bolşy ýaly, nyrlar ýyldan ýyla üýtgap durýar. Şonuň üçin ýurduň dörlü ýyllardaky görkezijileri özara deňeşdirilende, olaryň real bahasyndan peýdalanylýar.

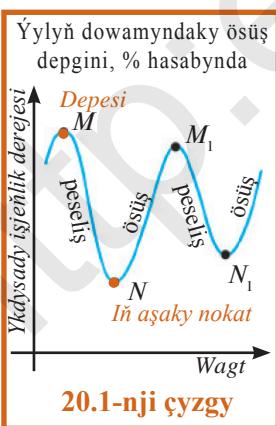

Formula

JIÖ real we nominal bahalarynyň arasyndaky baglanyşyk- nyrlaryň ösüş indeksi
 $JIÖ_r$ — real baha; $JIÖ_n$ — nominal baha;

$$JIÖ_r = \frac{JIÖ_n}{I}$$

Aýdaly, 2015—2018-nji ýyllarda ýurtdaky nyrlar 1,5 esse artypdyr, ýagny bu döwürdäki nyrlaryň ösüş indeksi 1,5-e deň bolup, 2015-nji ýıldaky JIÖ-iň nominal bahasy — 19,35 trln şertli pul birligi (şpb), 2018-nji ýıldaky JIÖ-iň nominal bahasy bolsa 36,84 trln şpb-ni düzen bolsun. Bu görkezijileri özara deňeşdirmek üçin olary birmeňzeş nyrlarda hasaplamaly bolýar. Munuň üçin 2015-nji ýıldaky nyrlar esas edip alynyar. Bu nyrlarda 2015-nji ýıldaky JIÖ bahasy berlen. Indi 2018-nji ýıldaky JIÖ-i 2015-nji ýıldaky nyrlarda hasapláýarys. Munuň üçin 2018-nji ýıldaky JIÖ-iň nominal bahasyny nyrlaryň ösüş indeksine bölsek ýeterli. Emele gelen baha — 24,56 trln şpb 2018-nji ýıldaky JIÖ-iň 2015-nji ýyla görä real bahasyndan ybarat bolýar. Şundan soň, 2015-nji ýıldaky JIÖ nominal bahasy we 2018-nji ýıldaky real bahasy özara deňeşdirilýär we 2018-nji ýyla 2015-nji ýyla görä JIÖ bahasy $24,56 : 19,35 = 1,27$ esse artypdyr diýen netijä gelinýär. Umuman alanda, häzirki ýıldaky ykdysady görkezijiniň käbir ýyla görä real bahasyny tapmak üçin onuň nominal bahasy bu döwürdäki nyrlaryň umumy ösüş indeksine bölünýär.

Bazar ykdysadyýetiniň iki asyrlyk taryhy oňa tolkun şekilli ösüş mahsus bolýandygyny tassyklady. Mälim bolşy ýaly, bazar ykdysadyýeti höküm sürüyän döwletlerdäki ykdysady işjeňlik mälim döwürlerde ösüp, soň bolsa peselip, döwürleyín ýagdaýda yrgyldap durýan eken. Yurduň ykdysadyýetiniň bir gezek yrgyldysyna — bir gezek ösüp, soň peselmegine

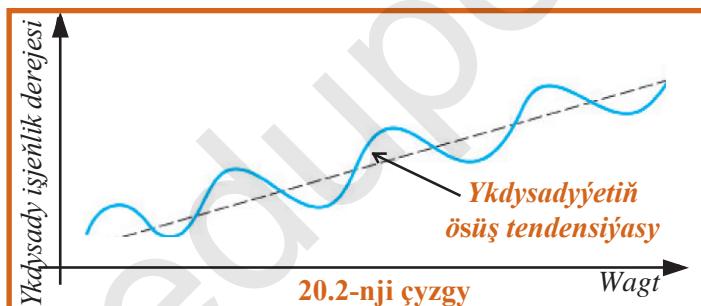
giden wagt ykdysady döwür diýlip atlandyrylyar. 20.1-nji çyzgydaky ykdysady döwri alyp garaýan bolsak, ol ykdysady ösüş we ykdysady peseliş aralyklaryndan ybarat bolup, M nokat bu döwürdäki ykdysady işjeňligiň iň ýokary nokady (depezi), N nokat bolsa iň aşaky nokadyndan ybarat bolýandygyny görüp bileris.

Ykdysady görkezijiniň nominal bahasy — bu onuň häzirki nyrlara görä hasaplanan bahasy.

Ykdysady görkezijiniň real bahasy — käbir esas edip alınan ýyldaky nyrlara görä hasaplanan bahasy.

Ykdysady döwür — ýurduň ykdysadyýetiniň bir gezek yrgyldamagyna — bir ösüp, soň peselmegine giden wagt.

Eger ykdysady ösüşiň ulurak döwrünü gözden geçirýän bolsak, 20.2-nji çyzgyda görkezilen ýagdaýy görüp bileris. Munda ykdysady işjeňlik yrgyldap dursa-da, umuman alanda, ykdysadyýetde ilerleme — ösüş bolýandygyny nygtamak ýerliklidir. Ykdysadyýetde azyndan alty aýyň dowamynda real JIÖ-iň kemelmegi anyklansa, bu ykdysady peselmeden habar berýär.

Döwletiň iň möhüm wezipelerinden biri ýurta ykdysady ösüşi üpjün edip durmakdan ybarat. Çünkü ilat sany artyp, olaryň zerurlyklary günden — güne barha artýar. Diýmek, gitdigiçe köpräk haryt öndürmek we hyzmatlary etmeli bolýar. Şeýle şertde döwlet ýurduň önumçilik mümkünçiliklerini ýokarlandyrmaý, ýagny ykdysady ösüşi üpjün etmeli bolýar. *Ykdysady ösüş* diýip, ýurta üzňüsiz ýagdaýda umumy önum öndürmek göwrüminiň barha artmagyna aýdylýar. Ykdysady ösüş derejesini birnäçe usullarda hasaplamaý mümkin. Adatda, ykdysady ösüş — ýurtdaky real JIÖ-iň ösüş derejesi bilen ölçenýär. Ýokarda garalan mysalda 2015—2018-nji ýyllarda JIÖ-iň real bahasy 1,27 esse artan bolup, bu — ýurta garalýan döwürde

ykdysady ösüş bolanlygyny delillendirýär. Käte ykdysady ösüş — JMÖ-iň ösüş derejesi bilen ýa-da ilatyň jan başyna dogry gelýän real JMÖ-iň (ýa-da JIÖ-iň) artyş derejesi bilen hem ölçenýär.

Ykdysady ösüše iki hili: ekstensiw we intensiw ýollar bilen gazanmak mümkün. Ekstensiw ösüş goşmaça mukdardaky önemçilik resurslaryny önemçilige çekmek bilen gazanylýar. Munuň üçin täze ýerler özleşdirilýär, köp mukdarda gazylyp alynýan peýdaly zatlar we zähmet resurslary önemçilige çekilýär. Intensiw ösüş bar resurslardan netijeli peýdalanmak arkaly üpjün edilýär. Ol ylmyň we tehnikanyň gazananlary, täze tehnologiýalary önemçilige ornaşdymak, işçileriň bilimlerini we endiklerini artdyrmak ýaly ýollar bilen gazanylýar.

Ýurtda baý we garyp maşgalalar bolşy ýaly, dünýäde hem baý we garyp ýurtlar bar. Halkyň baý ýa-da garyplygy onuň ykdysady ösüş derejesi, ýagny ilatyň jan başyna dogry gelýän jemi milli öneminiň göwrümi bilen ölçenýär. Ilatyň jan başyna dogry gelýän JMÖ(JIÖ) mukdarynyň köp ýa-da azlygyna garap döwletler ösen we ösýän toparlara bölünýär. Ösen ýurtlaryň ykdysadyýeti häzirki zaman önemçilik tehnologiýalary, hünärli hünärmenler bilen üpjün edilen bolup, esasan, senagat önemçiliği ugurlaryna ýöriteleşen.

Ösýän döwletleriň özi ýene ikä — girdejiler derejesi ortaça we pes bolan döwletlere bölünýär. Bu döwletleriň ykdysadyýeti esasan çig mal eksportyna we oba hojalygyna ýöriteleşen. Özbekistan girdejiler derejesi ortaça bolan ösýän ýurtlaryň hataryna girýär. Girdejiler derejesi pes bolan ýurtlarda önemçiliği ösdürmäge sarplanýan maýa goýumlary (inwestisiýalar) örän kem bolýar. Netijede zähmet öndürijiliği pes bolmagynda galýar. Önümçiliğiň göwrümi kemelip, ösüp barýan ilatyň girdejileri gitdiçiे kemelibерýär.

Yurduň ilatynyň durmuş derejesi ykdysady ösenlik derejesini aýdyňrak görkezýär. Çünkü ol diňe bir ilatyň jan başyna dogry gelýän JMÖ(JIÖ) bahasy bilen däl, eýsem ýene ençeme görkezijiler esasynda ölçenýär. Ilatyň durmuş derejesi adam başyna köpräk maddy nygmat döretmäge däl, eýsem tapylan girdejini nähili we nirä ulanymagyna-da bagly. Aýdaly, bir ýurtda uly mukdarda JMÖ(JIÖ) döredilse, emma onuň köp bölegi harby maksatlara sarplansa, bu ýurduň ilatynyň durmuş derejesinde nähili gowy özgeriş bolmagy mümkün? Dürli ýurtlaryň ilatynyň durmuş derejesi özara ençeme ykdysady we sosial görkezijileriň kömeginde deňeşdirilýär. Her ýyl Birleşen Milletler Guramasynyň “Adamyň ösüsü baradaky doklad”ında bu görkezijiler barada maglumat berlip barylýar.

Ilatyň durmuş derejesini deňeşdirmekde, esasan, aşakdakylar hasaba alynýar: 1) ilatyň sowatlylyk derejesi; 2) edilýän lukmançylyk hyzmatynyň derejesi; 3) ilatyň sagdynlyk derejesi; 4) ömür görmek dowamlylygy; 5) şäher ilatynyň sany; 6) ýasaýyş jaýy bilen üpjünçilik derejesi; 7) maşgalalaryň medeni-durmuş harytlary: telewizor, telefon, şahsy kompýuter, internet pudagy, doňduryjy ýaly harytlar bilen üpjünçilik derejesi; 8) tälime goýberilýän harajatlaryň mukdary; 9) adam hukuklarynyň kepillendirilenlik derejesi; 10) jenaýatçylyk derejesi; 11) saglygy goraýyşa goýberilýän harajatlaryň mukdary; 12) daşky gurşawyň goralanlygy we başgalar.

Dünýäde ilatyň durmuş derejesiniň görkezijileri boýunça ýokary orunlary Kanada, Fransiýa, Norvegiýa, ABŞ, Islandiýa, Finlýandiýa, Niderlandiýa, Yaponiýa, Täze Zelandiýa we Şwesiýa ýaly döwletler eyeläp gelýär.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. JIÖ(JMÖ)-iň nominal we real bahalarynyň tapawudy nämede?
2. Ykdysady döwür näme we onuň nähili bölekleri bar?
3. Bazar şertinde ykdysadyýet näme üçin döwürleýin ýagdaýda yrgyldap ösýär?
4. Ykdysady ösüş näme we ol nähili ölçenýär?
5. Ykdysady ösüşiň ekstensiw we intensiw usullarynyň tapawudyny aýdyň.
6. Ykdysady ösüşi ilatyň durmuş derejesiniň artmagy diýip kesitlemek mümkünmi?
7. Ykdysady ösen ýurt diýende nämäni düşünýärsiňiz?
8. Döwletler ösenlik derejesine görä nähili toparlara bölünýär?
9. Ýurduň ykdysady ösenligi hemişe ilatyň durmuş derejesiniň ýokarydygyny delillendirýärmi?
10. Ilatyň durmuş derejesi pes bolan döwletlere mysal getiriň.
11. Ykdysady abadançylyk näme we ol nämä bagly?

Şuny ýatda saklań!

- Ýurduň ilatynyň durmuş derejesiniň ýokary bolmagy ykdysady abadançylykdan habar berýär.
- Ykdysady abadançylyk ýurt boýunça döredilen umumy önümiň köplüğü bilen däl, eýsem milli baýlygy ilatyň bähbitlerini gözläp, adalatly we akyllý başly gaýtadan paýlamaga bagly.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Özbegistanyň ykdysadyýetiniň esasy pudaklaryny sanaň.
2. Bu pudaklardan haýsysy ykdysadyýetde öndebarlyjy ugur hasaplanýar?
3. Ýurdumyzdaky göze görnen önumçilik kärhanalaryndan haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Siziňçe, döwlet haýsy ugurlara köpräk üns bermeli?
5. Ykdysadyýetiň haýsy uğrunda hususy sektoryň ülsi köpräk diýip oýlaýarsyňyz? Haýsy ugurlarda kemräk?
6. Senagat, oba hojalygy we hyzmat etmek ugurlarynyň gelejegi barada näme diýip bilersiňiz?
7. Respublikamyzyň ykdysadyýetiniň dünyä ykdysady bileleşigine girip barmagy (integrasiýasy) barada nämeleri bilýärsiňiz?

Meýdany. Respublikamyzyň meýdany 448,9 müň kwadrat kilometri düzýär. Onuň 60 göterimi oba hojalygyna ýaramly ýerlerdir.

İlaty. Döwlet statistika komitetiniň habaryna görä, 2019-njy ýylyň 1-nji ýanwar ýagdaýyna ýurdumyzyň ilaty 33 million adamdan geçdi. İşçi güýji resurslary ilatyň ýarysyny diýen ýaly düzýär.

Tebigy resurslary. Özbegistanyň çäginde 2700-den artyk gazylyp alynýan peýdaly zatlaryň perspektiw känleri tapylan. Respublika ýer astyndan ýylyna gazyp alynýan peýdaly zatlaryň bahasy 5,5 milliard dollardan köpdür.

Özbegistan altın gidlary we gazyp çykarmak boýunça dünýädäki iň öndebarlyj orunlardan birini eýeleýär. Respublikamyz ýerasty kümüse hem baýdyr. Ýurdumyz mis gidlarynyň mukdary boýunça dünýäde ýedinji orunda durýar. Uranyň tapylan gidlary ony 50—60 ýyl gazyp almagy üpjün edýär. Özbegistan anyklanan uran gidlary boýunça dünýäde 11-nji orny, gazyp almak boýunça bolsa 9-njy orny eýeleýär. Respublikamyzda 160- dan artyk gaz, nebit, kömür känleri gözläp tapylan we açylan, olaryň köpüsi peýdalanmaga tabşyrylan. Olardan 5 million tonnadan artyk nebit we gaz kondensaty alynýar.

Her ýyl respublikamyzda 50 milliard kub metrden artyk mawy ýangyç-gaz alynýar. Bu öz zerurlyklarymyzy doly üpjün etmek bilen, ony başga döwletlere eksport etmek mümkünçiliginı hem berýär. Bir ýylда gazyp çykarylýan kömür dört million tonnadan artyk. Özbegistanda gözläp tapylan kömrүň umumy gidlary 2 milliard tonnadan köp.

Senagaty. Pagta arassalaýan, maşyngurluşyk, nebiti gaýtadan işleýän, reňkli metallurgiya, energetika, dokmaçylyk, gaz, awtomobilgurluşyk, oba hojalyk önumlerini gaýtadan işleýän, elektrotehnika, radioteknika we başgalar. 100-den artyk pudaga degişli 2200-den gowrak iri önumçilik kärhanalary iş alyp barýar. Häzirki gündé ABŞ-nyň “General Motors” kompaniyasy bilen edilýän hyzmatdaşlykda “Tracker”, “Gentra”, “Nexia-3”, “Malibu” we “Spark” kysymly dünýä standarlaryna doly jogap berýän häzirki zaman awtomobilleri öndürilýär. Samarkant şäherinde bolsa “Isuzu” kysymly orta göwrümlü awtobuslar we ýuk awtomaşynlary hem-de “MAN” we “KAMAZ” kysymly iri tonnaly ýuk awtomaşynlary öndürilýär. Bu bolsa, öz nobatynda, Özbegistanda maşyngurluşyk senagaty ýyldan-ýyla ösüp, dünýä ülňülerine uýgunlaşyp, ösüp barýandygyny delillendirýär.

Geçen bir ýylyň içinde JIÖ düzümindäki senagatyň ülsi 22,2%-den 26,3% čenli artypdyr. Bu Özbegistanyň ykdysadyýetiniň ýokary templerde senagatlaşanlygynyň tassyklamasdydr.

Respublikanyň energoulgamynyň umumy kuwwaty 14,15 GVt-dan artyk bolup, bu ulgam ýylylyk we gidrawlik elektrik stansiýalaryny öz içine alýar.

Özbegistanda ykdysadyýetiň senagat, gurluşyk, oba hojalygy ugurlarynyň çalt depginler bilen ösmegi, ilatyň durmuş derejesiniň gowulanmagy elektrik energiýasyna bolan talabyň ýiti artmagyna getirýär. Bu bolsa döwletimiziň öñünde elektrik energiýasyny öndürmegi ýiti artdyrmak talabyny goýýar. Ynha şu talaby kanagatlandyrmak maksadynda hökümetimiziň Russiýanyň "Rosatom" Döwlet Korporasiýasy bilen hyzmatdaşlykda kuwwaty 24GVt-a deň bolan atom elektrostansiýasyny gurmak boýunça karary uly ähmiýete eýedir.

Ine şu maksatda Prezidentimiziň permany boýunça "Uzatom" atom energetikasyny ösdürmek agentligi düzüldi. Munuň bilen diňe bir ýurdumyzda däl, eýsem Orta Aziýa çäginde misli bolmadyk taze häzirki zaman ugruny esaslandyrdy.

Aýratynam, uran gɔrlaryny gazyp almak boýunça dünýäde öñdebaryjy orunlardan birini eýelemegimiz ýurdumyzda atom energetikasyny ösdürmek üçin uly esas bolup hyzmat edýär.

Oba hojalygy. Özbegistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlaryna görä 2018-nji ýyl ýagdaýyna Özbegistanyň ilatynyň 49,5 %-i obalarda ýaşayár. Şu sebäpli, ykdysadyýetde oba hojalygynyň tutýan orny bölek. Yurduň JIÖ-iň 32,4 %-i oba we balyk hojalygyna dogry gelýär. Geçen bir ýylyň içinde bu görkeziji 1,6 %-e peselendigi anyklandy. Pagtaçylyk oba hojalygynyň öñdebaryjy pudagy hasaplanýar. Umumy oba hojalyk öňümleriniň 53,2 %-i daýhançylykda, 46,8 %-i çarwaçylykda döredilýär.

Özbegistan pagta süýümimi öndürmek boýunça dünýäniň öñdebaryjy ýurtlaryndan biridir. Respublikada uly göwrümde galla ýetişdirmek üçin esas döredilen. Ahyrky wagtlarda ýylyna 6 million tonnadan artyk galla ýetişdirilýär. Respublika miwe-gök öňümleri, üzüm, pile, garaköl bagana, ýuň ýetişdirmekde GDA ýurtlarynyň arasynda öñdebaryjy orny eýeleýär.

Bilärsiňizmi?

Dünýä kartasyna gowy üns berseňiz, respublikamyz deňze çykmak mümkünçilikleri taýdan amatsyz geografik mekanda ýerleşýär. Dünýäde diňe iki ýurt — Lihtensteýn we Özbegistan ilaty dünýä okeanyna çykmak üçin azyndan iki döwletiň araçagini kesip geçmeli bolýar. Bu ykdysadyýetimiziň öñünde nähili kynçylyklary döredilýär?

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Özbegistan Respublikasynyň tebigy baýlyklary barada aýdyp beriň.
2. Özbegistanyň ykdysadyýetiniň öñdebaryjy pudaklaryny aýdyň.

3. Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlan önumçilik kärhanalary barada nämeleri bilýärsiňiz?
4. Özbegistan Respublikasy ykdysadyýetiniň ösenlik derejesine görä nähili döwletleriň hataryna girýär?
5. Özbegistanyň energetikasyny ösdürmegiň derwaýslygy artýanlygynyň sebäbi nämede?
6. Özbegistanda atom elektrostansiýasy gurulmagynyň ähmiýeti nämede?
7. Respublikamzyň ykdysadyýetiniň görkezijilerini bir ösen döwlet bilen we bir GDA ýurdunyň görkezijileri bilen özara deňesdiriň.

Ýumuş

Özbegistan Respublikasynyň Döwlet statistika komitetiniň maglumatlary esasynda Özbegistan Respublikasynyň 2017-nji we 2018-nji ýyllardaky JIÖ-iniň ykdysady iş görnüşleri boýunça ösüş depginlerini derňän we ýyllar boýunça deňesdiriň.

Görkezijiniň ady	2017-nji ýyl	2018-nji ýyl
Jemi içerki önum	5.3%	5.1%
Senagat önumleri	4.6%	10.6%
Oba, tokaý we balyk hojalygy	2.0%	0,3%
Gurluşyk	5.6%	9,9%
Transport, saglygy goraýyş, habar we aragatnaşyklar	8.9%	6,3%
Söwda, ýasaýyş we iýmitleniş boýunça hyzmatlar	3.9%	4,4%
Başgalar	7.3%	5,4%
Önumlere salynýan salgylar we paçlar	5.3%	5.5%

Şuny ýatda saklaň!

- Özbegistan Respublikasy ilatyň jan başyna dogry gelýän JIÖ ortaça bolan, ösýän döwletleriň hataryna girýär.
- Özbegistan dünýädäki ykdysadyýeti iň çalt depginler bilen ösüp barýan döwletlerden biridir.

IV BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Ýurduň ykdysadyýetiniň nähili esasy görkezijilerini bilyärsiňiz?
2. JIÖ, JMÖ, SIÖ we MG nähili hasaplanýar.
3. Ahyrky we aralyk önumler nähili tapawutlanýar?
4. Ilatyň durmuş derejesi næmelere bagly?
5. JIÖ(JMÖ)-iň nominal we real bahalary nähili tapawutlanýar?
6. Ykdysady döwrüň düýp manysyny düşündirip beriň.
7. Ykdysady ösüş nähili anyklanýar?
8. Özbegistanyň esasy makroykdysady görkezijilerini aýdyň.

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Ahyrky önumler, 2. Jemi ierki önum (JIÖ),
3. Sap ierki önum (SIÖ), 4. Milli girdeji (MG),
5. Ykdysady görkezijiniň nominal bahasy,
6. Ykdysady görkezijiniň real bahasy, 7. Ykdysady döwür,
8. Ilatyň durmuş derejesi, 9. Ykdysady bolelinlik.

DÜŞÜNDİRİSLER:

- a) ýurduň çäginde bir ýylyň dowamynda öndürilen, gutarnyklý
görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasy;
- b) jemi ierki önumden amortizasiýa goýbermesiniň aýrylanyna deň;
- d) ýurduň ilatynyň bir ýyllyk jemi iş haky, gösterim, renta ýaly girdejileri
we ähli kärhanalaryň peýdasynyň umumy mukdary;
- e) hæzirki nyrlara görä hasaplanan baha;
- f) ýurduň ykdysadyýetiniň bir ösüp, soň peselmegine giden wagt;
- g) sarp ediše taýýar we başga işläp bejerilmeýän harytlar we hyzmatlar;
- h) käbir esas edip alınan ýyldaky nyrlara görä hasaplanan baha;
- i) ýurduň raýatlarynyň durmuş şertleriniň umumy häsiyetnamasy;
- j) dowamynda ýurduň ilatynyň durmuş derejesiniň üzňüsiz ýokary
bolup durmagy.

D. 97-nji sahypadaky IV babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. Aşakdaky harytlaryň haýsysy ahyrky haryt hasaplanmaýar?
A) Dellek hyzmaty; B) Tikinçilik sehiniň ammaryndaky sapak;
D) Aşhanadaky tagam; E) Dükandaky kitap.
2. Özbegistan nähili döwletleriň toparyna girýär?
A) Ösen döwletler;
B) Girdejiler derejesi pes bolan döwletler;
D) Ösyän döwletler;
E) Dogry jogap ýok.
3. Aşakdaky formulalardan haýsysy nädogry?
A) $JMÖ = JIÖ + E - I$; B) $SIÖ = JIÖ - A$;
D) $SMÖ = JMÖ - A$; E) $JMÖ = JIÖ - E + I$.
4. Ýurduň maýa goýumlarynyň hasabyna daşary ýurtlarda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň jemi bahasy, daşary ýurt maýa goýumy hasabyna ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyndan köp. Munda:
A) JMÖ JIÖ-den uly bolýar;
B) JMÖ JIÖ-e deň bolýar;
D) JMÖ JIÖ-den kiçi bolýar;
E) JMÖ JIÖ-den uly hem, kiçi hem bolmagy mümkün.
5. Ösen döwleterde ilatyň jan başyna dogry gelýän JMÖ näçe?
A) 7510 dollardan kem; B) 7510 dollardan köp;
D) 6400 dollardan kem; E) 5400 dollardan kem.
6. Ilatyň durmuş derejesini anyklamakda näme hasaba alynýar?
A) Ilatyň sowatlylyk derejesi;
B) Lukmançylyk hyzmatynyň derejesi;
D) Medeni we durmuş harytlar bilen üpjünçilik derejesi;
E) Ýokardakylaryň ählisi.
7. Ýurduň ykdysady ösenlik derejesini haýsy görkeziji aýdyňrak görkezýär?
A) Ilatyň jan başyna dogry gelen JIÖ;
B) Ilatyň jan başyna dogry gelen JMÖ;
D) Ilatyň jan başyna dogry gelen milli girdeji;
E) Ilatyň durmuş derejesi.

2018-nji ýylyň 21-nji sentýabır günü “2019 – 2021-nji ýyllarda Özbegistan Respublikasyny innowasion ösdürmegiň strategiýasyny tassyklamak barada”ky Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň permanyna gol çekildi we köpçülükleyin habar serişdeleri arkaly yqlan edildi.

Permana esasan, 2019 – 2021-nji ýyllarda Özbegistan Respublikasyny innowasion ösdürmegiň strategiýasy tassyklandy we resmi hukuk resminamasы derejesini aldy.

Permanda strategiýanyň baş maksady edip adam kapitaly kesgitlenen. Permanda adam kapitaly – ýurduň halkara meýdandaky bäsdeşlik edip bilijilik derejesini innowasion taýdan ösenligini kesgitleyän faktordygy nygtalan.

Permanda strategiýanyň esasy wezipeleri edip aşakdakylar kesgitlenen:

– Özbegistan Respublikasynyň 2030-njy ýyla baryp Global innowasion indeks reýtingi boýunça dünýäniň 50 iň öndebarlyjy ýurdunyň hataryna girmegini gazaňmak;

– Tälim we ylym-bilimi ösdürmek, olary häzirki zaman talaplaryna laýyklaşdyrmak;

– Innowasiýalaryň, dolandyryşyň häzirki zaman usullary, bäsdeşlik edip bilyän biznes gurşawyny şekillendirmek we ösdürmek;

– Häzirki zaman we durnukly ykdysady infragurluşy döretmek.

Onda, şonuň ýaly-da, dünýä ylmynyň häzirki zaman gazananlary, innowasion taglymlar, işlenmeler we tehnologiyalar esasynda ýurdy çalt ösdürmek kabul edilen strategiýanyň maksadydygy hem aýratyn düşündirilen.

SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. Özbegistan özüniň ösmegi üçin innowasion ösusý yoluny saýlanlygynyň sebäbinidir.
2. Siz özüñiziň töwereginizdäki durmuşdan innowasion ösusý mýsal getirjek boluň. Munda birinji nobatda size iň ýakyn bolan tálım, sport, telekeçilik ugurlaryndaky özgerişleri ünsden gaçyrmaň.
3. Özbegistany dünýäniň 50 iň öndebarlyjy ýurdunyň hataryna girizmek – siz ýaşlaryň wezipäňiz bolýandygyny düşünýärsiňizmi? Siz bu wezipä özüñizi nähili tayýarlamalysyňz diýip oýlaýarsyňz?

Inflýasiýany jylawlamazdan, makroykdysady durnuklylygy gazanmak mümkün däl.

Şawkat Mirziýaýew

V bap. Inflýasiýa we işsizlik

Ilatyň arasynda işsizligi kemeltmeli, adamlaryň we maşgalalaryň girdejisini artdyrmaly.

Şawkat Mirziýaýew

22-nji TEMA

INFLÝASIÝA WE ONUŇ GÖRNÜŞLERİ

Sadullaýewleriň maşgalasynyň ortaça bir aýlyk harajatlary:

şahsy sarp ediş harytlary we hyzmatlary — 280 000 som

Öý we hojalyk harytlary — 150 000 som

Azyk — 1 200 000 som

Egin-eşik — 950 000 som

Medeni harytlar we hyzmatlar — 100 000 som

Gündelik we başga harajatlar — 350 000 som

Jemi aýlyk çykdajy — ... som

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. Sadullaýewler maşgalasynyň bir aýlyk harajatlarynyň jedweli esasynda aýlyk jemi çykdajynyň mukdaryny hasaplaň.
2. Eger azyklaryň nrhy 20% artsa, Sadullaýewler maşgalasynyň aýlyk harajatlarynyň mukdary näçe soma we näçe göterime köpeler?
3. Eger maşgalanyň girdejileriniň mukdary üýtgemedik bolsa, siziň pikiriňizce, soňky aýdan bu maşgalanyň haýsy harajatlary köpeler, haýsylary bolsa kemeler?
4. Munda, siziň pikiriňizce, harajatlaryň düzümi nähili üýtgemegi mümkün?

Mälim bolşy ýaly, her bir döwletiň çäginde mälim mukdardaky pul dolanyşykda bolup, aluw-satuw prosesleri ol arkaly amala aşyrylyar. Şu sebäpli, dolanyşykdaky pullar elden ele geçip, dyngysyz aýlanyp durýar. Puluň käbir aluw-satuw prosesinde gatnaşyp, elden ele geçmegi, onuň bir gezek aýlanandygyny aňladýar. Dolanyşykdaky puluň mukdarynyň bir ýylyň dowamynda näçe gezek aluw-satuw proseslerinde gatnaşandygyna garap, onuň aýlanyş tizligi anyklanýar. Eger dolanyşykdaky puluň mukdary onuň aýlanyş tizligine köpeldilse, ýylyň dowamynda ýurtda öndürilen we ilat tarapyndan satyn alınan harytlaryň we hyzmatlaryň bahasy alynýar.

Ikinji tarapdan, ýylyň dowamynda öndürilen harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyny harytlaryň we hyzmatlaryň mukdaryny birlik önumiň ortaça nyrhyna köpeldip hem anyklamak mümkün. Diýmek, ýokardaky pikirlere

esasan, $M \cdot V = P \cdot Q$ görünüşdäki Fişeriň deňlemesi diýlip atlandyrylan deňlemäni alarys. Bu ýerde, M — dolanyşykdaky pul massasy, V — puluň aýlanyş tizligi, P — birlik harydyň ortaça nyrhy, Q — harytlaryň we hyzmatlaryň mukdary. Fişeriň deňlemesi islendik döwletiň ykdysadyýeti üçin ýerlikli bolup, *pul dolanyşygy kanunu* diýlip hem atlandyryylýar.

Pul massasy — ýurtda dolanyşykda bolan ähli pul serişdeleriniň jemi.

Puluň aýlanyş tizligi — puluň aluw-satuw prosesinde gatnaşyp, bir ýylyň dowamynda elden ele geçmek sany.

Irwing Fişer öz ylmy işiniň esasy bölegini ykdysadyýet ylmynyň haryt-pul gatnaşyklaryna degişli meseleler boýunça nazary gözlegler alyp barmaga bagışlapdyr.

Onuň ylmy gözleglerini üstünlikli alyp barmagynda matematika boýunça çuňňur maglumaty kömek edipdir.

Irwing Fişer (1867-1947)

Eger ýurduň ykdysadyýetinde dolanyşykdaky puluň mukdary köpelip gitse, pul dolanyşygy kanunyna görä, Fişeriň deňlemesindäki deňagramlylygy dikeltmek üçin ýa-da harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümini köpeltmek ýa-da harytlaryň we hyzmatlaryň ortaça nyrhyny artdyrmały bolýar. Ýöne harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümini bir sellemde artdyrmak mümkün däl. Şonuň üçin, dolanyşykdaky puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrlarylýar.

Ykdysadyýetde ortaça nyrlarylýar üzňüsiz artmagy prosesine *inflýasiýa* diýilýär. Inflýasiýa, öz nobatynda, döwletiň pul birliginiň hümmetiniň gaçmagyna getirýär. *Puluň hümmetiniň gaçmagy* diýip, oňa satyn almak mümkün bolan harytlaryň mukdarynyň kemelmegine aýdylýar. Puluň hümmeti harytlaryň nyrhynyň arzanlamagyna ýa-da gymmatlamagyna garap üýtgäp durýar. Eger nyrlar gymmatlasa, mälim mukdardaky pula satyn almak mümkün bolan harytlaryň mukdary kemelýär. Bu bolsa puluň hümmetiniň gaçandygyny delillendirýär. Tersine, eger bazardaky nyrlar arzanlasa, mälim mukdardaky pula köpräk haryt satyn almak mümkün bolýar. Bu puluň hümmetiniň artanlygyny görkezýär. Ykdysadyýetde ortaça nyrlarylýar üzňüsiz peselmek prosesine *deflýasiýa* diýilýär. Inflýasiýa makroykdysady proses bolup, ol ýurduň ykdysadyýetiniň hemme ugurlaryny öz içine alýar we ähli diýen ýaly harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlarylýar.

Inflýasiýanyň gelip çykyşynyň iki esasy sebäbini getirmek mümkün:

1. Dolanyşykda ýurtda öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasından köpräk mukdardaky puluň barlygy netijesinde. Munda harytlara we hyzmatlara bolan umumy talabyň mukdary teklip edilýän harytlaryň we hyzmatlaryň mukdaryndan köp bolýar. Şu sebäpli nyrlar artýar.

2. Harydy öndürmek üçin zerur resurslaryň (işçi güýji we çig mal) nyrlarynyň artmagy netijesinde. Meselem, işçi güýji resurslarynyň nyryhy, ýagny iş haky artdyrylsa, bir tarapdan harydyň nyryhy artýar (çünki, iş haky harydyň özünü ödeýis gymmatyna girýär), ikinji tarapdan bolsa ilateň elindäki pul massasy artýar.

Inflýasiýany jylawlap durmak gaty kyn iş. Bu iş döwletiň iň esasy ykdysady wezipelerinden biri hasaplanýar. Inflýasiýany gözegçilikden çykaryp goýbermek, onuň ösüp giperinflýasiýa öwrülmegine getirmegi mümkün. *Giperinflýasiýa* diýip, nyrlaryň çendenaşa artmagyna aýdylýar. Giperinflýasiýa wagtynda nyrlar ýylyna 50 esseden hem köpräk ýokarlanýar.

Inflýasiýa – ýurtdaky ortaça nyrlaryň üzňüsiz barha artmagy.

Inflýasiýa derejesi – mälim döwürdäki nyrlaryň artmagynyň göterimlerdäki mukdary.

Giperinflýasiýa – ýurtda ortaça nyrlaryň çendenaşa (ýylyna 50 esseden hem köp) artandaky ýagdaý.

Inflýasiýa barada aýdylanda sarp ediş bazaryndaky nyrlaryň özgermegini anyklamak üçin zerur bolan sarp ediş nyrlarynyň indeksi düşünjesini girizmeli bolýarys. Bu indeksi hasaplamak üçin ortaça sarp edişi adatda hemise satyn alýan harytlaryň belli bir, hemişelik toplumy alynyar. Bu indeksi hasaplanda ine şu harytlar toplumynyň dürli ýyllardaky nyrlarynyň jemleri deňesdirilýär. Meselem, 2017 – 2018-nji ýyllar boýunça sarp ediş nyrlarynyň indeksini anyklamak üçin harytlaryň we hyzmatlaryň belli bir hemişelik toplumynyň 2018-nji ýıldaky bahasyny 2017-nji ýıldaky bahasyna bölýaris.

$$\text{Formula} \quad I = \frac{P_2}{P_1}$$

Bu ýerde I – sarp ediş nyrlarynyň indeksi, P_1 – baza ýıldaky harytlaryň we hyzmatlaryň belli bir toplumynyň bahasy, P_2 – şu toplumynyň garalýan ýıldaky bahasy.

Ýokardaky formuladan peýdalanylý her bir maşgala öz “maşgala” inflýasiýasyny hasaplap çykarmagy mümkün. Munuň üçin maşgala

tarapyndan birinji ýylda satyn alnan harytlaryň we hyzmatlaryň sanawyny düzüp, olaryň umumy bahasyny hasaplap çykmalý. Soň edil şu maşgala tarapyndan hut şu sanaw boýunça soňky ýylda täze nyrlarda satyn alnan harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bahasyny hasaplap çykmalý. Soňky ýyl boýunça bahasy birinji ýyl boýunça hasaplanan baha bölmek arkaly maşgalaňzyň “inflýasiýasy”ny hasaplap bilersiňiz.

Yurt boýunça harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlaryna gözegçilik edip barmak üçin, adatda, belli bir harytlar we hyzmatlar toplumy hemişelik, üýtgemeýän edip belläp goýulýar we ine şu toplum boýunça nyrlaryň özgerişine gözegçilik edip barylýar. Şeýle topluma adatda “sarp ediş sebedi” diýilýär. Ýurduň ösenlik derejesine garap “sarp ediş sebedi”ne girizilýän harytlar we hyzmatlar hem dürli bolmagy mümkün. Ykdysadyyetde “minimal sarp ediş sebedi” düşünjesi hem bar bolup, bu “sebede” maşgalanyň ýaşamagy üçin iň zerur bolan harytlar we hyzmatlar girýär.

GÖNÜKME

Maşgalanyň ýyllyk harajatlarynyň 60%-ini düzýän azyklaryň nyryhy ýylyň dowamynda 80%-e artdy. Eger başga harajatlaryň nyryhy özgermedik bolsa, bu maşgala üçin ýyllyk inflýasiýa derejesi näçe göterimi bolýar?

BILİMİZİ SYNAŇ!

- Ýurdumyzda bir aýda pul näçe gezek aýlandy diýip oýlaýarsyňz?
- Pul dolanyşygy kanunyny Fişeriň deňlemesi esasynda düşündiriň.
- Ýurda näçe mukdardaky pul dolanyşykda bolmaly?
- Dolanyşykda bolan puluň mukdaryna nähili faktorlar täsir edýär?
- Inflýasiýanyň dûýp manysy nämeden ybarat?
- Deflýasiýa puluň hümmetine nähili täsir edýär?
- Inflýasiýa getirýän sebäpler nämelerden ybarat?
- Sarp ediş nyrlarynyň indeksi näme?
- “Sarp ediş sebedi” adalgasynyň manysyny aýdyň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ýurda dolanyşykdaky puluň mukdary harytlaryň we hyzmatlaryň görürümne laýyklykda üýtgäp durýar.
 - Dolanyşykdaky puluň mukdary köpelip, nyrlaryň artmagy inflýasiýa getirýär.
 - Inflýasiýa netijesinde puluň hümmeti gaçýar.

23-nji TEMA

INFLÝASIÝANYŇ NETIJELERI

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Inflýasiýa suratdaky adamlaryň durmuş derejesine nähili täsir edýär?
2. Puluň hümmetiniň gaçmagyna durmuşdan mysal getiriň.
3. Döwletimiz tarapyndan lukmanlaryň we mugallymlaryň aýlyklarynyň ýokarlanmagy bilen inflýasiýanyň arasynda nähili baglylyk bar?

Inflýasiýa ýyldan-ýyla üýtgap durýan hadysadır. Şonuň üçin hem *inflýasiýa derejesi* düşünjesini bilmek örän möhüm. Bu görkeziji esasy harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlarynyň ösüş tizligini görkezýär. Inflýasiýa derejesini sarp ediş nyrlarynyň indeksleri arkaly hasaplap çykarmak mümkün.

$$\text{Ýagny, inflýasiýa derejesi} = \frac{NI_1 - NI_0}{NI_0}$$

Bu formuladaky NI_0 – birinji ýyldaky sarp ediş nyrlarynyň indeksi, NI_1 – soňky ýyldaky sarp ediş nyrlarynyň indeksi. Hüt ine şu formula arkaly ykdysadyýetiň nähili ýagdaýdadygyny bilmek mümkün.

Ýökary derejeli inflýasiýa ykdysadyýet üçin örän ýakımsız hadysa bolup, ol ýurduň ähli raýatlaryna erbet täsir edýär. Bu döwürde döwlet

býujetinden aýlyk alýan gullukçylar, mugallymlar, lukmanlar, harbylar, pensiýa alýanlar, şonuň ýaly-da, serişdelerini toplaýan raýatlar köpräk zyýan çekýär. Çünkü ýyllaryň dowamýnda olar toplan pul serişdeleri tiz hümmeti gaçýar. Şu sebäpli adamlar banklardan amanatlaryny alyp, dükandan harytlary satyn alyp başlaýarlar. Netijede haryt gytçylygy emele gelmegini mümkin. Inflýasiýa derejesini hasaba almazdan, puluny başga birine karza bergen adamlar hem inflýasiýadan zyýan çekýärler.

Ösüş depginlerine garap inflýasiýanyň aşakdaky derejelerini tapawutlandyrýarlar: süýreniji, ylgaýy we giperinflýasiýa.

Süýreniji (aram) inflýasiýada nyrlarylaryň artmagy 10 %-den geçmeýär. Şeýle inflýasiýany ykdysatçy alymlar, adatda, ykdysadyýetdäki kadaly ýagdaý diýip garaýarlar.

Ylgaýy inflýasiýada nyrlilar 10%-den 50%-e çenli artýar. Bu ykdysadyýet üçin howply ýagdaýdyr. Şeýle ýagdaýda döwlet tarapyndan inflýasiýa garşıy tiz we ýiti çäreler görmek talap edilýär.

Giperinflýasiýa döwründe nyrlilar ýylyna 50 esseden hem köp artýar. Bu önemçilik kärhanalarynyň işine erbet täsir edýär. Önümçilik depginleri peselyär. Düzulen ylalaşyklar öz güýjuni ýitirýär, çünkü şartnamadaky nyrlilar taraplary kanagatlandyrmaýar.

Amanatçylaryň öz pul serişdelerini banklardan howlukmaç talap etmegi we almagy netijesinde banklar bankrotlyk ýagdaýyna düşüp başlaýar. Pul serişdeleri bar banklar hem karzyna pul bermekden gorkup başlaýar. Şeýle inflýasiýa wagtynda öndürilen harydy satmak hem peýdasyz bolup galýar. Çünkü çig mallaryň we resurslaryň nyrynyň gün saýyn artmagy sebäpli harydy satmakdan düşen pula ýene şonça haryt öndürmek gaty kyn bolýar.

Telekeçiler önemçilik bilen meşgullanmagyny bes edýärler. Köp önemçilik kärhanalary ýapylýar. İşsizler köpelýär. Telekeçiler diňe gysga möhletleyín söwda-satyk bilen meşgullanýan bolýar. Çünkü bu wagtda puluň hümmeti gaçmanka sarplamaly bolýar.

Bilýärsiňizmi?

Birinji jahan urşundan soň, 1923-nji ýylda Germaniýada nyrlilar 1,3 trillion esse artyp, giperinflýasiýa bolupdyr. 1985-nji ýylda Boliwiýada inflýasiýa derejesi 8000%-e ýetipdir. 1993-nji ýylda Braziliýada inflýasiýa derejesi 2148%, 1990-njy ýyllaryň başynda bolsa öñki sowet respublikalarynyň ählisinde inflýasiýa derejesi ýokary bolupdyr.

Giperinflýasiýa döwründe döwletiň birsydyrgyn geçýän ykdysady syýasaty hatardan çykýar. Döwlet býujetiniň ýetmezçiliği ýiti artýar. Döwlet öz üstündäki sosial wezipeleri ýerine ýetirmäge serişde tapyp

bilmän galýar. Ýurtda hem ykdysady, hem sosial krizis emele gelýär. Giperinflýasiýa netijesinde ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ugurlary zyýan çekýär. Bu günki günlerdäki giperinflýasiýa Wenesuela ýurdundaky ýagdaý aýdyň mysal bolup biler. Bu ýurtda 2018-nji ýýlda, Halkara walýuta gaznasynyň maglumatlaryna görä inflýasiýa derejesi 1 370 000% bolupdyr. JIÖ 15%-e gysgalypdyr, 3 milliondan artyk ilat giperinflýasiýadan kösenip ýurdu terk edipdir.

Inflýasiýanyň öňüni almaga gönükdirilen çäreler döwletiň esasy ykdysady wezipelerinden biri hasaplanýar. Döwletiň inflýasiýa garşy gönükdirilen çärelerine aşakdakylar girýär:

1. Dolanyşykdkaky artykmaç pul massasyny kemeltmek. Dolanyşykdkaky pul massasy onuň aýlanyş tizligine we öndürilýän harytlaryň we hyzmatlaryň bahasyna ýuwaş-ýuwaşdan uýgunlaşyp barylýar. Ilaty serişdelerini banklara goýmaga ýa-da döwlet tarapyndan çykarylan gymmatly kagyzlary satyn almaga ündeýärler. Bankdaky ilat amanatlary mälim möhlete “doñdurylýar”. Pul massasynyň kemelmegi talabyň kemelmegine, nyrhlaryň ösüşden togtap, peselmegine getirýär.

2. Önümçiliği höweslendirmek. Döwlet pul massasyny kemeltmek bilen birlikde önemçilik kärhanalarynyň işini goldaýar. Olara ýeňillikli kreditler berýär, salgyt ýeňilliklerini girizýär. Netijede harytlary we hyzmatlary öndürmegiň göwrümi artyp, dolanyşykdkaky pullar haryt bilen üpjün edilýär. Harytlaryň teklibiniň artmagy nyrhynyň peselmegine getirýär.

BILIMIÑIZI SYNAÑ!

1. Inflýasiýanyň erbet netijelerini aýdyň we düşündiriň.
2. Döwlet inflýasiýa garşy nähili çäreleri görmeli?
3. Inflýasiýa wagtynda öz serişdeleriňizi saklap galmak maksadynda nähili çemeleşen bolardyňyz? Bu döwletiň çärelerine laýyk gelermi?

Bilýärsiňzmi?

XV asyr beýik geografik açýşlar asyry bolup, İspaniya döwletiniň hazynasy Amerika kontinentinden getirilen altyna we kümüše barha dolýar. Şeýle bolsa-da, İspaniýada birnäçe asyrlardan bări üýtgewsiz gelýän nyrhlar ýiti artyp başlady. İspaniýada öndürilen harytlaryň nyrhynyň barha artmagy olaryň Ýewropa bazarlaryndan kowulmagyna getirdi. Netijede İspaniýanyň ykdysadyýeti krizise duçar bolup, bir möhlet Ýewropanyň yzagalak döwletlerinden birine öwrüldi.

Ýumuş

INFLÝASIÝADA KIM KÖPRÄK UTDURÝAR?

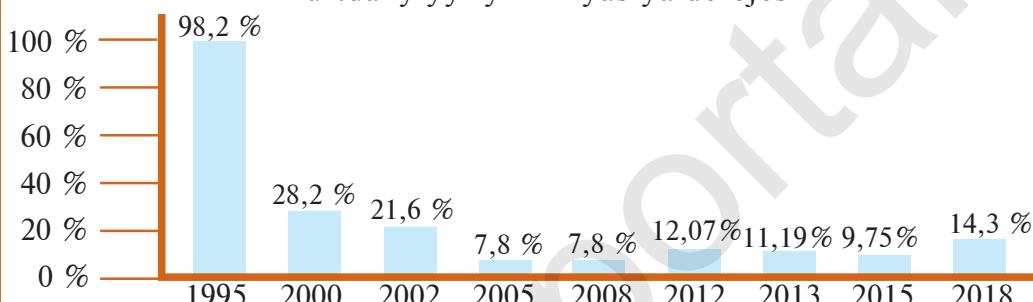
Askar Babanazarow 5 000 000 som serişdesini 24% ýyllyk göterim stawkasy bilen banka goýdy.

Nilufar Ergaşewa 5 000 000 som serişdesine gymmat baha şaý-sep satyn aldy.

Eýemberdi Esanow 5 000 000 som serişdesine hümmeti durnukly bolan daşary ýurt walýutasyny satyn aldy.

Ahunjan Soliyew 5 000 000 som serişdesine kerpiç zawodynyň ýonekeý aksiýalaryny satyn aldy.

Ýurtdaky ýyllyk inflýasiýa derejesi

- Diagrammadan ýurtda 2002-nji ýıldaky inflýasiýa derejesini anyklaň.
- Bu döwürde ýokarda agzalan raýatlaryň her birine inflýasiýa nähili täsir eden bolardy? 2018-nji ýilda nähili?
- Olardan haýssy inflýasiýadan iň köp zyýan çeken bolardy?
- Olardan haýsysynyň tutan ýolunu dogry diýip oýlayarsyňz?
- Umuman alanda, ýokary derejedäki inflýasiýa şertinde nähili çemeleşen makul? Öz maslahatlaryňzyň sanawyny düzүň we düşündiriň.
- Respublikamyzda soňky ýyllardaky inflýasiýa derejelerini düşündiriň.

Şuny ýatda saklaň!

- Ýokary derejeli inflýasiýa ýurduň ykdysadyýeti üçin duýarly zyýan yetirýär.
 - Inflýasiýadan köpräk döwlet býujetinden aýlyk, pensiýa alýanlar we amanatçylar zyýan çekýär.
 - Inflýasiýany dolanyşykdaky artykmaç pul massasyny kemeltmek we önmüçiliği höweslendiriji çäreleriň kömeginde jylawlamak mümkün.

Bank işgäri

Ylmy işgär

Dellek

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Bu käriň eýeleriniň aýlyk iş hakynyň mukdaryny takmynan belläň we olary kemelýän tertipde ýerleşdirip çykyň.
2. Náme sebäpden bu käriň eýeleriniň aýlyklarynyň mukdary dürlüce?
3. Siziňçe, aýlyk gazançlaryň mukdaryna nämeler tásir edýär?
4. Siz işsiz diýende nähili adamy göz öňüne getirýärsiňiz?

Adam zähmeti, onuň işçi güýji haryt hasaplanyp, işçi güýji bazarynda satylýar we satyn alynýar. Bazarda işçi güýji zähmete ýaramly ilat tarapyndan satylýar. İşçi güýji oňa mätäç bolan kärhanalar tarapyndan satyn alynýar. Diýmek, işçi güýjüne talap — iş beriji kärhanalar, ýagny öndürijiler tarapyndan, onuň teklibi bolsa, işe ýaramly ilat tarapyndan şekillendirilýär. Adamlaryň işçi güýjünden peýdalanmazlyk bu jemgyyet üçin elden giderilen mümkünçilikdir. İşçi güýjüne bolan talap, öndürijiler

Işçi güýjuniň teklibi — mälim wagtyň dowamynda belli bir nyrlarda näçe işçi öz işçi güýjünü satmaga razydygyny aňladýar.

Işçi güýjüne bolan talap — mälim wagtyň dowamynda belli bir nyrlarda näçe işçiniň işçi güýji kärhanalar tarapyndan satyn alnyşyny aňladýar.

tarapyndan ýone ýere däl, eýsem şu işçi güýjuniň kömeginde öndürilýän haryda bolan talapdan gelip çykyp anyklanýar.

İşçi güýjuniň nyry oňa tölenýän pul — iş haky bilen ölçenýär. Şeýle zähmet bilen meşgullanmakçy bolanlaryň sany şonça köp bolýar. Muny grafikde aňlatsak, 24.1-nji çyzgydaky ýaly S çyzygy alarys. Bu grafik işçi güýjuniň teklip çyzygy diýlip atlandyrylýar. Ikinji tarapdan, işçi güýjuniň nyry näçe arzan bolsa, kärhanalar şonça köp işçi hakyna tutmaga we

tersine, işçi güýjüniň nyrhy näçe gymmat bolsa, kärhanalar şonça kem işçini işe hakyna tutýarlar. Muny hem grafigiň kömeginde aňlatsak, 24.1-nji çyzgydaky ýaly işçi güýjüne bolan talap çyzygy diýlip atlandyrylýan D çyzygy alarys. Başga harytlar ýaly, işçi güýjüniň bazar nyrhy oňa bolan talap we teklipden gelip çykyp anyklanýar. İşçi güýjüne bolan talabyň teklibiň mukdaryna deň bolandaky nyrhy onuň bazar nyrhyny kesgitleyär. 24.1-nji çyzgyda görkezilen işçi güýjüniň nyrhy 850 000 som, şeýle aýlyk iş hakyna razy bolan işçiler sany 3 000 adamy düzýär.

Näme sebäpden dokmaçylyk kombinatynyň menejeri ýonekeý işçä görä köp aýlyk alýandygyny esaslandyrjak bolalyň. İşçileriň we gullukçylaryň aýlygynyň köp ýa-da kem bolmagy aşakdaky faktorlara bagly bolýar:

1. İş adamdan näçe köp ýöríte bilim, başarnyk we taýýarlygy talap etse, ol şonça gymmat bolýar. Hakykatdan hem, uly okuw we başarnyk talap etmeýän, ýonekeý işleri ýerine ýetirip bilyän işçiler örän köp. Ýöríte bilim we aýratyn dolandyrmak ukybyna eýe bolan tejribeli menejerler bolsa kem. Şu sebäpli, ýonekeý işçiler işçi güýjüniň teklibi — S_2 , menejer işgärlər işçi güýji teklibi — S_1 -den köp bolýar. Munda, menejerleriň iş haky — p_1 , ýonekeý işçileriň iş haky — p_2 -den köp bolýandygyny 24.2-nji çyzgydan anyklamak mümkün bolýar.

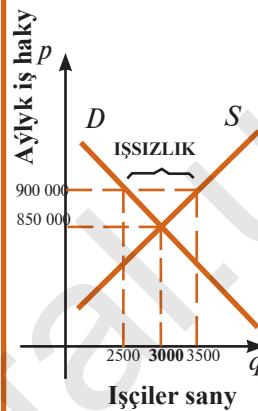
2. İşin hasabyna döredilen haryt satylansoň, iş berijä näçe köp peýda getirse, işçi güýji şonça ýokary bahalanýar.

3. İş näçe agyr we kyn bolsa, şonça gymmat bolýar. Meselem, kömür käniniň işçisi ýonekeý işçilerden köpräk aýlyk alýar.

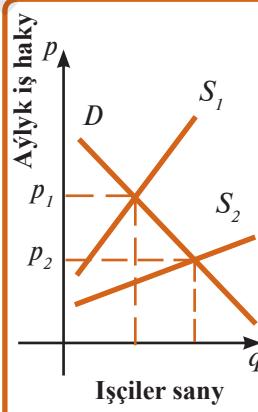
4. İş näçe howply, saglyga zyýan ýetirýän ýa-da töwekgelçiligi talap edýän bolsa, şonça gymmat bahalanýar.

İşçi güýji bazarynda işçi güýjüne bolan talap bilen teklibiň arasyndaky deňagramlylyk ençeme faktorlaryň täsirinde bozulyp durýar. Bu faktorlardan biri zähmet bazarynyň başga harytlar bazaryna baglylygydyr.

İşçi güýjüne bolan talap we teklip

24.1-nji çyzgy.

24.2-nji çyzgy.

Meselem, bir harydy öndürmäge garanda başgasyny öndürmek peýdaly boldy. İşçi güýji bazarynda hem şuňa degişlilikde, birinji ugurda işçileri hakyna tutmak gysgalyp, ikinji ugurda işçilere bolan talap artýar. İşçiler bir işden boşap, ikinji işe girmeli bolýarlar. Tä olar başga ugur boýunça haryt öndürmek endiklerini eýeläp, oňa uýgunlaşýançalar, ýagny işçi güýjuniň teklibi täze talaba uýgulaşýança, zähmet bazarynda deňagramlylyk bozulýar. Adamlar işlemege islemeseler-de, özlerine laýyk işi tapyp bilmän kösenýärler. Netijede işsizler peýda bolýar.

GÖNÜKME

İşçi güýji bazarynda işçi güýjüne talap we teklip aşakdaky jedwelde berlen:

İş haky	İşçi güýjüne talap mukdary	İşçi güýjüne teklip mukdary
1 300 000 som	300	100
1 600 000 som	200	200
1 900 000 som	100	300

İşçi güýjuniň bazar nyrhyny tapyň.

İşsizlik gelip çykyş sebäplerine garap aşakdaky görnüşlere bölünýär:

1. Friksion işsizlik. Bu işsizlik adamlaryň bir işden boşap, ikinji işe yerleşmegi aralygynda ýuze çykýar. Şonuň ýaly-da, şeýle işsizlik ýaşlaryň kämillik ýasyna ýetip ýa-da okuň mekdeplerini tamamlap, birinji gezek iş gözleýin wagtynda hem gelip çykmagy mümkün.

2. Möwsümleýin işsizlik. Möwsümleýin işleriň gutarmagy netijesinde gelip çykýan işsizlik möwsümleýin işsizlik diýlip atlandyrylýar. Meselem, gyş aýlarynda oba hojalyk işleri togtap, obalarda köpçülük işsiz galýar.

3. Düzüm işsizligi. Bu işsizlik ýurduň ykdysadyyetindäki düzüm özgerişleri netijesinde gelip çykýar. Ýurduň ykdysadyyetindäki köne ugurlar gysgalyp, ýerine täze ugurlaryň peýda bolmagy, täze ykdysady çäkleriň emele gelmegi, önumçılıkde täze tehnologiyalaryň ulanylmas, täze käriň eýelerine, täze başarnyga eýe bolan hünärmenlere talaby getirip çykarýar. Zähmete ýaramly ilat täze talaba uýgunlaşýança düzüm işsizligi peýda bolýar.

4. Döwürleýin işsizlik. Ýurduň ykdysadyyetiniň döwürleýin özgermegi bilen bagly işsizlik döwürleýin işsizlik diýlip atlandyrylýar. Döwürleýin işsizlik ýurduň ykdysadyyetiniň ähli ugurlarynda pese düşme ýuze çykan döwürde bolýar. Bu wagtda ykdysady işjeňlik gowşaýar, umumy talap kemelýär. Bu bolsa, öz nobatynda, işsizlik derejesiniň ýiti artmagyna getirýär. Ýurduň ykdysadyyeti janlanan döwürde bolsa işçi güýjüne bolan umumy talap artýar. Bu bolsa, öz nobatynda, işsizlik derejesiniň

peselmegine getirýär we başgalar. Şeýle görnüşdäki işsizlik döwürleýin ýagdaýda kä artyp, kä peselip durýar. Döwürleýin işsizlik jemgyét üçin örän agyr geçýär. Döwürleýin işsizligiň uzak wagt dowam etmegi bütin ykdysadyýeti hatardan çykarmagy, netijeleri bolsa bütin jemgyétleri lerezana getirmegi mümkün.

Işsizlik ýurtda işe ýaramly, kesgitli aýlyga işlemegi isleýän we iş gözläp ýören raýatlaryň barlygy bilen aňladylýar. Zähmete ýaramly ilat diýende 16 ýaşdan uly (respublikamyzda 16 ýaşdan başlap zähmet çekmäge kanun boýunça rugsat edilen) we zähmet çekmegeni başsarýan adamlar düşünilýär. Ýurduň ähli zähmete ýaramly ilaty onuň işçi güýji resurslaryny düzýär. Ýurduň zähmete ýaramly ilatynyň hataryndan öz islegi bilen işlemeýän we iş gözlemeýänler, öý hojalykçy ýalylar çykaryp taşlansa, ýurduň işçi güýji emele gelýär. Şeýlelikde, ýurduň işçi güýji — iş bilen meşgul we iş bilen meşgul bolmadıklardan ybarat bolýar. Yurtdaky işsizlik derejesi işsizler sanynyň ýurduň işçi güýjuniň umumy sanyna görä göterim mukdary bilen ölçenýär.

Işsizler — ýurduň işe ýaramly, belli bir iş hakynyň hasabyna işlemäge razy, ýöne iş tapyp bilmedik ýa-da iş gözläp ýören raýatlary.

Işçi güýji resurslary — ýurduň jemi zähmete ýaramly ilaty.

Işsizlik derejesi — ýurtdaky işsizler sanynyň, ýurduň işçi güýjuniň umumy sanyna görä göterim mukdary.

Formula

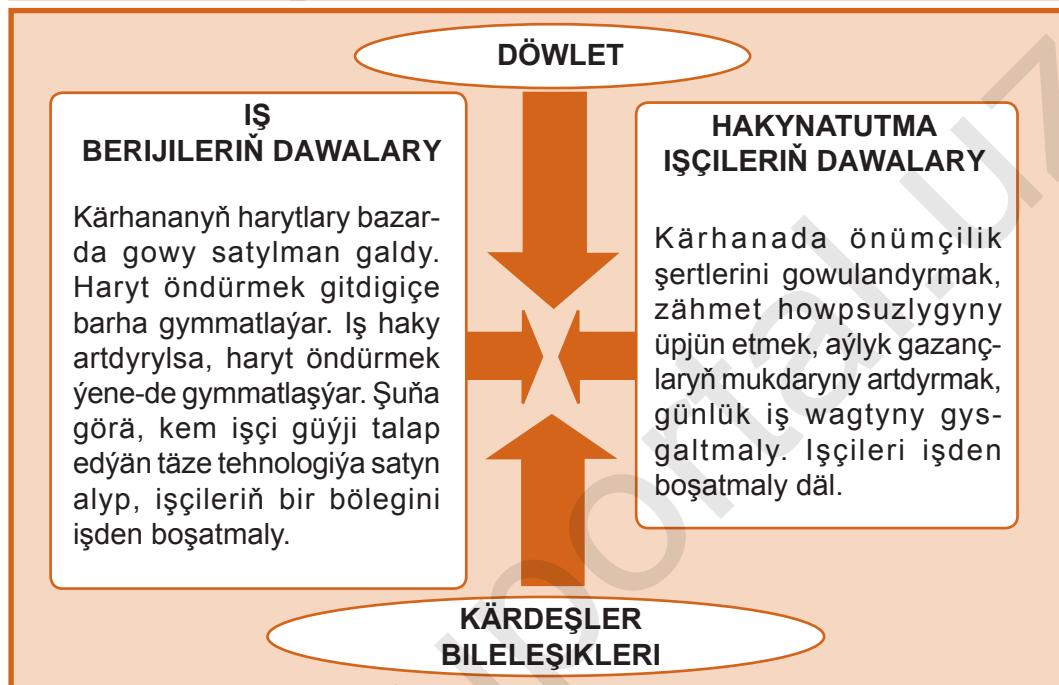
$$\text{Işsizlik derejesi} = \frac{\text{Işsizler sany}}{\text{Işçi güýji sany}} \cdot 100 \%$$

BILIMİNİZİ SYNAŇ!

1. İşçi güýji bazarynda talap we teklip nähili şekillenýär?
2. İşçi güýji bazarynyň başga bazarlardan tapawutly taraplaryny aýdyň.
3. İş hakynyň mukdaryna nämeler täsir edýär?
4. Kompýuter maksatnamaçsy, alym, sürüji, professional tennisçi, şepagat uýasy, zawodyň direktorynyň aýlyk gazançlary nämeden gelip çykyp bellenýär?
5. İşsizligiň gelip çykyş sebäplerini sanaň we düşündirip beriň.
6. İşsizligiň her bir görnüşine mysal getiriň.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

Ýokardaky czyzgyda iş beriji kärhana, firmalar bilen olarda hakynatutma işleyän işçileriň arasyndaky dawa görkezilen.

1. Siz iş beriji hökmünde nähili edip dawany çözən bolardyňyz?
2. Siz işe hakynatutma hökmünde öz bähbitleriňizi nähili goran bolarдыňyz?
3. Siz döwlet wekili hökmünde bu dawany nähili çözən bolardyňyz?
4. Kärdeşler bileleşikleri barada nämeleri bilyärsiňiz?

Işsizligiň görnüşlerinden iň zyýanlysy bu – döwürleýin işsizlidir. Şeýle işsizlik diňe bir aýratyn şahsa däl, eýsem bütin ýurduň ykdysadyýetine, bütin jemgyýete erbet täsir edýär. Yurtda döwürleýin işsizligiň peýda bolmagy ykdysadyýete uly erbet täsir edýär. Garaşsyzlyk ýyllarynyň başynda ýurdumyzda emele gelen ýagdaý muňa mysal bolup biler. Öñki soýuzdan galan yzagalak agrar ykdysadyýet, öñki ykdysady aragatnaşyklaryň kesilmegi, önemciliğiniň görrümininiň ýiti kemelip gitmegi,

respublikamzyň ykdysadyýetiniň täze bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen bagly çuňňur ykdysady we sosial özgerişler ýurdumyzda döwürleýin ißsizligi getirip çykardy. Döwürleýin ißsizlik wagtynda köp zawodlar we fabrikler işlemäň galýar. Müňlerçe adamlar obadan şahere iş gözläp barýarlar. Nyrhlaryň artmagy, ýasaýyş şartleriniň agyrlaşanlygy sebäpli öňler işlemedik hojalykçy aýallar, pensionerler we talyplar hem iş gözläp başlaýarlar. Netijede, işçi güýji bazaryndaky deňagramlylyk bütin ýurt möçberinde bozulýar. Şu sebäpli şeýle ißsizligiň öňüni almak döwletiň iň möhüm wezipelerinden biri hasaplanýar.

Işçi güýji bazaryndaky deňagramlylygy saklap durmak döwletiň iň derwaýys wezipelerinden biridir. Bazar ykdysadyýeti şartinde işçi güýji resurslarynyň esasy çeşmesi bolan ilaty ißsizlik belasyndan goramak boýunça üzňüsiz iş alnyp barylýar.

Bu iş bilen zähmet biržalary meşgullanýar. *Zähmet biržasy* iş beriji kärhanalar bilen iş gözläp ýören adamlaryň arasynda araçylyk edýän döwlet guramasydyr. Zähmet biržasy ißsizleri bellige alýar, kärhanalardaky boş iş orunlaryny kesgitleyär we iş gözläp ýören adamlary şu kärhanalara işe hakyna tutýar. Zähmet biržasyna yüz tutan işsize, käri boýunça iş tapylmasa, “ißezi” diýen dereje berilýär we mälim wagta çenli ißsizlik pensiýasy bilen üpjün edip durulýar.

Käbir ýagdaýlarda, hakynatutma işçiler bilen iş beriji kärhanalaryň arasynda aýlyk gazanjyň mukdary, işlemek şartları we zähmet howpsuzlygyny üpjün etmek meselelerinde dawalar gelip çykýar. Hakynatutma işçiler öz bähbitlerini goramak maksadynda kärdeşler bileleşiklerine birleşyärler. *Kärdeşler bileleşikleri* döwlet däl, jemgyyetçilik guramasy bolup, öz agzalarynyň bähbitlerini goraýar.

Kärdeşler bileleşikleriniň maksatlary aşakdakylardan ybarat:

1. Kärdeşler bileleşikleriniň agzalarynyň ykdysady, sosial, professional durmuş talaplaryny goramak. Olaryň durmuş derejesi görkezijilerini artdyrmak üçin göreşmek.

2. Kärdeşler bileleşikleri agzalarynyň adyndan dolandyryş organlarynyň önynde wekillik funksiýalaryny amala aşyrmak.

3. Kärdeşler bileleşikleriniň agzasy bolan işçileriň ýasaýyş hiliniň ölçeglerini duýarly ýokarlandyrırmaga ymtylmak.

Bu maksatlara ýetmek üçin kärdeşler bileleşikleri aşakdaky wezipeleri amala aşyrýarlar:

1. Mynasyp we hakyky iş haky, pensiýa we sosial pensiýalary üpjün etmäge çalyşmak.

2. İşçileriň we gullukçylaryň bähbitlerini goramak maksadynda dürli derejedäki gepleşiklere gatnaşmak.

3. Zähmetkeşleriň tälim we lukmançylyk hyzmatyny almak kepillendirmelerini üpjün etmäge hereket etmek.

4. İş berijiler tarapyndan Özbegistan Respublikasynyň kanunlarynyň, perman, karar we başga normatiw resminamalarynyň talaplaryna amal edilmeginiň üstünden gözegçiligi amala aşyrmak.

5. Kärdeşler bileleşikleriniň agzalaryny bikanun işden boşadılmakdan goramak.

6. Raýatlaryň iş bilen üpjünçiligi boýunça gözegçilik alyp barmak.

7. İşden boşanlar boýunça ähli şertnama kepillendirmelerine amal edilişini üpjün etmek.

8. Zähmetkeşleriň iş ýerlerinde zähmet goragyny we howpsuzlyk tehnikasy talaplarynyň üstünden gözegçiligi ýola goýmak.

Islendik döwletde işsizlik meselesi bar bolup, ondan bütinley gutulmak mümkün däl. Ýurtda friksion we düzüm işsizlik görnüşleriniň bolmagy ykdysadyýetde uly özgerişlere getirmeyär we jemgyyet üçin haýsydyr manyda tebigy ýagdaý hasaplanýar. Ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bar bolan ýagdaý *doly işlilik* diýlip atlandyrylýar. Mundaky işsizlik derejesine bolsa *tebigy işsizlik derejesi* diýilýär. Bir hasapda, ýurtda tebigy işsizligiň bolany makul. Çünkü şeýle işsizleriň bolmagy iş bilen meşgul ilaty gowurak işlemäge ündeyär. İşsizleri işsiz gezmezden, başarnyklaryny artdyryp, tizräk iş tapmaga mejbur edýär. Ýurtdaky tebigy işsizlik derejesiniň 4—5 gösterim bolmagy kadaly ýagdaý hasaplanýar.

Tebigy işsizlik derejesi – ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi.

Doly işlilik – ýurtda diňe tebigy işsizlik bolan ýagdaýdaky işlilik.

GÖNÜKME

Ýurtda tebigy işsizlik derejesi 5 gösterimi, umumy işsizlik derejesi bolsa 10 gösterimi düzýär. Friksion we düzüm işsizligi ýurduň 1 million ilatyny gurşap alandygy mälim bolsa, näçe işsiz barlygyny anyklaň.

Döwlet işçi güýji bazaryny tertibe salmak we işsizligiň öňünü almak maksadynda aşakdaky çäreleri ullanýar:

— ýurtda näçe iş orunlary bar, näçe adam iş bilen meşgul, näçe adam

işsiz, işçi güýji bazarynda nähili özgerişlere garaşylýar ýaly soraglara jogap tapýar;

— ilaty iş bilen dolurak üpjün etmek maksatnamalaryny işläp taýýarlaýar, telekeçiligi goldap, goşmaça iş orunlaryny döredýär;

— ilaty käre ugrukdyrmak, iş orunlary barada maglumat bermek we wagyz işleri bilen meşgullanýar;

— ykdysadyýet üçin zerur hünärmenleri we işçi kadrlary taýýarlamak, gaýtadan taýýarlamak we hünärini artdyrmak işlerini amala aşyrýar;

— ilaty işe ýerdeşdirmek meseleleri bilen meşgullanýar;

— ilaty sosial goramak çärelerini görýär, işsizleri bellige alýar we işsizlik pensiýalaryny berýär.

Işçi güýji biržasy — iş beriji kärhanalar bilen iş gözläp ýören adamlaryň arasynda araçylyk edýän döwlet guramasy.

Kardeşler bileşikleri — hakynatutma işçileriň bähbitlerini iş berijiler we döwletiň öňünde goraýan döwlet däl jemgyýetçilik guramasy.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. İşsizligiň erbet taraplaryny aýdyň.
2. İşsizlikden ilatyň haýsy taýpalary köpräk jebir çekýär? Náme üçin?
3. Doly işlilik diýende nämäni düşünýärsiňiz?
4. Tebигy işsizlik derejesi nähili ölçenýär?
5. İşsizlik derejesini gysgalmaga gönükdirilen çärelerere mysallar getiriň.
6. Döwletiň işsizlige garşıy çärelerini kesgitläň.
7. İşsiz diýen derejäni almagyň şertleri nämelerden ybarat?
8. İşçi güýji biržalarynyň işini düşündürip beriň.
9. Kardeşler bileşikleri näme maksatda döredilýär?

Suny ýatda saklaň!

- Ýurtda diňe friksion we düzüm işsizligi bar bolan ýagdaý doly işlilik diýlip atlandyrylyýar.
- Tebигy işsizlik derejesiniň 4—5% bolmagy kadaly ýagdaý hasaplanýar.
- İşsizligiň öňüni almak meseleleri bilen döwlet meşgullanýar.
- İşçileriň we gullukçylaryň bähbitlerini kardeşler bileşikleri goraýar.

V BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Inflýasiýanyň düýp manysyny düşündirip beriň.
2. Inflýasiýanyň nähili görnüşleri bar?
3. Inflýasiýanyň netijeleri barada nämeleri bilyärsiňiz?
4. İş hakynyň mukdaryna täsir edýän faktorlary sanaň.
5. İşsizlik we onuň gelip çykyş sebäplerini aýdyň.
6. İşsizligiň görnüşleri bir-birinden nähili tapawutlanýar?
7. İşsizligiň netijeleri barada nämeleri bilyärsiňiz?
8. Döwletiň sosial gorag serişdelerini sanap beriň.
9. Kärdeşler bileleşikleriniň ykdysady gatnaşyklardaky orny nähili?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Puluň massasy, 2. Puluň aýlanyş tizligi, 3. Inflýasiýa,
4. Inflýasiýa derejesi, 5. İşsizler, 6. İşsizlik derejesi.
7. İşçi güýji resurslary, 8. Kärdeşler bileleşikleri, 9. Giperinflýasiýa.

DÜŞÜNDİRİŞLER:

- a) ýurtdaky ortaça nyrlaryň üzňüsiz barha artmagy;
- b) ýurtda ortaça nyrlaryň çendenaşa artmagy;
- ç) puluň bir ýylyň dowamynda elden ele geçmek sany;
- d) mälim döwürdäki nyrlaryň artmagynyň göterimlerdäki mukdary;
- e) ýurduň işe ýaramly, belli bir iş haky hasabyna işlemäge razy, ýone iş tapyp bilmedik ýa-da iş gözläp ýören raýatlary;
- ä) ýurduň jemi zähmete ýaramly ilaty;
- f) işçileriň bähbidini goráyan döwlet däl jemgyýetçilik guramasy;
- g) ýurtdaky işsizler sanynyň, ýurduň işçi güýjuniň umumy sanyna görä göterim mukdary;
- h) ýurtda dolanyşykda bolan ähli pul serişdeleri.

D. 113-nji sahypadaky V babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişlidigini aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

1. Ýurtda puluň aýlanyş tizligi we satylan harytlaryň mukdary özgermedi, pul massasy bolsa köpeldi. Şonuň netijesinde...
A) nyrlar düşyär; B) nyrlar artýar;
D) nyrlar üýtgemeýär; E) inflýasiýa derejesi peselyär.
2. Inflýasiýa wagtynda ...
A) harytlaryň nyrhy artýar; B) harytlaryň nyrhy düşyär;
D) harytlaryň nyrhy üýtgemeýär; E) jogaplaryň ählisi dogry.
3. Giperinflýasiýa wagtynda ortaça nyrlar ýylyna näçe esse artýar?
A) 50 esse; B) 20 esse;
D) 30 esse; E) 10 esse.
4. İş berijiler bilen işsizleriň arasyndaky araçy gurama – bu ...
A) işcidir; B) menejerdir;
D) döwletdir; E) zähmet biržasydyr.
5. Tebigy işsizlik derejesi bu – ...
A) ýurtda diňe friksion we düzüm işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
B) ýurtda diňe friksion we möwsümleýin işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
D) ýurtda diňe döwürleýin işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi;
E) ýurtda diňe friksion işsizlik bolan ýagdaýdaky işsizlik derejesi.
6. Cörege bolan umumy talap artsa ...
A) agyr senagatda işçi güýjüne talap artýar;
B) oba hojalygynda işçi güýjüne talap artýar;
D) oba hojalygynda işçi güýjüne talap kemelýär;
E) oba hojalygyndaky işçi güýjüne bolan talaba täsir etmeyär.
7. Kim işsiz hasaplanýar?
A) İş gözläp ýören pensioner;
B) Otstawka çykan we iş gözläp ýören harby;
D) Ýaş çagasynda seredýän hojalykçy aýal;
E) Hiç ýerde işlemeýän, bank göterimi hasabyna ýaşap ýören raýat.
8. Oba hojalygynda kem el zähmetini talap edýän tehnologýalaryň ulanylmagy nämä getirmegi mümkün?
A) Möwsümleýin işsizligiň kemelmegine; B) Friksion işsizligiň kemelmegine;
D) Düzüm işsizligiň köpelmegine; E) Döwürleýin işsizligiň kemelmegine.
9. Haýsy çareler ýurtda işsizlik derejesiniň kemelmegine getirýär?
A) Goşmaça iş orunlaryny guramak;
B) Ýaşlary kesp-hänäre ugrukdyrmak;

- D) Işsizleri täze käre gaýtadan taýýarlamak;
E) Yokardakylaryň ählisi.

10. İşçi güýji bazarynda satyjylardan biri bu – ...

- A) döwlet; B) kärhana;
D) zähmete ýaramly şahs; E) işçi güjji biržasy.

11. Haýsy ýagdaýda puluň hümmeti artýar?

- A) Inflýasiýa döwründe; B) Giperinflýasiýa döwründe;
D) Pul tizräk aýlansa; E) Harytlar we hyzmatlar öndürmek gövrümi artsa.

12. Nädrogrusyny tapyň.

- A) Dolanyşykdaky puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrlarylaryň artmagyna getirýär;
 - B) Dolanyşykdaky puluň mukdarynyň artmagy, adatda, nyrlarylaryň peselmegine getirýär;
 - D) Harydyň nyry arzanlasa, puluň hümmeti artýar;
 - E) Inflýasiýany jylawlamak döwletiň möhüm wezipesidir.

13. K rde ler bileşikleri kimi  b hbitlerini gora ar?

- A) Döwletiň;
B) İş berijileriň;
D) Hakynatutma işçileriň;
E) Öndürrijileriň.

14. İşçi güýji biržasy ...

- A) işsizleri iş bilen üpjün edýär;
 - B) işçileriň bähbitlerini goraýar;
 - C) iş berijileriň bähbitlerini goraýar;
 - D) iş beriji bilen iş gözläp ýörenleriň arasynda aracylyk edýär.

15. Döwletiň sosial gorag çärelerine nämeler giryär?

- A) İşçi güýji bazaryny hemise derhäp barmak;
 - B) Ilaty iş bilen üpjün etmek maksatnamalaryny işläp taýýarlamak;
 - C) Işsizleri bellige almak we pensiýa bilen üpjün etmek;
 - D) Yokardakylaryň ählisi.

16. Işsizligiň haýsy görnüşi ýurduň ykdysadyyetine uly täsir edýär?

- A) Friksion işsizlik; B) Möwsümleyín işsizlik;
D) Düzüm işsizliği; E) Döwürleýin işsizlik.

17. Puluň aýlanyş tizligi haýsy formuladan таптылýар?

- A) $V = M/P \cdot Q$; B) $V = P \cdot Q/M$;
 D) $V = P \cdot Q \cdot M$; E) $V = M \cdot Q/P$

18. İşsizlik derejesi nüme?

- A) İşsizler sanynyň işçi güýjüne görä göterim mukdary;
 - B) İşliler sanynyň işçi güýjüne görä göterim mukdary;
 - C) Zähmete ýaramly ilatyn işçi güýjüne görä göterim mukdary;
 - D) Issizler sanynyň işliler sanyna görä göterim mukdary.

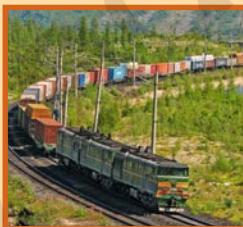

Ykdysadyýetimizi dünýä bazaryna integrasiýa etmek we eksporty goldamak ileri tutulýan wezipedir.

Şawkat Mirziýaýew

VI bap. Dünýä ykdysadyýeti

2

Fotoapparatyň garşylykly bahasy

1-nji ýurtda	1 sany	
2-nji ýurtda	1sany	

1

1-nji ýurtda

2-nji ýurtda

Önümçilik
harajatlary (şertli pul
birliginde)

1litr miwe şerbeti	1 sany fotoapparat
2000	16000
2000	20000

3

1-nji ýurtda	1 litr
2-nji ýurtda	1 litr

Miwe şerbetiniň
garşylykly bahasy

Miwe şerbeti	Fotoapparat (sany)
1 litr	
1 litr	

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

Aýdaly, 1-nji ýurtda bir litr miwe şerbetini öndürmek 2000 şertli pul birligine, 2-nji ýurtda hem 2000 şertli pul birligine düşyär. 1-nji ýurtda bir fotoapparat öndürmek 16000 şertli pul birligine, 2-nji ýurtda bolsa 20000 şertli pul birligine düşyär (1-nji jedwel).

- Her bir ýurtda bir fotoapparat we 1 litr miwe şerbeti öndürmegiň garşylykly bahasyny anyklaň we jedwelleri dolduryň.
- Garşylykly bahalar baradaky şu jedweller esasynda her bir döwlet haýsy önem görünüşini öndürmeginiň maksada laýyklygyny anyklaň.
- Şeýle ýöritleşmeden her haýsy döwlet nähili bähbit görýär?

Gadym zamanlardan bări ýurtlar bir-birleri bilen özara söwda edip gelýär. Muny ýekeje ýurdumazyň çäginden geçen Beýik ýüpek ýolunyň mysalynda hem görmek mümkün. Dünýä bazary barada aýdylanda, ykdysady gatnaşyklar bilen özara baglanan ýurtlaryň arasyndaky durnukly haryt-pul gatnaşyklary ulgamy düşünilýär. Dünýä bazary ilki az sanly ýurtlar bilen söwda-satyk ýola goýlan döwürlerde şekillenip başlapdyr. Häzirki

günde bolsa dünýä bazarynda gatnaşmaýan ýurduň özi ýok diýen ýaly. Dünýä bazarynyň täsirinde ýurtlaryň arasynda ýöriteleşme prosesleri gaty çuňlaşýar. Dünýä bazarynyň içinde haryt, işçi güýji, kapital we walýuta bazarlary şekillenýär. Dünýä bazarynda ösen ýurtlar öndebarlyjy orun tutýar. Olar köpräk taýýar önumler we tehnologiyalar bilen gatnaşy়arlar. Ösýän ýurtlar bolsa köpräk çig mal we işçi güýji bilen dünýä bazarynda gatnaşy়arlar. Ýöne soňky ýyllarda Hytaý, Hindistan ýaly ösýän ýurtlaryň taýýar önumleri we tehnologiyalary hem öndebarlyjy orunlary eýeleýärler.

Bir döwletde nebit känleri bar, ikinjisinde bolsa ýok. Ikinji döwletde demir känleri köp, birinjisinde bolsa ýok. Tebigy resurslaryň şeýle biendigan paýlanmagy bu döwletleri bir-biri bilen söwda-satyk etmäge ündäp durýar.

Russiýada tokaylар köp bolup, ağaç senagaty ösen. Özbegistanyň tebigy klimat şerti pagta yetişdirmäge örän amatly bolup, respublikamyzda pagtaçylyk örän ösen. Pagtany Russiýanyň diňe klimaty yssyrak bolan günorta çäklerinde yetişdirmek mümkün. Ýöne hasyldarlyk örän kem bolýar. Özbegistanda bolsa täze tokaylary döretmek örän gymmat düşýär. Diýmek, Özbegistan pagta yetişdirmekde, Russiya ağaç önumlerini taýýarlamakda doly (absolýut) üstünlige eýe. Şonuň üçin Russiýanyň ykdysadyýeti ağaç önumlerini taýýarlamaga, Özbegistanyň ykdysadyýeti bolsa pagtaçylyga ýöriteleşýär. Ýagny her bir döwlet beýlekilerden arzan düşyän önum görünüşini öndürýär we bir-biri bilen olary alyş-çalyş edýärler. Şeýle ýöriteleşmeden iki döwlet hem bähbit görýär we şu sebäpli özara söwda-satyk edýär. Doly ustunlik prinsipi esasynda döwletleriň ýöriteleşmesi ýer meýdanyndaky bar resurslardan tygşytly we netijeli peýdalanmaga getirýär. Oňa görä her bir döwlet haýsy harydy başga döwletlere garanda kemräk resurslar sarlap işläp çykaryp bilse, şol harydy öndürmäge ýöriteleşmelidir.

Absolýut üstünlik nazaryýetini Adam Smit anyk aňladyp beripdir. Oňa görä, ýurtlar özlerinde başga ýurtlardaka garanda kemräk harajat edip öndürilýän harytlary eksport edýärler, başga ýurtlarda özlerindäkä görä kemräk harajat edip öndürilýän harytlary import edýärler.

Käbir ýagdaýlarda iki döwletiň biri garalýan iki ugurda-da absolýut üstünlige eýe bolýar. Aşakdaky jedwele üns bereliň:

Absolýut üstünlik — birmeňzeş mukdardaky resurslara eýe bolan ýurtlardan biriniň şu resurslaryň kömeginde başgalara görä köp önum öndürip bilmek mümkünçiligine eýeligi.

	Önümçilige giden işçi güýjuniň sarpy, sagatda	
	1-nji ýurtda	2-nji ýurtda
Plastmassa gap	10	20
Elektrik lampočka	30	40

Oňa görä, 1-nji ýurtda bir sany elektrik lampočka we bir sany plastmassa gap öndürmek üçin 2-nji ýurtdaka garanda az iş wagty sarplanýar, ýagny 1-nji ýurt bu ugurlarda absolýut üstünlige eýe. Yöne 1-nji ýurtda elektrik lampočka öndürmegiň garşylykly bahasy $30 : 10 = 3$ sany plastmassa gaby, 2-nji ýurtda bolsa $40 : 20 = 2$ sany plastmassa gaby düzýär. Diýmek, 2-nji ýurt elektrik lampočka öndürmekde 1-nji ýurda garanda otnositel üstünlige eýe. Ikinji tarapdan, 1-nji ýurt plastmassa gap öndürmekde 2-nji ýurda garanda otnositel üstünlige eýe. Çünkü bir sany plastmassa gabyny öndürmegiň garşylykly bahasy 1-nji ýurtda $10 : 30 = 1/3$ sany elektrik lampočkany, 2-nji ýurtda bolsa $20 : 40 = 1/2$ sany elektrik lampočkany düzýär. Şu sebäpli, eger 1-nji ýurt plastmassa gap öndürmegi özünde ýola goýup, 2-nji ýurda satsa we elektrik lampočkany 2-nji ýurtdan satyn alsa, maksada laýyk bolýar. Çünkü elektrik lampočka öndürmegiň garşylykly bahasy 1-nji ýurtda 2-nji ýurda garanda ýokary. Edil şonuň ýaly, 2-nji ýurt elektrik lampočkany öndürmegi özünde ýola goýup, 1-nji ýurda satsa we plastmassa gaby 1-nji ýurtdan satyn alsa, maksada laýyk bolýar. Diýmek, her bir döwlet garşylykly bahasy başga döwletlerdäkä garanda kem bolan harydy öndürip, daşary satmaly. *Otnositel üstünlik nazaryýeti* beýik iňlis ykdysatçy alymy Dawid Rikardo tarapyndan döredilen.

Ýurtda öndürilen harytlary we hyzmatlary daşary ýurda satmak *eksport*

Dawid Rikardo
(1772 – 1823)

Iňlis ykdysatçysy Dawid Rikardonyň şa eseri “Syýasy ykdysat we salgyt salmak kadalary” diýlip atlandyrılýar. Rikardony ykdysadyýet äleminde Adam Smitden soňky iň görnükli alym hökmünde ykrar edýärler.

Rikardonyň ylmy gözlegleri halkara bazardaky söwda erkinligi meselelerine gönükdirilendir. Ol häzirki zaman ykdysatçylary otnositel üstünlik kadalary diýip atlandyrýan konsepsiýany birinji bolup öne sürdi.

Rikardo alym hökmünde halkara söwdany tariflerden we başga emeli böwetlerden mümküngaradar azat etmek ýurtlaryň ykdysadyýeti üçin peýdalydygyny esaslandyrды.

diýlip atlandyrylýar. Harytlary we hyzmatlary daşary ýurtdan satyn almaga bolsa *import* diýilýär. Ýurduň import we eksport eden harytlarynyň we hyzmatlarynyň bahalarynyň jemi *daşary söwda* göwrümini kesgitleýär. Daşary söwdanyň göwrümi ýurduň halkara söwda-satyk prosesinde nähili gatnaşyandygyny aňladýar. Ýurduň halkara söwda-satykdaky gatnaşygyныň netijeliligini import we eksport göwrümlerini deňeşdirmek arkaly anyklamak mümkün. Ýurduň eksporty bilen importynyň göwrümleriniň arasyndaky tapawut *daşary söwda balansyny* (*saldosyny*) kesgitleýär. Eger ýurduň daşary satýan eksport harytlarynyň we hyzmatlarynyň göwrümi ýurda getirilýän import harytlaryň we hyzmatlaryň göwrüminden köp bolsa, daşary söwda balansy (*saldosy*) položitel bolýar. Tersine bolanda bolsa daşary söwda balansy (*saldosy*) otrisatel bolup, halkara söwda-satykda meseleler peýda bolýar. Çünkü harytlary daşary satmakdan düşen daşary ýurt walýutasynyň mukdary daşardan getirilýän harytlary satyn almaga yetmän galýar. Netijede daşary söwdada walýuta gytçylygy emele gelýär.

Eksport — ýurtda öndürilen we daşary ýurda satylan harytlar we hyzmatlar.

Import — daşary ýurtdan satyn alınan harytlar we hyzmatlar.

Daşky söwda göwrümi — ýurduň importyny we eksportyny düzýän harytlarynyň we hyzmatlarynyň jemi bahasy.

Daşary söwda balansy (saldosy) — ýurduň eksport we import göwrümleriniň arasyndaky tapawut.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Döwletleriň arasyndaky söwda-satygyň ähmiýeti nämede?
2. Absolýut we otnositel üstünlik prinsipleriniň tapawudy nämede?
3. Ýurdumuz nähili harytlary öndürmek boýunça GDA ýurtlaryna görä absolýut üstünlige eýe diýip oýlaýarsyňz?
4. Import bilen eksportyň bir-birinden tapawudy nämede?
5. Ýurduň daşary söwda göwrümi nämeden ybarat bolýar?
6. Ýurduň daşary söwda saldosy haçan otrisatel we haçan položitel bolýar? Bularyň haýsysy ýurt üçin peýdaly?

Şuny ýatda saklaň!

- Ähli ýurtlar dünýä bazaryndan peýdalanmakdan bähbitli.
- Dünýä bazarynda ýurtlaryň käbirleri başgalaryndan üstünlige eýe bolýar.
- Ýurt hemise öz eksportyny importyndan köpräk bolmagyna çalyşýar.

27-nji TEMA HALKARA YKDYSADY GATNAŞYKLAR

Halkara biznes merkezinde ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça özbek-koreýs ýygnagy bolup geçdi.

Ýygnagyň dowamynda taraplar Ykdysady ösüş we hyzmatdaşlyk gaznasynyň 2018-2020-nji ýyllara niyetlenen kreditleri boýunça taslamalary amala aşyrmak barada pikir alysdylar. Taslamalar maksatnamasynyň umumy mukdary 500 mln. dollara deň.

Taraplar Daşkentde Koreýa öndebarlyjy tehnologiýalar instituty bilen bilelikde okuwdamalı dokmaçylyk tehnoparkyny guramak taslamasyny öz wagtynda amala aşyrmak, özbek-koreýs biznes merkezini guramak boýunça meseleri ara alyp maslahatlaşdylar.

Şonuň ýaly-da, taraplar çagalar köp pudakly lukmançylyk merkezini döremek taslamasyna seretdiler.

Mejlisde ýene Özbegistanda Koreýs medeniýeti we sungaty öýüni açmak meselesini hem ara alyp maslahatlaşdylar.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Koreýa Respublikasy Özbegistanda ýokarda getirilen taslamalary amala aşyrmadan nähili bähbit tapýar, diýip oýlaýarsyňz?
2. Özbegistan Respublikasy bu taslamalary nähili maksatlary gözläp amala aşyrýar?
3. Kiçi biznes subýektleri derejesindäki özara aragatnaşyklaryň nähili özboluşly artykmachaýklary bar?
4. Ýokarda getirilen gatnaşyklar halkara özara bähbitli ykdysady gatnaşyklara mysal bolup bilermi? Jogabyňzy esaslandyryň.

5. Ýokardaky suratlar esasynda Özbegistan bilen Günorta Koreýanyň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar barada tekst taýýarlaň.

Häzirki globallaşan dünýäde halkara ykdysady gatnaşyklary ýola goýmazdan ösüş gazanmak mümkün däl. Dünýäde globallaşma derejesi barha artmak bilen halkara ykdysady hyzmatdaşlygyň ähmiýeti-de barha artýär. Ýurtdan ýurda diňe bir harytlar däl, eýsem işçi güýji, kapital we tehnologiyalar akyp geçmegi barha güýçlenýär. Iri kompaniyalara bir ýurduň çägi darlyk edip başlady we olar transmilli korporasiýalara öwrülyärler.

Halkara ykdysady hyzmatdaşlygy öz wagtynda we akyllý başly ýola goýmak islendik ýurt üçin iň güýçli zerurlyga öwrüldi.

Özbegistanda hem dünýädäki iň ösen ýurtlar bilen iki taraplaýyn we köp taraplaýyn ykdysady aragatnaşyklary berkitmek boýunça uly işler amala aşyrylýar. Bu bolsa öz nobatynda ýurdumuya uly göwrümdäki inwestisiýalaryň girip gelmegine, täze zawodlaryň, fabrikleriň we iri desgalaryň gurulmagyna mümkinçilik döredýär.

Umuman alanda, dünýä bazarlary hem döwletlerdäki içki bazarlar ýaly hemme üçin açık bäsdeşlik bazary bolmaly. Ýöne, gynansak-da, amalda dünýä bazarlarynda ýagdaý başgaça. Käbir döwletler öz içki bazarlaryny, öz öndürijilerini daşary ýurt firmalary bilen bolýan bäsdeşlikden goramak maksadynda daşary söwda-satyga böwet, çäklendirmeleri girizyär. Şeýle söwda böwetlerine aşakdakylar girýär:

1. Tarifler (gümrükhaná pajý) — ýurduň araçagini kesip geçende alyp girilýän haryt üçin tölemeli bolan salgyt tölegi. Gümrükhaná pajý import harytlarynyň nyrynyň artmagyna getirýär. Döwlet tarifleriň kömeginde ýerli öndürijileri goraýar. Döwlet gümrükhaná pajyndan býujetini doldurmak üçin hem peýdalanýar.

2. Kwota — ýurduň içki bazaryna daşardan getirilýän ýa-da ondan alyp çykyp gidilýän harytlaryň we hyzmatlaryň göwrümine döwlet tarapyndan bellenilen ýokary araçák. Eger kwota belli bir harydyň importyna goýlan bolsa, ýurda şu harytdan ondan köp alyp girmek mümkün däl.

3. Daşary söwda lisenziýasy we başga böwetler — ýurda ýörite rugsatnama — lisenziýasız ýa-da umuman alyp girmek we äkitmek gadagan edilýän harytlaryň we hyzmatlaryň sanawyny girizmek ýaly böwetler. Meselem, Beýik Britaniýa kömür eksport etmegi mümkün däl. Daşary ýurt walýtalaryny erkin çalşyrmagy çäklendirmek hem daşary ýurt firmalarynyň içki bazara girip gelmegini çäklendirýär.

Döwlet milli öndürijileri goldamak maksadynda, ýeňillilikli karz we salgyt ýeňilliklerini berip, ýurtda öndürilen önümleriň daşardan getirilen

önümlerden arzan bolmagyny üpjün etmegi mümkün. Döwlet tarapyndan girizilen şeýle çäklendirmeler we çäreler *proteksionizm* diýlip atlandyrylyar. Şeýle syýasat, ykdysadyýetiň pese düşmeden soň dikeldilýän wagtlarynda, wagtlaryn mejbury çäre hökmünde ulanmagy mümkün. Yöne soňky wagtlarda, daşary söwda bir döwlet goýan böwede jogap edip başga döwletler hem garşy çäreleri ulanýan ýagdaýlary ýygy-ýygydan duşýar. Meselem, 2018-nji ýylda ABŞ polat öndürýän ýerli kompaniýalary goldamak maksadynda, polat importynyň pajyny 25% belledi. Muňa jogap edip, Russiya ýol-gurluşyk tehnikasy, nebit-gaz enjamlary we optik süýüm importyna 25-40% paç belledi. *Daşary söwdany erkinleşdirmek* diýende oña goýlan çäklendirmeleri barha ýeňilleşdirip, umuman alyp taşlamak düşünilýär. Şol bir wagtda, respublikamyz daşary söwdany erkinleşdirmek ýolundan barýar.

Daşary söwdany çäklendirmek boýunça döwletleriň arasyndaky “söweşler”den görnüşi ýaly, iki tarap hem utulýar. Şeýle bolýan bolsa, döwletler dünýä bazaryny raýdaşlykda, ylalaşylan ýagdaýda dolandyryp durmaklary maksada laýyk bolýar. Şu maksatda, 23 döwlet tarapyndan 1947-nji ýylda GATT — Söwda we tarifler baradaky baş ylalaşyga gol çekildi.

Bu ylalaşyga goşulan döwletler özara deň şertlerde söwda etmegi, import kwotalaryny ýatyrmagy, paçlary kemeltmegi ylalaşdylar.

Häzirki wagtda bu ylalaşyk 130-dan artyk döwletler tarapyndan gol çekilen. Indi bu ylalaşygyň agzalary WTO — Bütindünýä söwda guramasyna

Tarif (gümrükhaná pajý) — ýurduň araçágini kesip geçende alyp girilýän haryt üçin töлемeli bolan salgyt tölegi.

Kwota — ýurda daşardan getirilýän ýa-da daşary ýurda äkidilýän harytlaryň we hyzmatlaryň görwümine bellenen ýokary araçák.

Daşary söwda lisenziýasy — harytlary we hyzmatlary ýurda alyp girmek ýa-da ondan äkitmek üçin berilýän ýörite rugsatnama.

Proteksionizm — döwlet tarapyndan daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen çäreler.

Daşary söwdany erkinleşdirmek — oña goýlan çäklendirmeleri ýeňilleşdirmek ýa-da umuman alyp taşlamak.

birleşipdirler. XX asyrda halkara söwda-satygyň ösüsü ençeme döwletleriň ykdysadyýetiniň ýiti ösmegine getirdi. Şu sebäpli Ýewropa döwletleri

Ýewropa Soýuzyny düzdüler. Häzirki wagtda Ýewropa Soýuzyna köp Ýewropa döwletleri agza bolup, olaryň arasyndaky ähli söwda böwetleri alyp taşlanan. 2002-nji ýylyň ýanwaryndan başlap, bu döwletlerde umumy pul birligi — ýewro dolanyşyga girizildi. Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary assosiasiýasy (ACEAN) hem ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy bolup, oňa Indoneziýa, Malaýziýa, Filippin, Singapur, Tailand we Bruneý döwletleri girýär.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Ýurtlar daşary söwdany näme sebäpden çäklendirmäge mejbür bolýarlar?
2. Daşary söwdany nähili usullar bilen çäklendirmek mümkün?
3. Daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen her bir çäräniň gowy we erbet taraplaryny derňän.
4. Daşary söwdany çäklendirmekden kim zyýan we kim peýda görýär?
5. Halkara ykdysady guramalar näme maksatda düzülýär?
6. Nähili halkara ykdysady guramalary bilýärsiňiz?

Ýumuş

Takmynan birmeňzeş hildäki haryt birinji ýurtta 1000 ABŞ-nyň dolları, ikinji ýurtta bolsa 800 ABŞ-nyň dolları özünü ödeýiş gymmatynda öndürilsin.

1. birinji ýurt bilen ikinji ýurduň arasyndaky erkin söwda-satykdan:
a) ikinji ýurduň rayatlary; b) birinji ýurduň hökümeti; ç) ikinji ýurduň önemçilik kompaniyalary; d) birinji ýurduň önemçilik kompaniyalaryndan haýsysy köpräk bähbitli bolýar? Näme üçin?
2. birinji ýurduň hökümeti bu şertde, siziň pikiriňizce, nähili çäreleri görmeli?
3. Birinji ýurduň hökümeti ikinji ýurduň her bir harytyna 300 ABŞ-nyň dolları salgyt belledi, diýip çak edeliň. Birinji ýurduň bazarynda nähili özgerişler ýuze çymagy mümkün? Bu karardan:
a) birinji ýurduň sarp edijileri; b) birinji ýurduň hökümeti; ç) birinji ýurduň önemçilik kompaniyalary; d) ikinji ýurduň önemçilik kompaniyalaryndan haýsysy köpräk zyýan görýär? Jogabyňzy esaslandyryň.

28-nji TEMA

WALÝUTA KURSY

DAŞARY ÝURT WALÝUTALARYNYŇ KURSY

2019-njy ýyl 7-nji iýul

Walýutalaryň ady	Satyn almak, somda	Satmak, somda
1 ABŞ-nyň dolları	8550	8600
1 YEWRO	9660	9840
1 iňlis funt sterlingi	10780	10990
1 russiya rubly	108	136

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

Aýdaly, telekeçi Yewropa döwletleri boýunça gulluk saparyna atlandy. Elbetde, oňa sapar harajatlary üçin daşary ýurt walýutasy — ýewro gerek bolýar. Telekeçi Özbegistanyň somuny ýewro çalyşmak üçin Milli bankyň walýuta alyş-çalyş şahamçalaryndan birine bardy we diwara asylgy duran, ýokarda görkezilen jedwele gözü düşdi.

- Eger ol ýigrimi million somy: a) ýewro; b) ABŞ-nyň dollaryna; ç) iňlis funt sterlingine çalyşmakçy bolsa, oňa näçe daşary ýurt walýutasyny bererler?
- Eger ol sapardan gaýdyp gelip, artyp galan 200 ýewrony soma çalyşmakçy bolsa, oňa bankda näçe som bererler?

Her bir döwlet içki bazarynda söwda-satygy amala aşyrmak üçin dolanyşyga öz pul birligi — milli walýutasyny çýkarýar. Döwletiň çägindé milli walýutada söwda-satyk edilýär. Özbegistana Germaniyadan gural-enjamlary satyn almak üçin ýewro gerek. Germaniya Özbegistandan pagta süyümimi satyn almak üçin bolsa özbek somy gerek bolýar. Diýmek, halkara bazarda söwda-satygy dürli hili döwletleriň walýutalarynda alyp barmaly bolýar. Netijede bir döwletiň walýutasyny ikinji döwletiň walýutasyna çalyşmaga zerurlyk döreýär.

Bir döwletiň pul birliginiň başga döwletiň pul birligidäki nyrhy walýutanyň çalyşma kursy diýlip atlandyrylýar. Özbegistanda daşary ýurt walýutasynyň çalyşma kursy — onuň bir birligini satyn almak üçin tölemeli bolan somuň mukdaryna deň bolýar. Meselem, Halk bankynda 2019-njy ýylyň 5-nji fewralynda 1 ABŞ-nyň dollarynyň satyn alma kursy 8380 som, ýewronyň kursy 8800 som bolupdyr. Adatda, bir döwlet walýutasynyň kursy ikinji döwletiň walýutasynyň kursy bilen deňesdirilende, bu walýutalaryň ABŞ-nyň dollaryna görä kursundan hem peýdalanylýar.

Walýuta — döwletleriň pul birlikleriniň umumylaşan ady.

Bilýärsiňzmi?

Dürli döwletleriň pul birlikleriniň dünýä boýunça ykrar edilen belgileri bar. Olardan käbirlerini getirýäris: £ — iňlis funt sterlingi; \$ — ABŞ-nyň dolları; € — ýewro; ₽ — russiýa rubly; ¥ — ýapon iýenasy.

Walýutanyň çalyşma kursy — bir döwlet walýutasynyň başga döwletiň pul birliginde aňladylan nyrhy.

Konwertasiýa — bir döwletiň walýutasyny başga döwletiň walýutasyna çalyşmak.

Iki döwlet bir-biri bilen import–eksport söwda-satyk aragatnaşyklaryny alyp barmak bilen, birinji döwletiň ikinji döwletiň walýutasyna, ikinji döwletiň birinji döwletiň walýutasyna zeryrlygy peýda bolýar. Bu bolsa her bir döwletiň walýutasyna görä, edil harytlara bolşy ýaly, talap we teklibini getirip çykaryar. Döwlet walýutasynyň kursy oña bolan talap we teklibe görä şekillenýär. Döwletten eksport edilýän harytlaryň göwrümine garap, döwlet walýutasyna bolan talap şekillenýär. Döwletten köp haryt eksport edilse, döwletiň walýutasyna bolan talap hem artýar. Döwlet walýutasynyň teklibi bolsa bu döwletiň başga döwletten satyn almakçy bolan import harytlarynyň göwrüminden gelip çykyp şekillenýär. Döwlet üçin näçe köp import harytlary gerek bolsa, döwlet walýutasynyň teklibi hem şonça köp bolýar.

Bilýärsiňzmi?

Özbegistan Respublikasynda daşary ýurt walýutalarynyň soma görä kursunu Özbegistan Respublikasynyň Merkezi banky kesgitläp berýär. Täjirçilik banklary bolsa Merkezi bank kesgitlän kursdan gelip çykyp fiziki ýa-da ýuridik şahslardan walýutany satyn almak we satmak kursunu belleýärler. Şonuň üçin hem dürli täjirçilik banklardaky walýutany satyn almak ýa-da satmak kurslary tapawutlanmagy mümkün. Meselem, 2019-nyjy ýylyň 7-nji iýul günü Turanbank 1 ABŞ-nyň dollaryny 8430 somdan satyn alyp, 8480 somdan satsa, Uzkomstroýbank 8560 somdan satyn alyp, 8600 somdan satypdyr.

Walýuta kursunyň özgermegine, adatda, oňa bolan talabyň we teklibiň özgermeli sebäp bolýar. Eger Russiýanyň Özbegistanyň harytlaryna bolan talaby Özbegistanyň Russiýanyň harytlaryna bolan talabyndan kemelse, Russiýa rublynyň Özbegistanyň somuna görä kursy ýokarlanýar. Ýagny

bir rubl öň 100 som bolan bolsa, indi 102 som bolýar. Tersine bolsa, rublyň kursy düşýär. Käte döwlet daşary söwdany tertibe salmak, ýurduň içerki bazaryny goramak maksadynda, walýuta kurslaryny resmi ýagdaýda artdyrmagy ýa-da kemeltmegi-de mümkün. Muňa dolanyşykdaky milli walýutany köpräk çykarmak ýa-da kemeltmek arkaly hem gazaňmak mümkün. Meselem, dolanyşga köp mukdarda milli walýuta çykarylsa, onuň daşary ýurt walýutasyna görä göwrümi köpelip, milli walýutanyň hümmeti gaçýar. Daşary ýurt walýutasynyň kursy bolsa ýókarlanýar. Käte döwlet milli walýuta kursuny götermek maksadynda, merkezi bankyň gorundaky daşary ýurt walýutasyny köp mukdarda içerki bazara çykaryar. Munda, bazarda bir birlik milli walýuta laýyk gelen daşary ýurt walýutasynyň mukdary artýar, ýagny daşary ýurt walýutasynyň hümmeti gaçýar. Diýmek, edil harytlar ýaly bazarda daşary ýurt walýutasy köpelse, onuň nrhy, ýagny kursy peselýän eken. Döwlet milli walýutasynyň kursy, ýurduň ykdysadyýetiniň aýnasy hasaplanýar. Onuň bir tekiz, ýuwaş-ýuwaşdan özgermegi ýurduň ykdysadyýetiniň sagdyn ösýänliginden habar berýär.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Walýuta bazary näme sebäpden gerek?
2. Walýutanyň çalyşma kursy näme we ol nähili faktorlaryň täsirinde şekillenýär?
3. Milli walýutanyň kursy artýan we kemelyän ýagdaylara ikiden mysal getiriň.
4. Milli walýutanyň çalyşma kursuny döwlet nähili ýollar bilen dolandyrmagy mümkün?
5. Milli walýutanyň çalyşma kursuna ýurtdaky inflýasiýa nähili täsir edýär?
6. Daşary ýurt walýutasynyň kursunyň özgermegi importyň we eksportyň göwrümine nähili täsir edýär?
7. Aşakdaky berlen faktorlaryň täsirinde milli walýutamazyň kursy nähili üýtgeýär?
 - a) Özbegistanda turizm ösdi;
 - b) aýlyk gazançlar köpeldildi;
 - c) daşary ýurt walýutasynady amanatlar üçin berilýän bank göterim stawkalary artdyryldy;
 - d) telekeçilere ýeňillikli kreditleri bermek göwrümi artdy;
 - e) daşary ýurtlarda işleyän özbek hünärmenleriniň sany artdy.
8. Eger ABŞ-nyň dollarynyň soma görä kursy artsa, ýurdumyz üçin eksport etmek gowumy ýa-da importmy? Jogabyňzy esaslandyryň.

9. Düýn Amerika banky 14 mln ýewrony 16 mln ABŞ-nyň dollaryna, bu gün bolsa 20 mln ABŞ-nyň dollaryny 18 mln ýewro çalyşdy, diýip çak edeliň. Şonuň netijesinde, dollaryň ýewro görä kursy bu gün düýnkä garanda artdymy ýa-da kemeldimi? Näçä?
10. Kriptowalýuta näme? Bitkoin näme?

Bilýärsiňzmi?

Soňky ýyllarda bitkoin adalgasy tiz-tiz gulaga ilýän bolupdyr. Bitkoiniň kursy, ýagny dürli walýutalardaky (aýratynam, ABŞ-nyň dollaryndaky) kursunyň soňky ýyllardaky özgerişini bütin dünýä synlaýar diýsek ýalňyşmarys. Bitkoin – bu kriptowalýuta diýilýän özboluşly walýutanyň bir görnüşi. Eýsem, kriptowalýutanyň özi näme? Bu sada edip aýdanda, sifrlı puldyr. Öz düýp manysyna görä kriptowalýuta Internet arkaly dürli kompýuterlere ýörite usul we kadalar esasynda paýlanan maglumatlar blogy (toplumy).

Kriptowalýutanyň dünýäniň başga walýutalary bilen esasy meňzeşligi onuň işleýiň prinsiplerindedir. Ol arkaly satyn almak, satmak, saklamak we geçirmek mümkün. Diňe we diňe Internet pudagy arkaly.

Kriptowalýutanyň hünärmenler ýakynda – birnäçe ýyl öň oýlap tapdylar we ol entek durmuşymzdada özüniň anyk ornungy eýelänok.

Häzirki wagtda dünýäde kriptowalýutanyň yüzlerce görnüşleri bar bolup, olardan iň ilkinjisi we iň meşhury bitkoindir. Bitkoin 2009-nyjy ýylда oýlap tapylandygyna seretmezden, geçen on ýylyň içinde öz bahasyny birnäçe esse artdyrıp we düşürip ýetişdi. Ýagny onuň yrgyldyly aýratynlygy gaty ýokary.

Bitkoinden daşary ýene aşakdaky kriptowalýutalaryň atlaryny getirsek bolýar: Efirium, Ripl, Yota, Laytkoin, Neo, Nem, Dash we başgalar.

Şuny ýatda saklań!

- Halkara söwda bir döwletiň pul birligini ikinji döwletiň pul birligine çalyşmagy talap edýär.
- Walýuta kursunyň özgermegi halkara söwda we ýurtlaryň ykdysady-yetine güýçli täsir edýär.
- Kriptowalýuta bu - sifrlı tehnologiýalara esaslanan pul bolup, ol internet pudagy arkaly dolanyşyga girizilýär.

29-njy TEMA

DÜNYÄ YKDYSADYÝETI MESELELERİ

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Siz ýene nähili dünýä ykdysadyýeti meselelerini bilyärsiňiz?
2. Bu meseleleriň gelip çykyş sebäpleri nämede diýip oýlaýarsyňyz?
3. Bu meseleleri çözmek size bagly bolanda siz nähili ýollary teklip eden bolardyňyz?

Şeýle ykdysady meseleler bar bolup, olar ähli döwletlere degişli. Ýer ýüzünde parahatçylygy saklamak adamzadyň öňünde duran iň möhüm meselelerden biridir. Bir garaýışda syýasy mesele ýaly bolup görnen bu mesele gönüden-göni ykdysadyýet bilen hem baglydyr. Islendik uruş ykdysadyýetyň ösüşini onlarça ýyl yza sürýär. Häzirki wagtda Ýer ýüzünde her gün milliardlarça dollar serişde harby maksatlar üçin sarplanýar. Sunuň bilen bir wagtda, dünýäniň dürli künjeklerinde her sekiz adamdan biri aç-nahar güzeran geçirýär. Adamzat ynsaba gelip, harby harajatlary parahatçylyk maksatlarynda işletse, mundan hemme bähbitli bolmagy mümkün. Gynansak-da, meseläniň çözgüdi onçakly sada däl. Bu meselede harby harajatlara örän az serişde sarlap, ykdysady ösüşde öňki orunlara

çykyp alan Ўaponiýa, Шwesiýa, Norwegiýa ýaly döwletleriň ýolundan barmak ýalňyz çözgüt hasaplanýar.

Alymlaryň pikiriçe, adamzadyň ykdysady işi netijesinde daşky gurşawyň çendenaşa hapalanmagy islendik uruşdan hem beterräk netijelere getirmegi mümkün. Howa we suw basseyňleriniň hapalanmagy, topragyň düzüminiň özgermegi netijesinde uly ýer meýdanlarynyň peýdalanmaga ýaramsyzlanyp barmagy ahyrky netijede adamyň ýasaýsyny hem howp astyna goýmagy mümkün. Tebigat, onuň diňe 1 göterim bölegine adam tarapyndan zyýan ýetirilende özüni-özi bejerip, dikeldip bilmegi mümkün. Ыone häzirki wagtdan adam tebigata 10 esse köp azar berýär.

Daşky gurşawy goramak boýunça iň iri halkara hukuk resminamasy bu – Birleşen Milletler Guramasynyň başlangyjy bilen kabul edilen Klimatyň özgermegine garşı Pariž Ylalaşygydyr. Ylalaşyk 2015-nji ýylда düzülen bolup, oňa 175 ýurt gol çekipdi. Ylalaşygyň esasy maksady bu – global ortaça temperaturanyň gyzmagy industriýalaşyrma čenli bolan döwürdäkä garanda 1,5-2°C araçığında saklap durmakdyr. Çünkü, alymlaryň pikiriçe, temperatura ondan görä köpräk ýokarlanmagy planetamyzyň ekologiyasy üçin dikeldilmeýän zyýana getirer eken.

Mälim bolşy ýaly, Ýer ýüzünde tebigy resurslaryň mukdary çäklenen bolup, olar güýcli derejede biendigan paýlanan. Netijede million ýyllaryň dowamynnda toplanan ýerasty baýlyklary adamzadyň XX—XXI asyrlardaky iki yüz ýyllyk ykdysady işi sebäpli tükenmegi mümkün. Esasy energiya çeşmeleri hasaplanýan nebit, gaz we kömür gorlary XXI asyryň özünde tükenjekdigi takmyn edilýär. Eger XXI asyrda başga energiya çeşmeleri açыş edilmese, adamzat agyr ykdysady krizise duşmagy mümkün.

Ösen ýurtlar ýaly ýurdumyzda hem garşylykly energiya çeşmelerinden peýdalanmak boýunça işeňňir amaly işler we ylmy barlaglar alnyp barylýanlygynyň sebäbi hem hut ynha şudyr. Şol sanda, Gün, şemal energiýalaryndan peýdalanylýan elektrostansiýalaryň gurluşyklary alnyp barylýanlygy, atom elektrostansiýasynyň gurluşynyň binýadynyň goýlanlygy gelejekde garşylykly energiyanyň ähmiyetiniň artmagy hasaba alynýandygyny delillendirýär.

Dünýä boýunça her ýlda döredilýän ykdysady baýlyk, maddy nygmatlaryň 85 göterimi Ýer ýüzüniň ilatynyň 17 göterimi ýasaýan 25 döwletiň ilaty tarapyndan sarp edilýär. Döwletleriň ykdysady ösüş derejesiniň arasyndaky tapawut günsaýyn ulalýar. Bu ýagday dünýä ykdysadyyetiniň globallaşmagy netijesinde ýene-de ýitileşyär. Dünýä

örän baý we garyp döwletlerden ybarat iki polýusa bölünip barýar. Käbir halkara guramalaryň maglumatlaryna görä, adamzadyň garyprak ýarym bölegi bäs ýylyň içinde 1 trillion ABŞ-nyň dollaryna garyplaşypdyr. Şonuň bilen birlikde dünýäniň iň baý 1% ilaty galan 99% adamlar bilen deň girdejä eýe. Bu öz nobatynda gelejekde dünýä möçberindäki sosial dawany, syýasy we ykdysady krizisi getirip çykarmagy mümkün.

Azyk gytçylygy meselesi häzire čenli dünýäde gaty derwaýys mesele bolmagynda galýar. Gynansak-da, açlyk – bu düýnki gün däl, bu günüň günüň reallygydyr. Biziň günlerimizde-de Afrikada, Aziýanyň we Latyn Amerikasynyň käbir çäklerinde adamlaryň açlykdan aradan çykýan ýagdaýlary bolup dur. Bu günüň günde 1 milliarda ýakyn adam doýup nahar iýmek mümkünçilige eýe däl. Dünýä saglygy goraýış guramasynyň maglumatyna görä, çagalar ölümüniň 54%-ine doýup iýmitlenmezlik sebäpdir. Açlygyň esasy sebäbi serişde ýetmezçiliği. Yöne bu ýeke-täk sebäp däl. Şonuň ýaly-da, tebigy şertler, gurakçylyk, gum örtmegi, harby dawa ýaylılar hem açygy getirip çykarýar.

Ýokarda agzalan dünýä möçberindäki ykdysady meseleleri ähli döwletler raýdaş bolup birleşip, dünýä ykdysadyyetini diňe akyllı başly dolandyran ýagdaýda çözmeğen mümkün.

Bilýärsiňzmi?

Iňlis ruhanysy Robert Maltus özüniň dünýä ykdysadyyetiniň ösüşi baradaky gara prognozlary bilen dünýä tanalan. Onuň pikiriçe, Ýer ýüzüniň ilaty geometrik, azyk ýetişdirmek bolsa arifmetik progressiya ýagdaýynda ösýär. Geometrik progressiya arifmetik progressiya garanda ep-esli tiz ösýänligi üçin, adamzat näme etse-de, barybir açlyk belasyna duçar boluberýär. Şu pikirden ugur alyp, Maltus dünýä boýunça ölüm derejesiniň artmagyna getirýän faktorlary, uruşlary we epidemiýalary adamyň gelejegini üpjün edýän gowy faktorlar diýip bahalapdyr.

Açlyk meselesi, elbetde, ilatyň girdejileriniň pesligi, ýagny, garyplyk meselesi bilen gönüden-göni baglydyr. Bu günüň günde dünýäde 1,2 milliarddan artyk adam bir günde 1 ABŞ-nyň dollaryndan kem pula durmuş geçirýär. Ynha şu görkeziji boýunça BMG maglumatlaryna görä, garyplyk iň ýokary bolan ýurtlar – bu Madagaskar, Sierra-Leone, Mozambik, Nigeriya, Merkezi Afrika Respublikasy we Zambiýa ýaly

Afrika kontinentiniň ýurtlarydyr. Ýöne ýurtlaryň garyplyk derejesini hasaba almak boýunça milli normalar hem bar bolup, bu normalara görä, hatda iň ösen ýurtlarda-da garyplyk meselesi bar ýaly duýulýär. Meselem, ABŞ ýakyn ýyllara çenli 46 milliondan artyk ilaty garyp diýip hasaplanan. Bu bolsa ilatyň 15%-den artyk bölegini düzýär. Ýöne ABŞ-nyň Ilaty hasaba alyş býurosy dört adamdan artyk maşgalanyň ýyllyk girdejisi 22 314 ABŞ-nyň dollaryndan kem bolsa, şeýle maşgalany garyp maşgala diýip hasaplaýar.

Bu garyplyk derejesini kesgitleýän görkezijileriň gaty otnositelligini görkezýär. Ýagny käbir ösen ýurtlarda garyp hasaplanan ilat gatlaklary, ösýän döwletleriň ilatynyň baý diýlip hasaplanýan gatlaklaryndan görä köpräk girdeji hasabyna güzeran geçirýär. Bu dünýäniň ýene bir global meselesi – girdejileriň biendigan paýlanmagy meselesi bilen manydaşdyr.

Dünýä ykdysadyýeti bazar ykdysadyýeti şertinde dürli pese düşmelere duçar bolup durýär. Bu ýagdaý bazar ykdysadyýetiniň şeýle nogsanylaryň öňüni almaga naçarlygyndan gelip çykýar. Bazar ykdysadyýetiniň bu nogsany netijesinde wagtal-wagtal dürli ýurtlarda dürli pese düşmeler bolup durýär. Bu pese düşmeler barha çuňlaşyp, başga döwletlere-de geçip, dünýä möçberine göçürilse, dünýä krizisi ýuze çykýar. Dünýä krizisine 2008-nji ýylda başlanan maliye-ykdysady krizisini mysal edip getirmek mümkün. Bu barada biz soňky temada giňişleyín durup geçiris.

BILIMIŇIZI SYNAŇ!

1. Ýer ýüzünde parahatçylygy saklamagyň ähmiyeti barada aýdyp beriň.
2. Ykdysadyýet bilen ekologiyanyň arasyndaky gapma-garşylygyň sebäbi nämede?
4. Azyk gytçylygy meselesi nädip çözülmeli?
5. Energiya gytçylygy meselesini nähili çözmek mümkün?
6. Ykdysadyýetin dürli ýrtlardaky öşüşiniň biendiganlygy nähili netijelere getirmegi mümkün?
7. Dünýä ykdysadyýetiniň dürli pese düşmelere meýilliliginin sebäbi nämede?

Şuny ýatda saklaň!

- Dünýä ykdysadyýetiniň gitdigiçe ösmegi adamzadyň öňünde ençeme meseleleri kese goýýar.
- Bu meseleleri dünýä bileleşigi çözmese, gelejekde adamzat agyr ykdysady krizise duçar bolmagy mümkün.

2004-2007-nji ýyllarda dünýä söwdasynyň ösüşi ortaça depginerde 8,74%-e deň bolupdy. 2008-nji ýylда bu depgin 2,95%-e düşdi, 2009-njy ýylда bolsa dünýä söwdasy birdenkä 11,89%-e peseldi. 2009-njy ýylда dünýä jemi içerki önümi hem Ikinji jahan urşundan soňky ýyllarda birinji gezek 2,3%-e peseldi. 2009-njy ýylyň fewralynda inflýasiýa derejesi rekord görkezijä yetdi. Şonuň netijesinde walýutalar ynam ýitdi we nebit, altyn ýaly harytlaryň nyrhy ýiti ýokarlandy.

UGRUKDYRYJY SORAGLAR WE YUMUŞLAR

1. Siziň pikiriňizče, dünýä söwdasynyň ýiti kemelmegi bilen dünýä JIÖ-iň peselmeginiň arasynda nähili baglylyk bar?
2. Şol 2009-njy ýylда dünýä JIÖ kemelen, Özbegistanda bolsa JIÖ-iň 8%-e artanlygy yqlan edildi. Dünýä ykdysadyýeti bilen Özbegistanyň ykdysadyýetiniň arasynda bu derejede ýiti tapawut bolmagynyň sebäbi nämede diýip oýlaýarsyňyz?
3. Dünýä söwdasynyň peselmegi her bir aýratyn alnan ýurduň içki bazaryna nähili täsir etmegi mümkün? Bu ýagdaý ýurduň ykdysadyýeti üçin nähili meseleleri getirip çykarmagy mümkün? Soraglara jogap gözläniňizde aglabा ýurtlaryň içki bazary global bazara – dünýä bazaryna baglananlygyny hasaba alyň.
4. Dünýä JIÖ-iniň ýiti peselmegi nämeden habar berýär? Bu peseliş aýratyn alnan ýurtlar JIÖ görwümimde nähili görünýär?
5. Nebit, altyn ýaly harytlaryň nyrhynyň artmagy bilen dünýä bazaryndaky krizis ýagdaýyň arasynda nähili baglylyk bolmagy mümkün?

Dünýä maliýe-ykdysady krizisi ABŞ-nyň ipotekaly kreditleme ulgamynda 2008-nji ýylда ýuze çykan krizisden başlandy. ABŞ-nyň banklarynyň birnäçe ýyllaryň dowamynda pul bilen üpjün edilmedik ipoteka kreditlerini bermegi netijesinde, kredite berlen pullaryň ep-esli bölegi banka gaýdyp gelmändir. Netijede bu banklaryň töleg ukyplary gowşap, bankrot derejesine gelipdir. Önümçilik kärhanalary bankdan kredit alyp bilmändikleri sebäpli öz önemçilik görwümlerini kemeltmäge mejbür boldy. Bu öz nobatında, işsizler sanynyň artmagyna getirdi. Şeýle krizis ýurt möçberine ýaýylypdyr we ABŞ-nyň ykdysadyýeti bilen

aýrylmaz bagly bolan dünýäniň ençeme ýurtlarynyň ykdysadyýetine täsir etdi. Ahyrky netijede, dünýä maliýe-ykdysady krizisi ýuze çykdy.

2008-nji ýylда başlanan dünýä maliýe-ykdysady krizisini gerimi boýunça diňe 1930-njy ýyllarda ýuze çykan Beýik depressiya bilen deňeşdirmek mümkün. Bu gezekki dünýä maliýe-ykdysady krizisi 2013-nji ýyla çenli dowam etdi we taryhdaky iň dowamly pese düşme boldy. Bu pese düşme her bir aýratyn alnan ýurduň ykdysadyýeti we bütin dünýä ykdysadyýeti üçin örän aýylganç netijelere getirdi.

Taryha nazar

Bazar ykdysadyýetiniň iki ýüz ýyldan gowrak taryhynyň dowamında, XIX asyrdan başlap ençeme ösen döwletler ykdysady pese düşmä duçar bolupdyr. Şeýle ýagdaýlarda diňe birnäçe aýratyn alnan harytlar bazarynda däl, eýsem bütin ýurt möçberinde ykdysady işin peselendigi anyklanan. Meselem, XX asyryň 30- njy ýyllarynda ABŞ-da ýuze çykan, “Beýik depressiya” diýlip atlandyrylan ykdysady pese düşme döwründe JMÖ göwrümi 31%-e düşüpdir, harytlaryň nyrlalary 40%-e artypdyr, işsizlik derejesi bolsa 8 esse artyp, zähmete ýaramly ilatyň 25 %-ni gurşap alypdyr. Bu pese düşmeden ABŞ XX asyryň 40-njy ýyllarynda II jahan urşy döwründe soýuzdaş döwletleri gural-ýarag bilen üpjün etmek arkaly çykypdyr.

Dünýä maliýe-ykdysady krizisi netijesinde 2008–2009-njy ýyllarda ABŞ, Kanada, Ýewropa Soýuzy, Ýaponiýa, Ukraina we başga ençeme ýurtlarda gaty aladaly ýagdaý emele geldi. Bu ýurtlarda köp kompaniyalar, kärhanalar we firmalar bankrot boldy. 2008-nji ýylyň netijelerine görä, ABŞ JIÖ göwrümi 3,8%-e düşdi, işsizler sany bolsa 2,2 mln adama köpeldi. Ýaponiýada bolsa JIÖ göwrümi 3,1%-e peseldi, işsizlik derejesi bolsa 4,4%-e ýetipdir. Ýewropa Soýuzyna agza bolan döwletlerde senagat önemçiliği 12%-e peselipdir.

Özbegistanyň ykdysadyýetiniň dünýä global ykdysadyýetine ýeterli derejede integrirlenenligi hem munda uly ähmiýete eýe boldy. Ýagny ýurduň ykdysadyýeti şol döwürde birneme “ýapyk” ykdysadyýetleriň hataryna girýärdi. Ýurdumyzda daşary ýurt inwestisiýalarynyň göwrümi örän kiçi, Özbekistan dünýä maliýe bazarynda iş ýöretmeýär ýalydy, walýutanyň erkin konwertasiýasy ýola goýulmandy, milli walýutamyz halkara walýuta bazarynda işjeň gatnaşyjylar hatarynda däldi. Bularyň ählisi ýurdumyzyň

yk dysady yetiniň global bazardaky maliye-ykdysady pese düşmeden birneme çetde galmagynyň sebäpleri boldy.

Yöne dünýä maliye-ykdysady kriziň Özbegistandan hem sowlup geçmedi, çünkü respublikamız halkara bileleşigini we dünýä maliye-ykdysady bazarynyň haýsydyr derejedäki gatnaşyjysy hasaplanýardı.

Dünýä bazarynda talabyň barha peselmegi netijesinde Özbegistan eksport edýän gymmat baha we reňkli metallar, pagta, uran, nebit önümleri, mineral dökünler we başga önümleriň nyrhy peseldi. Bu bolsa öz nobatynda, kärhanalaryň peýdasynyň kemelmegine getirdi. Önümçiliğin peselmegi, ahyrky netijede, makroykdysady görkezijilerimiziň ösüş depginlerine erbet täsir edip başlady.

Ýurdumyzda soňky ýyllarda giň gerimli ykdysady özgertmeler amala aşyrylmagy netijesinde ykdysady yetimiň dünýä ykdysady yetine işeň ýagdaýda integrirlenip başlandy. Ýurdumyza dürli ýurtlardan iri kompaniyalar öz kapitaly bilen girip gelip başlady. Daşary ýurt inwestisiýalarynyň çekilmegi netijesinde ýurdumyzyň ykdysady yeti ýekelenme, aýratynlaşma derejesini terk edýär. Ýurdumyzda öndürilýän önümler gitdigiçe dünýä bazarynda hyrydarly bolup, Özbegistanyň brendi dünýä ýrtlaryna tanalyp barýar. Halkara maliye bazarynda hem soňky ýyllarda Özbegistan duýarly ylalaşyklary amala aşyrýar. Häzirki zaman tehnologiyalary bilen enjamlaşdyrylan, informasion-kommunikasiya tehnologiyalaryny öz işinde giň ornaşdyrýan milli bazar infragurluşlary halkara bazar infragurluşlary bilen barha uýgunlaşyp barýar.

Aýylanlaryň ählisi, elbetde, Özbegistanyň ykdysady yetiniň çalt depginler bilen ösmegi üçin esas bolup hyzmat edýär. Yöne şonuň bilen bir wagtda milli ykdysady yetimiziň global ykdysady yet bilen üzňüsiz we aýrylmaz baglylygy gelejekte dünýä ykdysady yetinde dürli pese düşmeler ýuze çykýan bolsa, onuň ýurdumyzyň ykdysady yetine erbet täsiri howpuny hem ýiti artdyrýar. Şonuň üçin hem täze şert respublikamız ykdysady yetiniň öňüne boljak, ähtimal pese düşmeler wagtynda goranmaga taýýar bolmak talabyны goýyar.

Ýurdumyzda ykdysady ugurda alnyp barylýan ençeme ulgamly işleriň many-mazmuny hem şunda. Ýagny, ýurdumyzyň ykdysady yetiniň dünýä bazaryndaky bäsdeşlik edip bilijiligini, onuň dürli yranmalara we pese düşmelere çydamlylygyny artdyrmaq soňky ýyllardaky ýiti ykdysady özgertmeleriň maksatlaryndan biridir.

Soňky ýyllarda amala aşyrylyan özgertmeler netijesinde aşakdaky aýratynlyklara eýe bolan milli ykdysady yetimiň döredilýär:

- innowasiýalary emele getirýän we olary ornaşdyrýan;
- halkara zähmet bölünişiginde öz ýerine eýe.

Munda ykdysadyýetiň aşakdaky sütünlerine daýanylýar:

- hususy emlägiň goralmagyna;
- telekeçiligiň ýokary netijelilikde ýöredilmegine esaslaryň barlygyna;
- ýokary derejedäki bäsdeşlik gurşawynyň barlygyna;
- ýöriteleşme we gerim netijesinden peýdalanmak;
- maliýe resurslarynyň ýeterliliği.

Giň manyda ösen ykdysadyýeti döretmek üçin ýurdumyzda aşakdaky ulgamly özgertmeler amala aşyrylýar:

- pul dolanyşygyny we walýuta gatnaşyklaryny özgertmek;
- salgyt özgertmeleri;
- bank özgertmeleri;
- daşary söwdany özgertmek;
- administratiw özgertmeler.

BILIMIÑIZI SYNAŇ!

1. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň başlanmagyna näme sebäp boldy?
2. Näme sebäpden şu pese düşme dünýä boýunça global meselä öwrüldi?
3. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň erbet taraplaryny sanap beriň.
4. Dünýä maliýe-ykdysady krizisiniň ýurdumzyň ykdysadyýetine täsiri nähili boldy?
5. Ýurdumyzda pese düşmäniň öňüni almak we aradan aýyrmak üçin nähili çäreler görülyär?
6. Ýurdumyzda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeleri amala aşyrmakda ýuze çykmagy mümkün bolan global maliýe-ykdysady pese düşmelerden goranmak meselesi nähili çözülýär?

Şuny ýatda saklaň!

- Bazar ykdysadyýeti şertinde käbir ýurtlaryň ykdysadyýetinde wagtal-wagtal krizis ýüze çykyp durýar.
- Şeýle krizisiň gerimi giňelmegi we başga ýurtlara ýaýramagy dünýä maliýe-ykdysady krizisine getirmegi mümkün.
- Özbegistanyň ykdysadyýetini maliýe-ykdysady pese düşmelerden goramak soňky ýyllarda amala aşyrylýan ykdysady özgertmeler dowamynda hasaba alynmaly bolan iň möhüm meselelerden biridir.

VI BABY GAÝTALAMAK ÜÇİN SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

A. SORAGLAR

1. Respublikamzyň daşary söwdasy barada nämeleri bilyärsiňiz?
2. Halkara söwda görä nähili garaýyşlar bar?
3. Daşary söwdany çäklendirmegiň netijelerini düşündirip beriň.
4. Halkara söwda guramalarynyň wezipeleri nämeden ybarat?
5. Walýuta bazarynyň düýp manysyny düşündiriň.
6. Walýuta kursunyň özgermegine nämeler sebäp bolmagy mümkün?
7. Dünýä ykdysadyýeti meseleleriniň nähili erbet netijeleri bar?
8. Dünýä ykdysadyýeti meseleleriniň öňünü almak mümkünmi?
9. Dünýä maliye-ykdysady krizisine nämeler sebäp bolýar?

B. ÝUMUŞLAR

Her bir adalga laýyk düşündirişi tapyň.

ADALGALAR:

1. Daşary söwda göwrümi.	3. Eksport.	5. Kwota.
2. Tarif (gümrukhanası
pajy).	4. Import.	6. Walýuta kursty.

DÜŞÜNDİRİSLER:

- a) daşary ýurtdan satyn alınan harytlar we hyzmatlar;
- b) ýurduň araçığını kesip geçende alyp girilýän haryt üçin tölemeli bolan salgyt tölegi;
- c) ýurda daşardan getirilýän ýa-da daşary ýurda äkidilýän harytlar we hyzmatlar göwrümine bellenilen ýokary araçák;
- d) ýurduň importyny we eksportyny düzýän harytlaryň we hyzmatlaryň jemi bahasy;
- e) bir döwlet walýutasyny başga döwlet walýutasynthaky nrhy;
- ä) ýurda öndürilen we daşary ýurda satylan harytlar we hyzmatlar.

D. 133-nji sahypa VI babyň titulyndaky suratlar boýunça

Suratlaryň haýsylary bapdaky haýsy tema degişli bolýandygyny aýdyň. Şu suratlar esasynda temalaryň mazmunyny aýdyp beriň.

E. TESTLER

- 1. Import pajy artsa, ...**
A) döwlet býujetiniň girdejisi kemelýär;
B) ýerli harytlaryň hili artýar;
D) importyň göwrümi artýar;
E) importyň göwrümi kemelýär.
- 2. Import kwotasy ...**
A) harytlaryň eksportyny artdyrýar;
B) harytlaryň importyny artdyrýar;
D) importyň göwrümine goýlan ýokary araçák;
E) importyň göwrümine goýlan aşaky araçák.
- 3. Ýurduň importynyň göwrümi 350 million dollarly, eksport göwrümi bolsa 400 million dollarly düzdi. Munda ...**
A) daşary söwda saldosy otrisatel; B) daşary ýurt walýutasy kemeldi;
D) daşary söwda saldosy položitel; E) daşky karz köpeldi.
- 4. Daşary söwda goýlan böwetlerden kim köpräk zyýan çekýär?**
A) Döwlet; B) Ýerli öndürjiler;
D) Daşary ýurt sarp edijileri; E) Daşary ýurtly öndürjiler.
- 5. Döwletiň haýsy çäreleri daşary söwdany çäklendirmäge gönükdirilen?**
A) Import pajynyň girizilmegi;
B) Import kwotasynyň bellenmegi;
D) Daşary söwda lisensiýalarynyň girizilmegi;
E) Ýurduň içinde önumçılıgiň höweslendirilmegi.
- 6. Milli walýutamyz kursy nähili ýagdaýda artýar?**
A) Aýlyklar artdyrylsa;
B) Daşary ýurda syýahat edýänleriň sany artsa;
D) Daşary ýurtta işleýän watandaşlarymyzyň sany artsa;
E) Telekeçilere ýeňillikli kreditler bermek köpelse.
- 7. Daşary söwdanyň göwrümini näme kesgitleyär?**
A) Import; B) Eksport;
D) Import we eksport jemi; E) Import we eksport tapawudy.
- 8. Aşakdakylaryň haýsсы ykdysady hyzmatdaşlyk guramasy hasaplanýar?**
A) Ýewropa Soýuzy; B) WTO;
D) ACEAN; E) Ählisi dogry.

9-NJY SYNPDA GEÇİLENLERİ GAÝTALAMAK ÜÇİN TEST YÜMUŞLARY

- 1. Telekeçilik ... işdir.**
A) bazar ykdysadyýetine mahsus bolan;
B) garyşk ykdysadyýet şertinde bar bolup bilýän;
D) telekeçi üçin zerur, döwlet üçin möhüm bolmadık;
E) diňe önemçilige mahsus bolan.

2. Telekeçilik ... başlanýar.
A) hasap-hesipden; B) biznes plandan;
D) biznes taglymdan we biznes plandan; E) bank kreditini almakdan.

3. Aşakdakylar telekeçilik işiniň görnüşlerine girýär:
A) döwlet maliye edaralaryndaky hyzmat, täjirçilik, ätiýaçlandyryş;
B) önemçilik, täjirçilik, maliye telekeçilik, ätiýaçlandyryş;
D) täjirçilik, önemçilik, harby gulluk, ätiýaçlandyryş;
E) ätiýaçlandyryş, talyplyk, önemçilik, täjirçilik.

4. Harydyň önemçilik nrhy 500 som bolup, sarp edijä ýetýänçä 2 lomaý we bir bölekleýin söwda firmasyndan geçdi. Eger her bir alyp satyjy harydyň satuw nrhynda 20 % goşmaça hak goýan bolsa, harydyň ahyrky bölekleýin nrhy näçe som?
A) 864 som; B) 800 som;
D) 1036 som; E) 720 som.

5. Harydyň özüni ödeýiş gymmaty näme?
A) Bölekleýin söwda dükanynyň satuw nrhy;
B) Bir birlik önem öndürmek üçin sarplanan harajatlar;
D) Lomaý söwda firmasynyň satuw nrhy;
E) Harydyň bazar nrhy.

6. Firmada nämeler dolandyrylmagy talap edilýär?
A) Zähmet kollektiwiniň düzumi; B) Maliye serişdeleri;
D) Çig mal gory; E) Ýokardakylaryň ählisi.

7. Hayýsy jogapda diňe önemçilik serişdeleri getirilen?
A) Kömür, stanok, bina, telewizor;
B) Yük maşyny, gural-enjam, desga;
D) Mebel, kömür, elektroenergiýa;
E) Benzin, derýa suwy, howly.

8. Hayýsy jogapda peýdany hasaplamaagyň formulasy dogry ýazylan?

- A) $P_r = TR - TC$; B) $P_r = TR + TC$;
D) $P_r = TR : TC$; E) $P_r = TR \times TC$.

9. Harydyň öndüriji kärhana tarapyndan satylyş nyryh ... diýilýär?

- A) Lomaý nyrh; B) Bölekleýin nyrh;
D) Öndüriji nyryh; E) Berk nyrh.

10. Bazar berip bilmeyän, döwlet tarapyndan üpjün edilýän we ýurduň ilaty tarapyndan bilelikde, jemgyyetçilik esasda sarp edilýän harytlar we hyzmatlar ... diýlip atlandyrylýar.

- A) maddy baýlyklar; B) sarp ediş harytlary;
D) sosial nygmatlar; E) muqt nygmatlar.

11. Döwletiň ykdysady wezipelerine nämeler girýär?

- A) Ýurduň ykdysady esaslaryny saklamak;
B) Bäsdeşligi goldamak we ykdysadyýeti durnuklaşdymak;
D) Girdejini we baýlygy gaýtadan paýlamak we goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak;
E) Ýokardakylaryň ählisi.

12. Döwlet býujeti ...

- A) ýetmezçilikli bolmagy mümkün;
B) diňe ösen ýurtlarda ýetmezçilikli bolmaýar;
D) diňe garyp ýurtlarda ýetmezçilikli bolýar;
E) ýetmezçiliği goşmaça salgylaryň hasabyndan örtülyär.

13. Aşakdakylardan haýsysy döwletiň bazar boýun egomezekligi netijeleriniň öünü almak wezipesine girmeyär?

- A) Bazaryň monopollaşmagyna garşy göreşmek;
B) Sosial harytlar we hyzmatlar döretmek;
D) Girdejini we emlägi salgыda çekmek;
E) Goşmaça daşky täsirleri tertibe salmak we gözegçilik etmek.

14. Döwletiň girdejini we baýlygy gaýtadan paýlamak wezipesi haýsy çäreler arkaly amala aşyrlyýar?

- A) Doly üpjün edilmedik maşgalalary sosial goramak;
B) Köp girdejili raýatlaryň girdejisinden degişli salgыt töletmek;
D) Talyplara stipendiýa bermek;
E) Ýokardakylaryň ählisi.

15. Eger 1000000 som pul 24 gösterim ýyllyk gösterim stawkasy bilen banka goýlan bolsa, ýarym ýyldan soň näçe bolar?

- A) 120000 som; B) 1120000 som;
D) 12400000 som; E) 880000 som.

16. Fiziki şahslaryň jemi ýyllyk girdejisi ... hasaplanýar.

- A) döwlet tarapyndan fiziki şahslara tölenýän töleg;
- B) girdeji salgydynyň obýekti;
- C) salgыt ýeňilligine eýe girdeji;
- D) iş haky.

17. Emläk salgydy ...

- A) fiziki we ýuridik şahslardan töledilýär;
- B)diňe fiziki şahslardan töledilýär;
- C) diňe ýuridik şahslardan töledilýär;
- D) dogry jogap ýok.

18. Emläk hukugy, eýelik etmek hukugy, peýdalanmak hukugy ýada kärende hukugy esasynda ýer uçastoklaryna eýe bolan ... ýer salgydynyň töleyjileri bolup hasaplanýarlar.

- A) fiziki şahslar; B) fiziki we ýuridik şahslar;
- C) ýuridik şahslar; D) döwlet edaralary.

19. Aksız salgydy we goşmaça gymmat salgydy ...

- A) fiziki şahslardan töledilýär;
- B) gönüden-göni salgыtlar görnüşine degişlidir;
- C) gytaklaýyn salgыtlar görnüşine degişlidir;
- D) ýerli salgыtlara girýär.

20. Ýurduň çäginde ýyl dowamynda öndürilen, gutarnyklý görnüşdäki harytlaryň we hyzmatlaryň bazar nyrlaryndaky umumy bahasy ... diýlip atlandyrylyar.

- A) jemi milli önum; B) sap içerkى önum;
- C) milli girdeji; D) jemi içerkى önum.

21. Ykdysady görkezijiniň real bahasy — ...

- A) bu onuň häzirki nyrlarda hasaplanan bahasy;
- B) bu onuň käbir esas edip alınan ýıldaky nyrlara görä hasaplanan bahasy;
- C) bu onuň bazar nyrlaryndaky bahasy;
- D) bu onuň berk nyrlarda hasaplanan bahasy.

22. Ýurtdaky ortaça nyrlaryň üzňüksiz barha artmagy ... diýlip atlandyrylyar.

- A) deflyasiýa; B) pul gytçylygy;
- C) giperinflýasiýa; D) inflýasiýa.

S32 Sarikow Ergaşwaý Sotwoldiyewiç.

Ykdysady bilimleriň esaslary: Umumy orta bilim
berýän mekdepleriň 9-njy synpy üçin derslik/E.S.Sarikow,
B.K.Haydarow. — D.: 2019. — 160 s.

ISBN 978-9943-5875-8-8

UO'K 37.015.6(075)
BBK 65.01əa7
S-32

Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,
Bahodir Qayumovich Xaydarov

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

9-sinf uchun darslik

Turkman tilida

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti, 2019,
Toshkent sh, Jumamasjid ko'chasi 6-uy.

Original-maket "Huquq va Jamiyat" nashriyoti tarapyndan tayyorlandi.

Terjime eden

K. Hallyýew

Redaktor

J. Metýakubow

Tehniki redaktor

A. Umarowa

Baş dizayýner

"H&J" topary

Sahaplaýjy

D. Iskandarbekow

Lisenziya AI №022, 27.10.2018.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 2-nji awgustynda rugsat edildi. Möçberi 70×90¹/₁₆. «Tayms»
garniturasy. Kegli 12. Offset çap ediliş usul. Şertli çap listi 11,7. Neşir listi 10,94.

1030 nusgada çap edildi. Buýurma № 19-27

Şertnama № 21/01

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti matbaa bo'limida tayyorlandi.

Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid ko'chasi.

Guvochnoma №10-2750, 13.06.2017 yil

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwcynyň ady, familiýasy	Okuw ýly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyn goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyn goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyllyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmandy. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmaýyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çzyylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çzyylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetişmeýär, çzyzlyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.